

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТАРАНЦОВА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 631.5/.9:061.2]:63.001.5(477)(091)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО
ТОВАРИСТВА (1909– 1918 РОКИ) У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ**

07.00.07 – історія науки й техніки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів авторів мають посилання на відповідне джерело.....

Науковий керівник **Вергунов Віктор Анатолійович**,
доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Таранцова Т.О. Діяльність Київського агрономічного товариства (1909–1918 роки) у контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.07 «Історія науки й техніки». – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, Київ, 2019.

Історично склалося, що наукові товариства об'єднували в своєму складі провідних науковців, вчених, громадських діячів, які гуртувалися для реалізації спільної мети – вивчення, дослідження і поширення знань в певній науковій галузі: історичній, філологічній, медичній, природничій. Тому сьогодні варто переймати і вдосконалювати структурну організацію наукових об'єднань, методи їх діяльності. Вивчення історичного генезису конкретного наукового товариства, з усіма його особливостями діяльності й здобутками, дозволяє простежити і зміни наукового життя в конкретно-історичному часі та просторі. Значний науковий інтерес становить доробок Київського агрономічного товариства, передусім як наукового об'єднання, яке акумулювало в себе передових дослідників агрономічної галузі.

Загалом, агрономічні товариства об'єднували деякі спільні риси: добровільне членство; демократичний принцип голосування – один член – один голос, демократичні вибори органів правління; вирішення певних господарських проблем, з якими зіштовхувалися селяни; наявність вступних внесків; солідарна відповідальність за зобов'язання; ведення просвітницької роботи.

Представником суто професійного галузевого об'єднання на початку ХХ ст. було Київське агрономічне товариство, яке в перші роки свого існування перетворилося в потужну наукову організацію. Своєю різнобічною діяльністю

Товариство привертало увагу тих, хто цікавився агрономічними питаннями, адже воно було єдиним спеціалізоване галузеве наукове товариство на території царської Росії. Завдяки проведенню просвітницької роботи шляхом поширенню сільськогосподарських знань, КАТ мало популярність серед населення Південно-Західного краю. Щороку кількість науковців, які бажали доєднатися до членів Товариства зростало. Близько 30 чоловік кожного року поповнювали членський список КАТ.

Провідною ідеєю дисертаційного дослідження стало визначення, аналіз і висвітлення основних напрямів, результатів напрацювань Київського агрономічного товариства. За результатами вивчення творчої спадщини КАТ встановлено її основні складові: розвиток сільськогосподарської науки, дослідження природно-економічних умов Південно-Західного краю та поширення сільськогосподарських знань і вмінь серед населення краю.

Управління справами Товариства здійснювало Правління і Загальні Збори членів. На перших Загальних зборах було обрано голову правління Товариства професора Київського політехнічного інституту К. Г. Шіндлера (із 17.02.1909 р. по 09.01.1911 р.). В 1911 р. на посаді його змінив В.В. Колкунов. Незмінним Товаришем (заступником) головів був професор С. Л. Франкфурта. Ченами Правління були І. І. Дамберг і В. М. Сазонов, скарбничим О. І. Душечкін, секретарем А. В. Країнський, а з 1913 р. – М. П. Фролов.

Функціонування Товариства на початку здійснювалося за рахунок членських внесків. Київське агрономічне товариство не було підзвітне ні Департаменту Землеробства, ні місцевому агроному, оскільки було створене самостійно від сільськогосподарських товариств. Водночас воно виконувало цільові замовлення, про що свідчить щорічне фінансування з боку влади імперії: 1910 р. – 500 руб., в 1911 р. – 1000 руб., 1912 р. – 2800 руб., в 1913 р. 2200 руб., в 1915 р. – 4800 руб. Ще одним джерелом фінансового утримання Товариства були цільові надходження від Київського, Волинського, Подільського губернського земства для виконання певних дослідних замовлень.

Встановлено, що для широкої науково-дослідної, популяризаційної роботи, та з метою всебічного вивчення Південно-Західного краю у складі КАТ у різні роки було створено комісії: 1) з проведення з'їздів діячів дослідної справи (з 1909 р.); 2) з вивчення піщаного району Південно-Західного краю (з 1910 р.); 3) з організації колективних дослідів із сортами сільськогосподарських рослин (з 1910 р.); 4) з перегляду популярної сільськогосподарської літератури (з 1910 р.); 5) з вивчення господарств Південно-Західного краю (з 1910 р.). 6) з поширення сільськогосподарських знань (з 1911 р.); 7) з обстеження картопляних господарств піщаного району (з 1911 р.); 8) з тваринництва (з 1913 р.); 9) з дослідження природи Південно-Західного краю (з 1913 р.).

Виникнення комісій призвело до активізації діяльності КАТ за окремими напрямками. Особливо активними були комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, вивчення господарств Південно-Західного краю, поширення сільськогосподарських знань. Діяльність Товариства значною мірою була направлена на розвиток селянських господарств.

Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю свою роботу повністю направляла на вивчення способів ведення господарства окремих районів Київської та Подільської губернії. Першочергове завдання Комісії полягало в дослідженні сільськогосподарської діяльності районів і господарств «картопляного напрямку». Вивчення українських губерній проводилося за такими напрямками: обстеження картопляних господарств й вивчення способів подальшої переробки сировини; обстеження господарств, які спеціалізуються на вирощуванні цукрового буряку. Окремим напрямом дослідження Комісії в регіоні було насінництво. Агрономічні розвідки проводилися у межах Київської, Подільської, Волинської губернії, їхніми результатами стали щорічні звітні матеріали Комісії, а також видавництво «Трудов Комиссии по изучению Юго-Западного края». Вивчення насіннєвих господарств передбачало видання

їх опису у кількості 10 описів, проте Андрієм Запороженком було підготовлено 8.

Головна мета діяльності Комісії із тваринництва полягала у вивченні рас тварин у зв'язку із їх ростом і нагляд за вигодовуванням у приватних господарствах. В.П. Устьянцев, який очолював Комісію, проводив дослідження розвитку тваринництва за такими напрямками: конярство, велика рогата худоба, свинарство, вівчарство, птахівництво. Внаслідок експедиційного обстеження В. Устьянцев доходить до висновку, що через скорочення годівельної площі та перетворення на ріллю пасовиськ, старі форми ведення тваринництва втратили свою актуальність, а нових ще не було запроваджено.

Обстеження, яке проводила Комісія із тваринництва було цінним своїми результатами, оскільки, були описані всі види тваринництва, які були поширенні у приватних сільських господарствах Подільської губернії.

Першим із провідних завдань, що ставило перед собою КАТ – поширення сільськогосподарських знань, реалізовувалося через діяльність профільної комісії, яку було створено в 1911 р. Комісія відзначилася своєю активною роботою, переш за все в організації та проведенні курсів для агрономів. Знаковим було те, що організацію курсів подібного зразку планувало Харківське товариство, але саме КАТ було першим у їх проведенні. Програма курсів передбачала наступні цикли:

- 1-й «Природа південного Придніпровського району»;
- 2-й «Економіка Південно-Західного краю»;
- 3-й «Техніка землеробства у південному Придніпровському районі»;
- 4-й «Тваринництво»;
- 5-й «Громадська агрономія»;
- 6-й «Кооперація».

Особлива увага приділялася позашкільної агрономічної освіти, для читання лекцій виділялося найбільше годин, серед усіх заявлених циклів – 18. Встановлено, що повний курс лекцій відвідало 50 чоловік, з яких 38 чоловік

були земські агрономи, 2 – представники дослідних установ, 10 осіб складали орендатори та управляючі. Проте, були й такі слухачі, які обрали собі програмові питання, таких зафіксовано 214 чоловік.

Серед багатьох заслуг Київського агрономічного товариства для розвитку агрономічної науки в Україні окремо виділяємо видавничо-бібліографічний напрямок роботи. Однією із найяскравіших сторінок діяльності Товариства було надання агрономічної допомоги суб'єктам ведення сільського господарства. Найбільш доступним способом реалізації поставленого завдання була видавнича діяльність. Напрямки цієї роботи Товариства були різними, проте мета, яку вони переслідували була єдиною – підняти рівень освіченості селян із агрономічних питань. На початку своєї діяльності, у 1910 р., в структурі КАТ Правлінням Товариства був створений спеціальний орган, який займався накопиченням, науковою обробкою та систематизацією науково-методичної сільськогосподарської літератури – Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури.

Інформацію реферативного характеру Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури спочатку друкувала на шпальтах журналу «Хозяйство», потім були створені їхні одноосібні друковані органи – «Обзор популярной сельскохозяйственной литературы», а з 1914 р. – «Вестник популярной сельскохозяйственной литературы». Доходимо висновку, що видавництво цього щорічного журналу було найбільшим досягненням в межах роботи Комісії. Головним завданням журналу було вивчення та розв'язання питання «...позашкільного розповсюдження сільськогосподарських знань, популярної сільськогосподарської літератури і бібліографії». Результати її діяльності стали основою для розвитку реферативного напрямку.

Результатами напрацювань Комісії з вивчення Південно-Західного краю стало видання «Трудов Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края». Перший випуск «Трудов» вийшов навесні 1912 р. До 1917 р. Київське агрономічне товариство опублікувало п'ять спеціальних випусків про роботу

цієї Комісії. Результати дослідницької діяльності Комісії знаходимо на сторінках періодичного видання «Хозяйство», із цими статтями могли ознайомитися науковці, агрономи, люди, причетні до ведення сільського господарства.

До складу Київського агрономічного товариства входила кагорта вчених, які стали творцями окремих галузей сільського господарства. Саме завдяки їхній плідній науково-дослідній роботі з'явилися нові способи обробітку землі та вдосконалені існуючі (К.Г. Шиндлер), винайдені сорти культур (В.В. Колкунов), здійснена раціоналізація використання мінеральних добрив для збільшення врожайності (О.І. Душечкін, С.Л. Франкфурт, А.В. Країнський). Під керівництвом С.Л. Франкфурта було відпрацьовано оптимальну технологію вирощування цукрового буряку, та запропоновано раціональні підходи до його промислової переробки. Дослідницьким вивченням форм азоту вперше почав займатися О.К. Філіповський, також вчений провів дослідження сівозмін в умовах Київської дослідної станції. Результатами його досліджень стало визначення дії мінеральних добрив «селітри» та органічних добрив «гною» на формування основних зернових культур, які вирощувалися на Київщині. Колом наукового інтересу вченого А.І. Ярошевича стало економічне життя України, якому він присвятив монографію, де розкрив особливості географічного розташування України та вплив природніх умов на ведення сільського господарства.

Київське агрономічне товариство виступало як орган поширення новаторських дослідів й організатором практичного застосування їх результатів.

Соціально-політичні події на українських протягом 1917–1921 рр. мали негативний вплив на розвиток освітньої сфери. Більшість наукових, освітніх, просвітницьких установ почали закриватися. Останню інформацію, про діяльність Київського агрономічного товариства знаходимо датовану вереснем 1918 р. Проте, існують архівні відомості датовані липнем 1919 р.

Відомостей про ліквідацію КАТ чи його поглинення Київським

товариством розповсюдження початкової, середньої і вищої освіти, як це було зазначено в статуті Товариства не знаходимо. Проте, віднайдено документ «Розгром українських установ», де чітко зазначено, що «...під час панування на Україні в листопаді-грудні 1918 р добровольців різних відтінків, які одначе всі зводилися на одному – ворожбі до всього українського, було погромлено декілька українських інституцій як в самому Києві, так і по-за його межами». Розпочинаються безчинства, погроми, експропріація майна науково-освітніх установ. Останній документ, в якому наявні відомості про КАТ датується 1919 р.. Нажаль, архівних джерел щодо подальшої діяльності КАТ за цей рік не віднайдено. Ймовірно, що саме за такої суспільно-політичної хаотичної ситуації і відбувся саморозпуск Товариства. Так чи інакше вони продовжили свою науково-дослідну роботу в провідних установах держави. Напрацювання вчених-аграріїв мали вагомий вплив на розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Потужне культурно-просвітницьке значення Київського агрономічного товариства полягало в популяризації агрономічних знань шляхом організації короткотермінових курсів, публічних лекцій та видавничої роботи. Окремо відзначаємо просвітницьку роботу Київського агрономічного товариства і вплив Комісії з поширення сільськогосподарських знань на рівень агрономічної освіченості сільського населення, а напрацювання Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури стали підґрунтям першої фахової книгозбірні в Україні.

Ключові слова: товариство, сільське господарство, науков-дослідницька діяльність, комісія, популяризація, агрономічні знання.

ANNOTATION

Tarantsova T. O. Activity of Kyiv Agronomic Society (1909-1918) in the context of agricultural research development in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (Ph.D.) in specialty 07.00.07 «History of Science and Technique». – National Scientific Agricultural Library of National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

Historically, scientific societies engaged leading scientists, scholars, and public figures who were united by the common goal of studying, researching and disseminating knowledge in a particular scientific field: historical, philological, medical, and natural sciences. Therefore, today it is necessary to study and develop the structure of scientific societies and methods of their activities. Investigation of the historical genesis of a particular scientific society, with all peculiarities of its activity and achievements, allows us to trace and change in the scientific life during concrete historical period. The works of Kyiv Agronomic Society is of particular interest as it was a scientific association, which combined leading researchers in agronomy industry.

In general, agronomic societies had some common features: voluntary membership; democratic principles of voting - one member - one vote, democratic elections of administrative bodies; solving certain economic problems faced by peasants; availability of entrance fees; joint liability for obligations; conducting educational work.

Kyiv Agronomic Society was a representative of a purely professional industry association in early 20th century as during first years of its functioning it became a great scientific organization. The Society's activities attracted those people who were interested in agronomic issues, because it was the only specialized scientific society on the territory of tsarist Russia. Educational work and

dissemination of agricultural knowledge made Kyiv Agronomic Society (KAS) popular among the population in the southwestern region. Every year, the number of scientists who wanted to be a member of KAS grew. About 30 people were engaged in the list of the Society members every year.

The leading idea of the dissertation research was the definition, analysis and coverage of the Society main directions and results of work. The study of the KAS creative heritage, its main components was established: the development of agricultural science, the identification of the natural and economic conditions of the South-Western region and the dissemination of agricultural knowledge and skills among the population in the region.

The Board and the General Meeting of the Members provided management of the Society affairs. The head of the Board, professor of Kyiv Polytechnic Institute, K. H. Shindler (from 17.02.1909 to 09.01.1911) was elected at the first General Meeting. In 1911 V.V. Kolkunov held the position. The Comrade (Deputy of the Head) was professor S. L. Frankfurta. The members of the Board were I. I. Damberg and V. M. Sazonov, O. I. Dushechkin made the duties of a fiscal, A.V. Krayinskyi was a secretary, and in 1913 this position was held by M. P. Frolov.

The functioning of the Society was first organized with the help of membership fees. Kyiv Agronomic Society was not accountable to either the Department of Agriculture, nor to a local agronomist, since it was created independently by agricultural companies. At the same time, it fulfilled specific works as evidenced by the annual financing of the empire authorities: 1910 - 500 rubles, 1911 - 1000 rubles, 1912 - 2800 rubles, 1913 - 2200 rubles, 1915 - 4800 rubles. Another source of financial support for the Society was the target income to execute research orders in Kyiv, Volyn, Podillia provinces.

It was established that several Commissions were created in KAS to provide scientific and popularizing activities and to thoroughly investigate the South-Western region. They were as follows: 1) Commission on Conducting Conferences of Scientific Workers (since 1909); 2) Commission on the Investigation of Sandy Areas

in the South-Western Region (since 1910); 3) Commission on the Organization of Collective Experiments with Varieties of Agricultural Plants (since 1910); 4) Commission on the Popular Agricultural Literature Review (since 1910); 5) Commission on Investigation of Farms in the South-Western Region (since 1910); 6) Commission on the Dissemination of Agricultural Knowledge (since 1911); 7) Commission on the Survey of Potato Farms in the Sand Areas (since 1911); 8) Commission on Livestock Breeding (since 1913); 9) Commission on Investigation of Nature in the South-Western Region (since 1913).

The establishment of commissions led to the activation of the KAS activities in certain research fields. The Commissions on the Popular Agricultural Literature Review, Investigation of Farms in the South-Western Region, Dissemination of Agricultural Knowledge were particularly active. The work of the Society was aimed to development of the farms in the region.

The main purpose of Commission on Investigation of Farms in the South-Western Region was to study the ways of farming in certain districts of Kyiv, Volyn, Podillia provinces. Its priority task was to survey the agricultural activity of districts and farms cultivating potatoes. The investigation of the provinces involved such aspects: survey of potato farms and further processing of raw materials, inspection of farms specializing in the cultivation of sugar beet. Seed production was a separate direction of the Commission's work in the region. Agronomic researches were conducted on the territory of Kyiv, Volyn, Podillia provinces and they resulted in the annual reporting materials of the Commission, as well as the publishing works on South-Western Region Investigation by the Commission. It was planned to publish 10 Descriptions of Seed Farms but Andriy Zaporozhenko prepared 8 issues.

The main purpose of Commission on Livestock Breeding was to study the races of animals and their growth and to control the feeding of animals in private farms. V. P. Ustiantsev, who was the head of the Commission, conducted research on livestock development in the following areas: horse breeding, cattle, pigs, sheep breeding, poultry farming etc. Due to the expeditionary survey, V. Ustiantsev made

the conclusion that the reduction of the feeding areas and the transformation of grasslands into tilled soil caused the situation when old forms of livestock breeding were not relevant and new ones were not introduced.

The results of the survey conducted by Commission on livestock breeding were valuable, since all types of livestock raising in private farms of Podillia province were described.

One of the KAS tasks was to disseminate agricultural knowledge and it was realized by activities of a special commission established in 1911. The Commission started its work and organized courses for agronomists. It should be mentioned that Kharkiv Society planned to organize courses of this kind but KAS managed to realize the idea first. The course program included the following cycles:

- 1st «Nature of the Southern Prydniprovsky Region»;
- 2nd «Economics of the South-Western Region»;
- 3rd «Agricultural Engineering in the South Prydniprovsky region»;
- 4th «Livestock Raising»;
- 5th «Public Agronomy»;
- 6th «Cooperation».

18 academic hours were given to lectures and it was the biggest number of academic hours among all declared cycles. It is found out that the full course of lectures were attended by 50 people, of which 38 were landed agronomists, 2 were representatives of research institutions, 10 persons were tenants and managers. However, there were also such listeners who chose the program questions, 214 people were registered.

Among the main achievements of Kyiv Agronomic Society for the development of agronomic science in Ukraine, we separate editorial and bibliographic work. One of the Society's most important activities was the provision of agronomic assistance to farmers. The most accessible way to accomplish this task was publishing. The directions of this work were different, but the purpose was the only one – to raise the level of peasants' education on agronomic issues. At the

beginning of the Society functioning, in 1910, a special body was created in the structure of KAS to provide accumulation, processing and systematization of scientific and methodical agricultural literature. It was Commission on the Popular Agricultural Literature Review.

Commission on the Popular Agricultural Literature Review first published its materials in the magazine «Khoziaystvo (Agriculture)» but then created its own periodicals «Obzor populiarnoi sielskohoziaystvennoi litieratury (Popular Agricultural Literature Review)» and «Vestnik populiarnoi sielskohoziaystvennoi litieratury (Bulletin of Popular Agricultural Literature)» in 1914. It allows us to come to the conclusion that publishing this annual magazine was the biggest achievement of the Commission. The main task of the magazine was to study and develop the issues connected with «dissemination of agricultural knowledge, distribution of popular agricultural literature and bibliography composing». The results of its activities became the basis for the development of the bibliography direction.

The activities of Commission on Investigation of the South-Western Region resulted in publication of the work «Trudy komissiyi po izucheniu khoziaystv Yugo-Zapadnogo kraya (Works of the Commission on the Investigation of Farms in the South-Western Region)». The first edition was published in spring 1912. By 1917, Kyiv Agronomic Society had published five special issues based on the activities of this Commission. The results of the Commission's research were published in the periodical «Khoziaystvo (Agriculture)» and the articles were available for scholars, agronomists, and people involved in agricultural management.

Kyiv Agronomic Society engaged a number of scientists who became the founders of some branches in agriculture. Due to their fruitful research work new ways of cultivating the land were found and the existing ones were improved (K. H. Shindler), new sorts of corps were discovered (V. V. Kolkunov), rationalization of mineral fertilizer use for increasing crop capacity was made (O. I. Dushechkin, S. L. Frankfurt, A. V. Krayinskyi). Under the leadership of S. L. Frankfurt the technology of sugar beet cultivation was optimized, and rational

approaches to beet industrial processing were proposed. O. K. Filipovskiy started his research work to study nitrogen; he also investigated crop rotation in the conditions of Kyiv research station. His research resulted in determination of influence of mineral fertilizers «saltpeter» and organic fertilizers «manure» on the formation of the main grain crops in Kyiv region. The main scientific interest of A. I. Yaroshevych was the economic life of Ukraine, he wrote a monograph and revealed the peculiarities of the geographical location of Ukraine and the influence of natural conditions on agriculture.

Kyiv Agronomic Society became an institution that contributed to dissemination of innovative experiments and practical application of their results.

Social and political events in Ukraine during 1917-1921 had a negative impact on development of education. Most of the scientific, educational, and instructive institutions were closed. The latest information on the activities of Kyiv Agronomic Society is dated by September 1918. However, there are some archival records dated by July 1919.

The information on KAS liquidation or its absorption by Kyiv Society of Primary, Secondary and Tertiary Education as stated in the Statute of the Society was not found. However, the document «The Defeat of Ukrainian Institutions» states that «during November-December 1918 in Ukraine various volunteer groups had the same purpose in rejecting everything that was connected with Ukraine and as a result some Ukrainian institutions were defeated in Kyiv and its region». Outrage, pogroms, the expropriation of property of scientific and educational institutions took place. The document in which the information about KAS is still available dates back to 1919. Unfortunately, archival sources have no information on KAS further activities during this year. It was probably voluntary dissolute under chaotic social and political situation in the country. However, the members of the Society continued their research work in the leading institutions of the state. The results of scientists' and agrarians' activities had a significant impact on the development of agricultural research in Ukraine.

The cultural and educational activities of Kyiv Agronomic Society were important as it promoted agronomic knowledge by organizing of short-term courses, public lectures and publishing works. We separately note the educational work of Kyiv Agronomic Society and the influence of Commission on the Dissemination of Agricultural Knowledge on the level of agronomic education of the rural population in the region, commission on Popular Agricultural Literature Review initiated the creation of the first professional bookstore in Ukraine.

Keywords: society, agriculture, scientific activity, commission, popularization, agronomic knowledge.

Список публікацій Т.О. Таранцової

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Таранцова Т. О. Професор С. Л. Франкфурт та його діяльність в урядах УНР. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць* / [відп. ред.: Є. Г. Сінкевич та ін.]. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 140–144.
2. Таранцова Т. О. Діяльність Комісії з поширення сільськогосподарських знань Київського агрономічного товариства. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ – Миколаїв, 2017. № 2 (18) (квітень – червень). Т. 3. С. 109–113.
3. Таранцова Т. О. Науково-дослідна робота Київського агрономічного товариства крізь призму діяльності Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю. *Історія науки і біографістика*, 2017. Вип. 2. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-2/10.pdf>
4. Таранцова Т. О. Київське агрономічне товариство та його Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 16–17. С. 209–213.
5. Tarantsova Tetiana Популяризаційна діяльність Київського агрономічного товариства (1909–1918) на сторінках журналу «Хозйство». *Virtus Scientific Journal*. Монреаль, Канада: СРМ «ASF». 2018. № 22, part 2. S. 95– 99.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Таранцова Т. Членство мікробіолога А. В. Країнського у Київському агрономічному товаристві (1909–1918). *Дев'яті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): матеріали читань*, 14 жовтня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 103–105.
7. Таранцова Т. О. Засновник агрохімічної науки в Україні С. Л. Франкфурт. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої

85-річчю Національної академії аграрних наук України, віковим ювілеєм появи Панфільської дослідної станції ННЦ «Інститут землеробства НААН», Дослідної станції лікарських рослин Інституту агроєкології і природокористування НААН, 150-річчю від дня народження професора С.Л. Франкфурта, «Міжнародного року зернобобових», оголошеному рішенням Генеральної Асамблеї ООН, 15-річчю створення Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН й 10-річчю виходу електронного наукового видання – міжвідомчого тематичного збірника «Історія науки і біографістика», м. Київ, 16 травня 2016 р. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 252–254.

8. Таранцова Т. О. Діяльність Комісії з поширення сільськогосподарських знань Київського агрономічного товариства. *«Історія освіти, науки і техніки в Україні: збірка матеріалів XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвячена 100-річчю від дня створення Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України, м. Київ, 19 травня 2017. Київ : ТОВ «Центр поліграф «КОМПРИНТ», 2017. С. 109–111.*

9. Таранцова Т. О. Питання агрономічної освіти у науково-популяризаційній діяльності Київського агрономічного товариства. *Тридцять наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): матеріали доповідей, м. Київ, 16 листопада 2017 р. Київ : ТАЛКОМ, 2017. С. 130–133.*

10. Таранцова Т. О. Репрезентативна діяльність Київського агрономічного товариства (1909–1918) на сторінках журналу «Хозйство». *Двадцять третя Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 100-річчю Національної академії наук України: мат. конф., м. Київ, 20 квітня 2018 р. Київ, 2018. С. 180–182.*

11. Таранцова Т. О. Київське агрономічне товариство (1909–1918) у першопостатях. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 100-річчю від часу*

утворення у складі М-ва зем. справ комітетів – вченого і с.-г. освіти (нині– Нац. акад. аграр. наук України) та 80-річчю від дня народж. акад. НААН, заслуженого діяча науки і техніки України, Героя України, президента НААН (1996–2011) М.В. Зубця (1938–2014), м. Київ, 18 травня 2018 р. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю. 2018. С. 172–174.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Історіографія проблеми	26
1.2. Джерельна база.....	42
1.3. Методологічні засади дослідження.....	47
РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА.....	54
2.1. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні на початку ХХ ст.	54
2.2. Соціально-культурні чинники формування галузевих творчих об'єднань.....	63
2.3. Організаційна структура і напрями діяльності Київського агрономічного товариства.....	77
РОЗДІЛ 3. НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА.....	92
3.1. Діяльність комісій товариства	92
3.2. Першопостаті професійного наукового товариства та їх внесок у розвиток дослідної справи в Україні	114
Розділ 4. ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА	141
4.1. Поширення сільськогосподарських знань.....	141
4.2. Видавнича та бібліографічна справа.....	165
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	186
ДОДАТКИ.....	206

ВСТУП

Актуальність теми. Історично аграрний сектор залишається одним із ключових в економіці України. Його наукове забезпечення в різні роки розбудови держави здійснювалося залежно від соціально-політичного устрою країни. До 1917 р. ініціативу в розвитку сільськогосподарської дослідної справи мали галузеві об'єднання, кількість яких на українських землях досягала більше 600.

На сьогодні спостерігається тенденція до відновлення діяльності товариств, які стояли у витоків сільськогосподарського дослідництва. Так розгорнули свою діяльність Полтавське та Харківське товариство сільського господарства. Відродження стало можливим через контекстове вивчення діяльності об'єднань, за умов приватної власності і, особливо, встановлення їх ролі у розбудові української сільськогосподарської дослідної справи. Цей факт має стати прикладом для вивчення інших науково-творчих союзів. Одним із таких є Київське агрономічне товариство (КАТ) – перше наукове об'єднання галузевих учених та освітян Російської імперії, що у 1909–1918 рр. для задоволення потреб Південно-Західного краю – 85 % сучасних українських земель.

Здійснені розвідки засвідчили причетність Товариства до становлення вітчизняних академічних осередків. Значний науковий інтерес викликає доробок КАТ, насамперед як наукового об'єднання, яке акумулювало все найкраще із провідних науково-освітніх центрів світу.

Комплексних досліджень, присвячених вивченню діяльності Київського агрономічного товариства, в сучасній історичній науці досі не було. Поодинокі монографії дорадянської і радянської історіографії містять констатувальну інформацію. За часи незалежності поживалась зацікавленість до вивчення діяльності галузевих об'єднань, зокрема через висвітлення персоніфікованого внеску вчених-аграріїв, членів Київського агрономічного товариства, в еволюцію української наукової агрономічної думки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до загального напрямку досліджень Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН і є складовою наукової теми «Методологічні та організаційні засади управління системою інноваційно-інвестиційного розвитку аграрної науки: історико-концептуальний аспект» (номер державної реєстрації 0116U002103).

Мета і задачі дослідження. Мета роботи полягає в цілісному науково-історичному аналізі формування і діяльності Київського агрономічного товариства (1909–1918 рр.), його внеску в становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи.

Для реалізації визначеної мети необхідно було вирішити такі **задачі**:

- з'ясувати стан наукового розроблення проблеми та проаналізувати джерельну базу дослідження, обґрунтувати його методологічні засади;
- розкрити передумови створення сільськогосподарських галузевих об'єднань;
- висвітлити структуру, завдання та методи роботи Київського агрономічного товариства;
- проаналізувати особистий внесок провідних вчених – членів Товариства у розвиток української аграрної науки;
- з'ясувати значення діяльності Товариства для розвитку сільськогосподарської дослідної справи зокрема та вітчизняної науки загалом.

Об'єкт дослідження – розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні на початку XX ст.

Предмет дослідження – становлення та діяльність Київського агрономічного товариства в контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи на початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з лютого 1909 р. по вересень 1918 р., коли існувало Київське агрономічне товариство.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Правобережної України, які входили до складу Київського генерал-губернаторства (Київська, Волинська та Подільська губернії) і в межах Російської імперії виокремлювалися у Південно-Західний край. За сучасним адміністративно-територіальним поділом України, це землі Київської, Житомирської, Черкаської, Кіровоградської, Вінницької, Рівненської, Волинської, північна частина Тернопільської, Хмельницької, Миколаївської та Одеської областей.

Методи дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації ґрунтуються на загальнонаукових принципах історичного дослідження. Основоположне значення мають принципи об'єктивності та історизму, які дали можливість розкрити основні складові процесу становлення та розвитку Київського агрономічного товариства, його головні напрями діяльності. Дотримання зазначених методологічних принципів сприяло висвітленню історичної ролі Товариства в генезі галузевої сільськогосподарської науки. Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові (аналіз, класифікація), власне історичні (періодизації, порівняльно-історичний, ретроспективний) методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше здійснено історичну реконструкцію створення, розвитку та діяльності Київського агрономічного товариства на українських землях; простежено генезу наукової діяльності професійного товариства та його вплив на розвиток сільськогосподарської дослідної справи у регіоні в умовах політичних трансформаційних процесів; через роботу секцій Товариства всебічно висвітлено його напрями діяльності; уточнено доробок членів Товариства у вивченні краю, у справі популяризації сільськогосподарських знань.

Вперше:

1) на основі систематизації та аналізу доступних джерел здійснено комплексне дослідження організації та діяльності Київського агрономічного товариства;

- 2) охарактеризовано процес створення структурних відділень Товариства – комісій та основні напрями їх діяльності;
- 3) узагальнено роботу Київського агрономічного товариства для популяризації агрономічних знань на українських землях;
- 4) виявлено і введено до наукового обігу документи, які стосуються діяльності Товариства та окремих його членів.

Удосконалено накопичені знання з досліджуваної проблеми, результати попередніх історичних розвідок, пов'язаних із вивченням етапів становлення та розвитку окремих галузевих сільськогосподарських об'єднань.

Набули подальшого розвитку: дослідницький напрям вивчення внеску науковців Київського агрономічного товариства в розвиток вітчизняної агрономічної науки; напрям наукової роботи з відтворення життєвого та творчого шляху вітчизняних учених-аграріїв. У роботі розкрито їх колективну працю над формуванням інституцій та нових наукових напрямів дослідження в галузі сільського господарства.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні висновки дисертації можуть бути використані при розробці методологічних положень дослідження діяльності сільськогосподарських об'єднань. Систематизований фактологічний матеріал може бути корисним у викладанні лекційних курсів з історії та історіографії історії України, історії різних галузей науки (як гуманітарного, так і природничого й технічного циклу) у вищих і середніх навчальних закладах, при підготовці узагальнювальних і спеціальних праць, монографій і навчальних посібників з українознавства, біології, фізики, хімії тощо. Матеріали дослідження можуть увійти до змісту біо-бібліографічних довідників, покажчиків наукових установ і товариств, біографічних словників математичного, фізичного, біологічного, географічного та інших напрямів.

Особистий внесок здобувача. Обґрунтовано мету і завдання дослідження, його джерелознавчі та методологічні засади. Проведено аналіз діяльності Київського агрономічного товариства, виокремлено її напрями.

Викладені в дисертації наукові результати, що виносяться на захист, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації було представлено на дев'ятих наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898) (м. Київ, 14 жовтня 2013 р.); XI Всеукраїнській конференції молодих учених, спеціалістів (м. Київ, 16 травня 2016 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (28–29 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Професор С. Л. Франкфурт (1866–1954) – видатний вчений-агробіолог, один із дієвих організаторів академічної науки в Україні (до 150-річчя від дня народження)» (м. Київ, 18 листопада 2016 р.); XII Міжнародній конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ, 19 травня 2017 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історія, революція, пам'ять: зсув парадигм» (м. Умань, 26 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Олівійський форум» «Повстання і революції в Україні та Польщі: історичний, політичний і міжнародний аспекти» (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.) (м. Миколаїв, 8–11 червня 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку країн світу: історія і сучасність» (м. Миколаїв, 11–12 травня 2017 р.); Тридцятих наукових читаннях, присвячених діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898) (м. Київ, 16 листопада 2017 р.); 23-ій Всеукраїнській науковій конференції молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів (м. Київ, 20 квітня 2018 р.); XIII Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (м. Київ, 18 травня 2018 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 11 одноосібних наукових праць, серед яких 5 статей у виданнях, визнаних МОН України фаховими, 1 – в іноземному виданні, 6 публікацій апробаційного характеру в збірках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації підпорядкована меті й поставленим дослідницьким завданням і складається зі вступу, 4-х розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 186 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, основний текст роботи викладено на 165 сторінках.

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНИЙ СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Розбудова суверенної української держави потребує концентрації матеріальних і духовних зусиль, формує модерний погляд на історичний процес розвитку вітчизняного сільського господарства. Особливої актуальності таке явище набуває у сучасному глобалізаційному суспільстві, коли відбувається усвідомлення ролі цивілізаційних факторів у сучасних умовах та неоднозначної оцінки ролі хвилі аграрних перетворень. Розвиток не можливий без вивчення досвіду попередніх надбань в різних галузях науки. Сьогодні ж спостерігається процес відродження інтересу суспільства до вивчення власної історії, зокрема до відкриттів у царині науки як окремими дослідниками, так й організаціями, товариствами, об'єднаннями.

Джордж Вашингтон сказав: «Ніяка нація не зможе досягти процвітання, доки вона не усвідомить, що орати поле — таке ж гідне заняття, як і писати поему». Але ж таке гідне заняття вимагало певних знань. Це чітко усвідомлювали провідні науковці-аграрії не межі XIX–XX століть.

Академік Вергунов В. А. в одній із своїх узагальнюючих праць відзначає, що найбільший вплив на формування аграрної академічної науки відіграла діяльність двох наукових товариств – Київського агрономічного і Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [24, с. 93]. Інтерес, який виник до історії агрономічних товариств, які переважно створювалися при вищих навчальних закладах освіти в Російській імперії, цілком зрозумілий. Адже, наукові товариства об'єднували провідних вчених свого часу, які започаткували окремі наукові напрями і школи. Завдячуючи дослідженням зоологів Київського товариства природознавців, всебічно охарактеризовано фауну України. Важливого

значення вчені Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості надавали використанню зайнятого пару, як попередника для озимих культур у сівозмінах, зелених добрив у полі сівозміни з чорним паром, раціональному обробітку парового поля сівозміни у господарствах південно-західного краю [66, с. 285]. Діяльність Подільського товариства сільського господарства була спрямована практично на всі основні на той час галузі сільського господарства, а також відкрило окремі відділення рільництва, винокуріння, скотарства, птахівництва, конярства, садівництва, лісівництва, правильного полювання, рибництва й рибальства, кустарних промислів, машинне, з поліпшення дрібних господарств, у справах пенсійного забезпечення службовців сільського господарства, економічне тощо [68, с. 22]. Видатні члени Київського агрономічного товариства стали фундаторами окремих шкіл, новаторами у способах дослідження агрономічної галузі: О.І. Душечкін створив в Україні загальновизнану наукову школу агрохіміків і фізіологів рослин; С.М. Богданов вперше у світовій науці розробив і представив спосіб визначення кількості недоступної для рослин води в ґрунті, який він назвав «мертвим запасом»; О.К. Филиповський вперше виступив, як дослідник із вивчення форм азоту; теоретичні та практичні розробки В.В. Колкунова були складовими комплексу передумов формування перших наукових шкіл з аграрної галузі, вчений обґрунтував ряд положень, що сприяли підвищенню посухостійкості сільськогосподарських рослин; А.В. Країнський виділив і вивчив активність азотобактера в дев'ятих ґрунтових різновидах України [147, с. 173]. Чимало тих досягнень, які має сучасна галузева наука завдячує діяльності відомих агрономічних товариств як своєрідних центрів розвитку природовивчення. Значення таких об'єднань для еволюційного розвитку наукових знань важко переоцінити, це ще раз підтверджують слова Д.І. Менделєєва, який відзначав: «Если мы теперь обратим внимание на то, что научные исследования в России, совершаемые русскими у себя дома, начали положительно интересоваться учёных всего света, то этому чрезвычайно много

содействовало развитие и учреждение у нас учёных обществ» [83, с. 182]. Наука була справою вільною та незалежною від влади до певного часу, такий статус вона й мала у товариствах, значна кількість яких почала зароджуватися у більшості великих міст Російської імперії.

Проведення історичного дослідження із вказаної теми передбачає розгляд існуючої наукової літератури з таких основних проблем: 1) загальний стан сільськогосподарської дослідної справи на українських землях; 2) діяльність галузевих товариств; 3) створення та діяльність Київського агрономічного товариства; 4) наукова спадщина видатних вчених-аграріїв, членів Товариства.

В історіографії питання наукової діяльності Київського агрономічного товариства умовно виділяємо три етапи: I – дореволюційний (1909 – 1917рр.); II – радянський (1918 – 1991 рр.); III – сучасний (1991 – 2018 рр.). Кожен із періодів характеризується історичними особливостями, які впливали на суспільно-політичну ситуацією.

Проведення евристичної роботи дозволяє стверджувати, що розвідок дорадянського часу, присвячених безпосередньо історії виникнення, еволюції та діяльності Київського агрономічного товариства, небагато. В основній масі, його робота висвітлювалася у площині суміжних тематик: дослідна справа в Російській імперії в цілому й зокрема на українських землях безпосередньо (звітні дані про результати діяльності дослідних полів і станцій), загальні економічні, історико-описові або статистичні нариси про окремі губернії Російської імперії, загальний огляд агрономії та сільського господарства за інформацією спеціалістів чи інспекторів.

Найбільша кількість дорадянських досліджень стосується Полтавської губернії, оскільки саме там було створено найбільше сільськогосподарських товариств.

Інформативно висвітлена діяльність сільськогосподарських товариств України в довідкових дореволюційних виданнях, які виражали офіційну

урядову позицію стосовно діяльності галузевих об'єднань і насамперед мали пізнавальну функцію. В енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона міститься інформація про сільськогосподарські товариства, їхню структуру, особовий склад, механізм утворення й функціонування, окреслено напрямки діяльності, розроблено класифікацію територіального розташування і напрямками роботи, подано список даних осередків, які існували станом на 1 липня 1898 р. [98; 151]. Зауважимо, що граничною датою енциклопедичного видання був 1907 р., тому воно не містить інформації про Київське агрономічне товариство.

Перші узагальнюючі огляди діяльності вітчизняних дослідних закладів належать відомому фахівцеві дореволюційної доби В.В. Марочевському [140] – завідувачу довідково-видавничого бюро при Департаменті землеробства. В 1911 р. дослідник видає працю, присвячену сільськогосподарським товариствам на території України. В.В. Морачевський у своїй науковій розвідці класифікує їх на три групи: обласні сільськогосподарські товариства – присвячені виключно питанням сільського господарства в цілому чи окремим його галузям і суспільній агрономії; центральні – за галузями народного господарства, пов'язані з питаннями сільського господарства (лісництво, рибальство, кустарні промисли, торгівля сільськогосподарськими продуктами, сільськогосподарські технології, а також кооперація, землевпорядкування, переселення, ветеринарія); місцеві – загального змісту і значення, які приділяли увагу питанням сільського господарства (вивченню місцевих природних і економічних умов). Київське агрономічне товариство знаходимо в розділі «місцевих товариств», із зазначенням: «Род деятельности не известен». Рік заснування 1909, Мпрб. ст. Курстко-Київск. і Південно-Західн. ж. д.) [140, с. 44]. Зауважимо, що всього по Київській губернії налічувалося 12 товариств місцевого значення. Дослідником також здійснений офіційний аналіз становлення дослідної справи та діяльності майже всіх дослідних закладів до 1914 р.

В наступній праці, яка датована 1914 р. В.В. Морачевський дає детальну характеристику центральним товариствам Російської імперії – Вільному Економічному та Московському товариству сільського господарства. Автор критично аналізує соціальний склад товариств, способи їх утримання, дає їм класифікацію. В розділі «Сельскохозяйственные товарищества и артели» розділяє усі сільськогосподарські товариства на загальні, тобто такі, що обслуговують сільське господарство в цілому, й спеціальні – коло їх діяльності обмежується окремою галуззю господарства) [186, с. 233]. В цьому дослідженні автором не згадується Київське агрономічне товариство.

До піонерів узагальнених праць із сільськогосподарської дослідної справи відносимо доповідь Б.К. Єнкена – помічника директора Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції з нагоди 25-річчя Полтавського дослідного поля. Дослідник характеризує розвиток дослідної справи в Російській імперії із початку її зародження [53]. Автор дає періодизацію розвитку дослідної справи у Російській імперії, яку пов'язує із функціонуванням дослідних установ в Україні: відтак, перший період (1866–1885 рр.) закінчувався заснуванням Полтавського дослідного поля, другий – Харківської обласної сільськогосподарської селекційної станції у 1908 р., відповідно, третій період на момент проведення розвідки у 1912 р. ще тривав. Б.К. Єнкен робить наголос на перших сільськогосподарських товариствах, які стали першопочатківцями у створенні дослідних установ – дослідних полів. Також містяться відомості про перші сільськогосподарські товариства на території Російської імперії.

В 1912 р. вийшла праця І.І. Котельникова, де автором вперше у дорадянській історіографії подано класифікацію сільськогосподарських товариств, їх особовий склад, вказано прибуткову частину та видатки галузевих об'єднань усіх регіонів в Російській імперії. Не зважаючи на певні неточності, наукова розвідка є цінною через вміщеною в ній статистичним, фактичним й теоретичним матеріалом [76].

За сприяння Департаменту Землеробства в 1914 р. було видано довідник «Местный агрономический персонал состоявший на правительственной и общественной службы», де В.Е. Брунст висловився про поширення сільськогосподарських знань серед агрономів [12]. У своїй статті автор вказує на особливе значення агрономічних курсів для отримання знань агрономами. При цьому автор зазначає, що перші курси для агрономів були організовані саме Київським агрономічним товариством у 1912 р. тривалістю в два тижні. У статті наведена порівняльна характеристика подібних курсів організованих Харківським товариством і КАТ. Спільним було те, що під час читання лекцій вивчалася місцева природа, економіка і техніка землеробства, громадська агрономія та кооперація. Проте особливістю київських курсів була їхня спрямованість на розгляд питань тваринництва. Отже, Київське агрономічне товариство розглядається як орган науково-популяризаційної діяльності та поширення сільськогосподарських знань серед населення Південно-Західного краю.

Таким чином, дорадянська історіографія містить окремі відомості про діяльність сільськогосподарських товариств на українських землях, згадуючи Київське агрономічне товариство лише побіжно, констатуючи факт його створення. Проте, не дає більш інформативної картини становлення та розвитку одного із перших професійних агрономічних товариств на теренах України. Наявні історичні розвідки складаються із сукупності публікацій про сільськогосподарські товариства на українських землях на початку XX ст., сюди відносимо звітні матеріали, енциклопедичні видання, узагальнюючі видання, які містять огляди та нариси про діяльність товариств.

Цінність дорадянських досліджень в тому, що вони ґрунтуються переважно на фактичному матеріалі. Автори праць були активними діячами сільськогосподарських товариств, мали теоретичні знання практичний досвід їх застосування в агрономічній сфері. Окрім того, на сьогодні немає жодної узагальненої праці про Київське агрономічне товариство, напрями його

діяльність, взаємовідносини із владними структурами й іншими громадсько-суспільними організаціями. Натомість у загальних розвідках лише побіжно вказується на створення КАТ без детальної інформації щодо його функціонування.

Історіографічні напрацювання радянського періоду характеризуються лише поодинокими згадками про діяльність сільськогосподарських товариств. Як свідчить дослідниця І.О. Демуз, загалом історія галузевих творчих об'єднань вивчалася або через призму сільськогосподарської дослідної справи (діяльність дослідних полів, станцій, лабораторій), або в контексті кооперативної роботи [42, с. 429].

Починаючи із 1920-х рр. особливості становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи Російської імперії у XIX– на початку XX ст. знаходимо у працях методологів та організаторів галузевого дослідництва, зокрема А.А. Вербіна [14], В.В. Вінера [29], М.К. Недокучаєва [89], М.І. Пшеничного [132]. У зазначених наукових розвідках не вказано безпосередньо на діяльність сільськогосподарських товариств в цілому й Київського агрономічного товариства зокрема, агрономічні об'єднання згадуються в контексті їхнього впливу на розвиток дослідних полів й станцій.

Професор В. В. Вінер на сторінках свого комплексного дослідження, яке вийшло у 1922 р., аналізує зародження сільськогосподарської дослідної справи в Російській імперії, деталізуючи утворення перших дослідних станцій в країні. Сільськогосподарські товариства згадуються в контексті вирішення проблем у сільському господарстві, які спричинила посуха 1891 р. В окремому розділі книги професором Вінером проаналізовано нерозривний зв'язок розвитку дослідної справи із виникненням дослідних установ. Першість у польових дослідках належала сільськогосподарським товариствам, їх внесок у розвиток галузевої справи й описує автор праці. Про діяльність КАТ не згадується, проте В. Вінер вказує прізвища С.Л. Франкфурта як очільника Мережі дослідних

полів Всеросійського товариства цукро заводчиків та К.Г. Шіндлера, як професора Київського Політехнічного інституту і голови машиновипробувальної станції при навчальному закладі, обоє були членами КАТ, до того ж входили до складу Правління товариства.

У 1929 р. виходить друком праця М.К. Недокучаєва, де було наведене визначення «сельскохозяйственного опытное дело, как отрасль знания, это совокупность сведений и методов изучения сельскохозяйственных явлений»; «сельскохозяйственное опытное дело, как организация, это – совокупность учреждений и мероприятий, имеющих конечною целью усовершенствование техники сельского хозяйства». Також була вказана періодизація розвитку сільськогосподарської дослідної справи. Автор визначає особливе місце дослідних полів, які були організовані за сприяння Харківського товариства сільського господарства.

У 1928 р. О.К. Филиповський видає перший підручник із сільського господарства для студентів вищих навчальних закладів, на сторінках якого відзначав, що дослідна справа в Україні була надзвичайно розвиненою [163]. Методи дослідної роботи були досить складними, тому вимагали від кожного працівника в цій галузі знання основних положень. До початку ХХ ст. необхідні знання в агрономічній галузі набували молоді спеціалісти шляхом стажування при дослідних установах, або після прослуховування курсів, але для закріплення отриманих знань чи для самоосвіти майже не існувало підручників. Тому за ініціативи Держвидаву України був виданий підручник О.К. Филиповського. В одному із розділів своєї праці автор розглядає погляди С.Л. Франкфурта на методику проведення дослідів з буряками. С.Л. Франкфурт із часів заснування КАТ був незмінним заступником голови товариства, очолював Мережу дослідних полів Всеросійського товариства цукро заводчиків. О.К. Филиповський відзначає внесок С.Л. Франкфурта у розвиток вітчизняної дослідної справи, передусім цінність праць С.Л. Франкфурта була в тому, що вся описана методика проведення польових досліджень ґрунтувалася на

попередньо проведених практичних діях, а не на теоретичній основі. Принагідно відзначимо, що полеміка між застосуванням польової та вегетаційної методики точилася між таким практиком як С.Л. Франкфурт та його університетськими, й до того ж колегами по Товариству, С.М. Богдановим та Т.В. Локтьом. С.М. Богданов – один із перших вітчизняних учених, який науково обґрунтував можливість висіву люпину й серадели як зеленого добрива на низькородючих піщаних ґрунтах Полісся. Вчений наочно показав, як з допомогою зелених добрив можна одержувати високі врожаї на найбідніших ґрунтах [10, с. 24].

Розглядаючи типи сільськогосподарських дослідних установ О.К. Филиповський відзначає, що такі установи мають різний обсяг науково-дослідної діяльності і в залежності від цього обсягу діяльності вони називаються дослідними полями, дослідними районними сільськогосподарськими станціями, крайовими сільськогосподарськими станціями, колективними дослідними мережею дослідних полів [163, с. 103]. Але автором не згадуються наукові товариства при яких існували дослідні установи чи поля.

Праця С. Городецького, яка була видана у 1929 р., базується на статистичних даних раніше здійснених обстежень Подільської губернії Київським агрономічним товариством в межах роботи його комісій. Відзначимо, що з 1915 р. С. Городецький став членом КАТ. Автор дослідження, наводячи інформацію, яка характеризує розвиток сільського господарства Подільської губернії згадує про одну із комісій Київського агрономічного товариства – Комісію із вивчення тваринництва під керівництвом професора В. П. Устьянцева [34 с. 77]. В межах діяльності Комісії професор займався обстеженням скотарства у селянських господарствах регіону. В контексті досліджень окремих повітів губернії згадується Київське агрономічне товариство [34, с. 140]. Професор, опираючись на дані досліджень картопляних господарств Товариства, намагається охарактеризувати тяглову силу наявну в

Подільській губернії. Також послуговуючись даними Київського агрономічного товариства, С. Городецький подає статистику норм хлібного угноєння ріллі поміщицьких маєтків Поділля [34, с. 143]. Таким чином, автор взяв за основу напрацювання Товариства, посилаючись на результати його досліджень.

Розвиток агрономічної науки був тісно пов'язаним із розбудовою мережі дослідних установ. Багатовіковий народний досвід, а також окремі дослідні господарства не могли вже без системних дослідів задовольняти сільськогосподарські потреби. Про утворення перших дослідних установ пише А.А. Вербін [18]. Автор підкреслює значення сільськогосподарських навчальних закладів для розвитку агрономії в країні. Проте про вплив товариств, зокрема Київського агрономічного товариства, на генезу вітчизняної галузевої науки автор не зазначає жодних фактів.

Науковий інтерес складає дослідження Н.І. Пшеничного про розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні та деяких регіонах Росії до 1917 р. Автором здійснена спроба прослідкувати становлення дослідної агрономії на зазначеній території. Н.І. Пшеничний наголошує на ролі Полтавського дослідного поля у зародженні вітчизняної дослідної справи [132, с. 16].

Отже, більшість дослідників радянського періоду відзначала позитивний вплив діяльності сільськогосподарських товариств початку ХХ ст. на становлення та розвиток галузевої дослідної справи на українських землях. Зазначимо, що науковцями вивчалася діяльність профільних товариств загальноімперського масштабу, відкидаючи існування окремих регіональних об'єднань на території України. Відтак, діяльність Київського агрономічного товариства у радянській історіографії висвітлена лише побіжно.

Після проголошення незалежності України в розвитку вітчизняної історіографії розпочався якісно новий поступ на основі нових концептуальних підходів. Завдяки не формальному, а фактичному доступу до архівних джерел, з'явилася реальна можливість більш повно, об'єктивно і неупереджено

висвітлити історичні процеси розвитку вітчизняної аграрної історії. Розвиток аграрних відносин в Україні у XIX – на початку XX ст. та внесок тогочасних сільськогосподарських об'єднань у становлення вітчизняної аграрної науки популяризацію фахових знань серед широких верств населення є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних істориків-аграріїв.

Єдиною комплексною роботою про діяльність сільськогосподарських товариств в Україні, але економічного спрямування, є дослідження А. О. Пантелеймоненка. У ході дисертаційного дослідження науковцем з'ясовано, що дані товариства були одним із основних і універсальних видів сільськогосподарських кооперативів, мали широкий діапазон форм діяльності, спрямованих на поширення найновіших агроекономічних знань, передової техніки, обслуговування потреб селян і великих землевласників; рівень ефективності їхньої роботи залежав від співробітництва з іншими кооперативними об'єднаннями, допомоги з боку земств і частково держави [111]. Дослідник висвітлив присвітницьку діяльність сільськогосподарських товариств: організація лекцій, читань, видання власних періодичних видань, науково-популярної літератури, відкриття бібліотек, організація курсів, агрономічних шкіл, екскурсій, виставок, проведення сільськогосподарських з'їздів, ініціювання створення дослідних полів, установ, господарств, селекційних станцій. Не зважаючи на всебічний аналізу діяльності більшості сільськогосподарських товариств в Україні у дослідженні не зазначається інформація про Київське агрономічне товариство.

Одним із перших у дослідженні діяльності сільськогосподарських товариств та їхнього внеску в розбудову вітчизняної агрономічної науки можна вважати О.Я. Пилипчука, який першим в незалежній Україні дослідив історичну еволюцію Київського товариства природознавців [112]. У дослідженні розкриваються досягнення Київського товариства природознавців, його особливий вплив на розвиток матеріалістичного світогляду.

О.Я. Пилипчук відзначає, що досягнення товариства стали підґрунтям для розвитку багатьох наукових напрямів радянського періоду. ...

Історії діяльності дослідних установ Полтавщини присвячені наукові праця О. Сайка, Н. Коваленко під загальною редакцією В. Вергунова – розробника концепції розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки й освіти [17]. В дослідженні автори висловлюють власне бачення місця Полтавського товариства сільського господарства у контексті організаційних змін на шляху до появи академічної аграрної науки. Значення сільськогосподарських товариств у цілому для розвитку галузевої освіти України стало предметом дослідження окремої статті академіка.

Як констатує дослідниця наукових товариств на теренах України ХІХ–початку ХХ ст. І. Демуз [42], що з 2000-х рр. розпочався новий етап у вивченні цієї тематики, пов'язаний із популярністю такого напрямку, як «Історія науки і техніки», в контексті якого активно розробляються і захищаються дисертаційні дослідження. Дослідниця в своїй монографії виділяє Центру історії аграрної науки при Національній сільськогосподарській бібліотеці як базу для випрацювання нового концептуального підходу до вивчення історії вітчизняної галузевої дослідної справи. Відзначимо, що під егідою очільника ННСГБ НААН академіка Національної аграрної академії наук проведено низку історичних розвідок в напрямку історії аграрної науки, освіти й техніки.

На сьогодні єдиним інформативним історіографічним джерелом створення та діяльності КАТ є праця В.А. Вергунова присвячена становленню та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні [24]. Розкриваючи питання формування вітчизняної галузевої академічної думки, вчений висловлює власне переконання щодо найбільшого впливу Київського агрономічного товариства на еволюцію агрономічних знань на теренах України. В.А. Вергунов виокремлює його з-поміж інших галузевих об'єднань того часу, чітко зазначає його структурну будову, принципи та засади функціонування, проводячи аналогії в організації роботи КАТ і Французької академії наук.

Особливої уваги заслуговують праці з відображенням історичних аспектів становлення й подальшого розвитку окремих галузей знань аграрної науки. Серія книг «Українські вчені-аграрії ХХ ст.» відображає життя й наукову спадщину вчених-аграріїв, які здійснили вагомий внесок у розвиток української аграрної науки.

Серія «Біобібліографія вчених-аграріїв України», ініціатором, якої стала Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, розкриває науково-організаційну, науково-дослідну, освітню і громадську діяльність видатних українських учених. Окремі аспекти становлення і розвитку КАТ, його місце і роль в історії аграрної науки країни вже висвітлені в серії авторських збірок академіка В.А. Вергунова, присвячених видатним ученим, що творили на українських теренах і були членами Товариства: П. Р. Сльозкіну [18], М. П. Фролову [23], О.Г. Набоких [26]. Предметом дослідження окремої статті академіка В.А. Вергунова [20] стала книгозбірня Київського агрономічного товариства, яка почала виконувати функції не лише з обслуговування читачів, а й займалася бібліографічно-реферативною діяльністю для інформативно-бібліотечного супроводу ведення сільського господарства Південно-Західному краї.

Досліджуючи науково-організаційну діяльність ключових постатей у розбудову вітчизняної агрономічної науки, ряд істориків науки і техніки присвятили їм власні дослідження. Так, Н.І. Годун з'ясувала інтелектуальну спадщину О.І. Душечкіна – фундаменталіста в галузі агрохімії, ґрунтознавства, фізіології рослин. Дослідницею розкрито внесок академіка у підготовку фахівців сільського господарства, а також в організацію вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи [33]. У розділі «Основні етапи формування О.І. Душечкіна як вченого-агрохіміка-ґрунтознавця-фізіолога рослин» Н.І. Годун зазначає, що упродовж 1909–1913 рр. О. І. Душечкін був дійсним членом Київського агрономічного товариства, неодноразово клопотав щодо організації Київської обласної сільськогосподарської станції, висвітлював

свої наукові відкриття на з'їздах та зібраннях учених, сільськогосподарських виробників [33, с. 3].

Наукову працю діяльності сільськогосподарських дослідних установ Подільської губернії присвятила О. В. Корзун, визначивши їх внесок у розвиток вітчизняної аграрної науки [73]. О.В. Корзун виділила Вільне економічне товариство, Імператорське Московське товариство сільського господарства, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії, Київське й Подільське товариства природознавців, Імператорське Російське технічне товариство (Київське та Одеське відділення), вважаючи, що саме ці об'єднання стали «піонерами» у справі видання перших часописів у країні, ініціювали спеціальні природознавчі дослідження, організовували з'їзди й виставки. Дослідниця переконує, що напрацювання вказаних галузевих об'єднань дали змогу акумулювати певний досвід у справі гуртування передової громадськості в місцеві товариства, в цьому контексті історик виділила Київське (1876 р.), Подільське (1896 р.), Умансько-Липовецьке (1901 р.). Про створення КАТ у дослідженні не зазначалося, оскільки розглядалася територія Поділля. Товариства місцевого значення, які представлені у праці О.В. Корзун стали головною рушійною силою в організації галузевих дослідних установ Подільської губернії.

Історіографічна наукова спадщина доби незалежності України збагатилася дослідженнями, присвяченими локальним сільськогосподарським товариствам, які стали центрами формування й розвитку наукової думки, в собі вони концентрували й об'єднували різні напрями науково-дослідницької та просвітницької діяльності з агрономії. Серед таких праць виділяємо дослідження М.В. Костюк [75], Т.В. Хоменко [170; 171], Н.І. Шуфрича [180], В.В. Колесник [68].

Предметом дослідження В. В. Колесник стало Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. У своїй науковій праці дослідниця детально розглянула напрями і форми діяльності

товариства загалом і його відділень зокрема. Історик окремо виділяє з-поміж загальної кількості галузевих об'єднань сільськогосподарського спрямування Київське агрономічне товариство, яке «... було за своїм складом чисто фаховим: до нього входили викладачі та працівники кафедри агрономії університету Святого Володимира, сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, чиновників, що безпосередньо опікувалися питаннями сільського господарства, та службовцями приватних маєтків, які отримали спеціальну освіту» [68, с. 12].

Системним дослідженням внеску сільськогосподарських товариств Правобережної частини України у становлення та розвиток дієвої мережі галузевих дослідницьких установ стало дисертаційне дослідження Н. Г. Чайки [173]. Істориком здійснено комплексне дослідження науково-освітньої діяльності сільськогосподарських товариств Правобережної України у контексті історії становлення вітчизняної сільськогосподарської науки, та комплексна оцінка доробку дослідних установ, що діяли при галузевих товариствах, а також подано аналітичний огляд наукових здобутків окремих учених, що працювали у дослідних закладах товариств Південно-Західного краю. У своєму дослідженні історик виділила декілька груп товариств і розмежувала їх відмінності. Цінним історіографічним джерело є праця Н.Г. Чайки, оскільки містить статистичні відомості про дослідну діяльність товариств в Південно-Західному краї. Також подано аналітичний огляд здобутків учених, які працювали в дослідних установах галузевих об'єднань Краю. Автором згадано про діяльність Київського агрономічного товариства в контексті розбудови вітчизняної дослідної справи й діяльності його окремих членів.

Монографія І.О. Демуз [42] є першою спеціальною роботою, в якій проведено всебічне наукове дослідження історіографії діяльності різногалузевих наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. Для системного аналізу в роботі дослідницею використано широке коло

історичних джерел. Монографія присвячена проблемі діяльності товариств в усіх наукових галузях: гуманітарна, природнича, технічна, медична. Проте найціннішою для нашої історичної реконструкції є сільськогосподарська галузь, якій О.І. Демуз присвятила окремий розділ. Історик розкрила «вузлові» проблеми галузевої науки в інтелектуальних дискурсах учених-аграріїв XIX–початку XXI ст., приділила особливу увагу ключовим проблемам сільськогосподарської науки. Праця є цінною з огляду на систематизацію історіографічної бази із проблеми сільськогосподарських товариств XIX–початку XX ст.

Становлення та діяльність одного із провідних товариств держави – Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1876–1919) розкрито, ґрунтуючись на документах і матеріалах, які були віднайдені та систематизовані В.А. Вергуновим та Н.Б. Щебетюк [65]. Авторами зазначено, що заснування та діяльність Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості стало основою для подальших здобутків сільськогосподарської дослідної справи в Україні. За родом своєї діяльності товариство відіграло важливу роль, чоткрово відповідну сучасній галузевій академічній установі, виконуючи функції накопичення світового досвіду, набуття та поширення сільськогосподарських знань в Південно-Західному краї.

Історіографія питання висвітлює окремі аспекти проблеми, зокрема історію становлення академічних та сільськогосподарських дослідних установ. Визначальною рисою вивчення зазначеної теми є фрагментарність історичних розвідок.

Серед зарубіжних представників сучасного історіописання про еволюційний розвиток сільськогосподарських дослідних установ виділяємо дослідницю О.Ю. Єліну. В основу її праці [50; 51] покладено широку базу архівних матеріалів, які змальовують діяльність найвизначніших сільськогосподарських товариств XIX – початку XX ст. Російський історик в

монографії розкрила роль наукових і практичних товариств як ініціаторів агрономічних досліджень в Російській імперії. Розвиваючи місцеву агрономію, сільськогосподарські товариства керувалися цілком конкретними завданнями, найперше – забезпечити більш високу прибутковість місцевих господарств. З - поміж ключових галузевих сільськогосподарських об'єднань держави вона виділяє й товариства на теренах України, при яких починають створюватися дослідні поля, установи. Але про існування Київського агрономічного товариства О.Ю. Єліна у праці не згадує.

У часи незалежності зріс інтерес дослідників до історичної реконструкції діяльності агрономічних об'єднань на території України. Наявні історичні дослідження здебільшого зосереджують увагу на окремих постатях агрономічної науки, які здійснили суттєвий вплив на академізацію науки.

Незважаючи на певні успіхи у вивченні історії розвитку аграрної науки, на сучасний момент відсутнє комплексне дослідження діяльності Київського агрономічного товариства з широким використанням історичного матеріалу.

1.2. Джерельна база

В дослідження покладено комплекс архівних і друкованих джерел, які умовно їх можна розділити на такі види:

1. Матеріали і документи вищих органів влади, а також установ, де працювали вчені.
2. Наукові праці вчених-агрономів.
3. Матеріали періодичних видань.
4. Его-документи (автобіографії, листування).

До цих матеріалів належать архівні та запроваджені до наукового обігу документи, а також видані в досліджуваний період наукові праці, звіти і довідники.

Зазначимо, що виявлені архівні джерела є досить розпорошеними, проте вони висвітлюють діяльність представників Київського агрономічного товариства 1909–1918-х рр. Важливим для дослідження становлення Київського агрономічного товариства є архівні матеріали *Центрального державного історичного архіву України в м. Києві*. У ньому репрезентовано історію створення Київського агрономічного товариства. Найбільше матеріалу зосереджено у 275 та 442 фондах.

Фонд *Київське охоронне відділення, м. Київ (фонд 275)* містить 3011 справ, переважна більшість, яких присвячена громадсько-політичному життю Києва періоду 1902–1913 рр. Значна кількість опрацьованих справ має гриф секретно і стосується розшуку чи нагляду за діячами Київського агрономічного товариства [120]. Проте найбільшу цінність складає Статут Київського агрономічного товариства, який засвідчив факт реєстрації Товариства й окреслив його принципи діяльності [160].

Фонд *Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ* зберіг матеріали про проведення в Києві агрономічної наради 1912 р. [91]. Також є відомості про участь окремих членів КАТ у нарадах, присвячених питанню надання агрономічної допомоги населенню. Знаходимо документи, які описують загальний стан розвитку сільськогосподарського життя на українських землях та причини зародження галузевих агрономічних об'єднань.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України зібрав документи радянських державних органів, які здійснювали керівництво науковими установами: Народного комісаріату освіти та Укрголовнауки, на яких лежало організаційне керівництво науковими установами Києва та України. У цьому архіві збереглися постанови та декрети уряду, а також робочі документи згаданих установ. Фонд *331 Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР Харків* містить анкетні документи працівників наукових установ радянського періоду. Опрацювавши відповідні

справи, вдалося встановити біографічні дані членів КАТ, оскільки частина з них продовжили свою наукову діяльність в секціях Сільськогосподарського вченого комітету України.

Репрезентативний матеріал *Фонду 166 Народний комісаріат освіти* дозволяє встановити подальшу науково-громадську діяльність членів Київського агрономічного товариства. Окремо про діяльність однієї із ключових постатей Товариства, заступника голови КАТ С.Л. Франкфурта, знаходимо документи у *фондах 2486 (Українська торгівельно-економічна місія в Речі Посполитій Польській) і 9 (Міністерство народного господарства Української Народної Республіки)*. Відома наукова діяльність С.Л. Франкфурта доповнюється ще і його адміністративною і дипломатичною роботою за часів Української Народної Республіки. Серед справ є документи про участь С.Л. Франкфурта в перемовинах із сусідніми державами як преставника компетентного в агрономічних питаннях.

У *Державному архіві міста Києва (ДАК)* зберігаються матеріали про діяльність Київського політехнічного інституту (*фонд 18*). Цей фонд містить урядові постанови, накази, розпорядження, переписку адміністрації університету із відділами й департаментами при Міністерстві торгівлі і промисловості, Київською міською управою. Але найціннішим матеріалом є особові справи професорсько-викладацького складу Київського політехнічного інституту. Нами встановлено, що більшість із них були членами Київського агрономічного товариства.

У свою чергу *Державний архів Київської області (ДАКО)* зберігає незначну частину матеріалів, пов'язану із функціонуванням Київського агрономічного товариства. Серед них програми діяльності об'єднаних агрономічних організацій Київської губернії, повідомлення про засідання Загальних зборів КАТ, які містяться у *фондах 189 (Київський губернський предводитель дворянства, г. Киев) і 2 (Канцелярия Киевского гражданского губернатора, г. Киев)*. Певний фактаж про агрономічне життя Київської

губернії зберігає 1239 фонд (*Киевская уездная земская управа, г. Киев*), містить доповіді Київської повітової земської управи по агрономічному відділі, про роботу пунктів прокату сільськогосподарської техніки, про видавництво каталогів плодкових розсадників. У фонді 10 (*Киевское губернское по делам об обществах присутствие, г. Киев*) зосереджені циркуляри Київського генерал-губернатора, протоколи засідань громадських об'єднань губернії, а також звіти про діяльність наукових, просвітницьких товариств.

Важливим для дослідження внеску членів Київського агрономічного товариства в інституалізацію агрономічної науки є архівні матеріали *Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. У ньому репрезентовано історію діяльності Академії наук. Найбільше матеріалу зосереджено у 10 і 25 фондах, а також в особовому фонді А.І. Ярошевича.

В архіві *Всеукраїнської академії наук (фонд X)* зберігся матеріал про сільськогосподарські товариства і спілки станом на 1918 р. Також віднайдена доповідна записка про організацію дослідження з метою вивчення умов покращення виробництва скотарства в Україні одного із провідних вчених у галузі скотарства С. Іванова. Також містяться матеріали про діяльність Українського наукового товариства у Києві: протоколи загальних зборів, секцій, і комісій товариства, проекти наукових і видавничих програм, листування з різними установами. Опрацьовано справу «Установи та товариства. Відомості про заснування та діяльність Української Академії Наук, української національної бібліотеки та ін. установ», де міститься рукописний документ, який засвідчує, що із приходом добровольчих військ усіх наукові товариства були змушені закриватися, само ліквідовуватися.

Особові фонди є основою для дослідження діяльності окремих вчених та їх внеску в академізацію сільськогосподарської науки. Також містяться їх наукові праці, протоколи засідань, де вони брали участь. У фонді *Ярошевича Андрія Івановича (фонд 56)* зберігаються його рукописні розробки програми його авторського курсу із економічної географії. Наявні фактичні матеріали про

обрання останнього, як представника від КАТ, до губернської сільськогосподарської наради.

Складність з'ясування детальних аспектів діяльності Товариства зумовлене відсутністю цілісного архіву КАТ. Проведене дослідження базується на систематизації та узагальненні нині існуючого матеріалу.

Важливою частиною его-документів є автобіографічні матеріали академіків і професорів, які містяться в особових справах фондів різних архівних установ Києва. Нині запроваджено до обігу щоденник В.І. Вернадського, де відображено його листування із відомими діячами та фундаторами української науки. Так на сторінках видання зустрічаємо лист С.Л. Франкфурта до В.І. Вернадського, який засвідчує тісну дружбу між вченими та сподвижницьку діяльність першого за кордоном у 1921 р. [28, с. 475–477].

Вагоми для дослідження є документи та матеріали підсумково-інформаційного характеру, до яких зараховуємо: звіти про роботу Товариства, загальні протоколи його засідань та окремо по комісіях. Передусім ці матеріали становлять основну джерельну базу проблематики.

Найважливіше джерело вивчення наукової діяльності Київського агрономічного товариства представляють його праці в межах роботи комісій Товариства. Варто відзначити, що дані публікації містять конкретні дані щодо діяльності КАТ в цілому і членів-науковців зокрема. Виділяємо матеріали власних періодичних видань Товариства – «Вестник популярной сельскохозяйственной литературы», «Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы». Вказані видання репрезентують діяльність найпродуктивніших комісій у складі КАТ. Тут публікувалися підсумки реферативної роботи вчених.

До опорної групи джерел, які розкривають діяльність Київського агрономічного товариства, використаних у даному дослідженні, відносяться періодичні журнали і газети того часу. В засобах масової інформації

відображається внутрішньо-політична, громадсько-суспільна та науково-дослідна діяльність Товариства. В журналі «Хозяйство» навіть існувала спеціальна рубрика «Из деятельности Киевского агрономического общества», в якій друкувалася частина звітних матеріалів Товариства. А в колонці «Библиография» розміщувалися рецензії, зроблені науковцями КАТ, на існуючі брошури чи монографії агрономічної тематики. Систематично результати своїх наукових досліджень на сторінках «Хозяйства» друкували члени Товариства.

В області власне агрономічної думки до першоджерел належать спеціальні сільськогосподарські журнали державного значення: «Вестник русского сельского хозяйства», «Журнал опытной агрономии», «Известия Министерства Земледелия и Государственных Имуществ», «Сельский хозяин», а також регіональна періодика: «Земледелие», «Хозяйство», «Садовод и огородник». В іншому періодичному виданні «Земледельческая газета» рідше розміщувалися наукові статті, авторами яких завше були представники КАТ.

Таким чином, для висвітлення основних моментів проблеми дослідження створення та діяльності Київського агрономічного товариства та його представників залучено широкий комплекс як архівних джерел, та і нині опублікованих матеріалів. Аналіз зазначених архівних та друківаних матеріалів дав змогу узагальнити доробок попередників і виконати основні завдання дисертаційного дослідження.

1.3. Методологічні принципи

На основі опрацьованих наукових, науково-публіцистичних праць та архівних джерел під час дослідження окремих сторінок історії науки, накопичено та опрацьовано фактичний матеріал про діяльність Київського агрономічного товариства, яке було створено та діяло в Україні з 1909 р. по 1918 р. у тому числі про науково-дослідну діяльність, яку здійснювали підрозділи у товаристві, наукові ідеї, відкриття та винаходи в галузі аграрних

наук, здійснені фахівцями – членами цього об'єднання. З огляду на науково-організаційні функції товариства, ефективність науково-дослідницького пошуку на різних етапах їхньої діяльності, матеріали підлягали аналітичному узагальненню, який сформований на методологічних засадах наукових історичних досліджень.

Різноманітність джерелознавчої бази та розпорошеність матеріалів ускладнювали їх вивчення та вимагали застосування значної кількості методів та систематизації та аналізу отриманої інформації.

Методологічну основу дослідження складає діалектико-матеріалістична теорія пізнання, яка передбачає вивчення явищ і процесів у розвитку та перспективі на основі єдності історичного й логічного, загального та особливого, врахування внутрішньої логіки досліджуваного процесу, його систематичності та неперервності, зв'язку змісту діяльності Київського агрономічного товариства, його структурних підрозділів із суспільно-політичним життям. При дослідженні дисертаційної теми головними були принцип історизму та об'єктивності, системності, комплексності, розвитку та плюралізму, історико-порівняльного, ретроспективного, екстраполяції, статистичного, типологічного, описового, логічно-аналітичного, проблемно-хронологічного методів наукового пізнання, що дозволяють виявити взаємодії структурних елементів системи еволюційного поступу науки, показати його як процес, адекватний історичній дійсності.

Універсальною парадигмою для історика науки є принцип історизму, який потребує об'єктивності і передбачає розгляд явищ і процесів у динаміці, з урахуванням зміни загальної ситуації в країні та світі загалом. В роботі розкрито процес організації галузевого товариства від перших днів його створення та проаналізовано його науково-просвітницьку діяльність до припинення його функціонування як науково об'єднання. Дотримуючись даного принципу явища і процеси простежено в контексті соціально-економічних змін у досліджуваній період.

Порівняльно-історичний метод передбачав аналіз різних стадій розвитку сільськогосподарської дослідної справи, аграрної науки загалом, що дозволило визначити роль досліджуваного об'єднання для галузевої наукової думки.

Принцип об'єктивності передбачає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій дослідника. Об'єктивність, в першу чергу, полягає не в ухилянні від критичних суджень та оцінок, а в адекватному відтворенні суперечностей, що виявлялись протягом досліджуваного періоду.

На засадах історизму й об'єктивності ґрунтуються принципи системності та комплексності. Поєднання цих принципів обумовлюється як необхідністю детального та глибокого вивчення окремих явищ, так і їх узагальненого та цілісного висвітлення.

Вагоме значення серед методологічних засад системного та комплексного підходів має ступінь здатності внутрішньої природи суспільства до якісно нових змін, внаслідок яких стара система виявляє здатність трансформуватися в нову, що, зрештою, і змикає їх з принципом розвитку.

Важливим для об'єктивного висвітлення обраної проблеми є принцип плюралізму, що передбачає передусім багатогранність дослідження. Плюралізм наукового пізнання одночасно межує і з його універсальністю.

Якщо дослідження умовно розділити на два пошукових етапи – підготовчий і аналітично-узагальнюючий, то до останнього слід віднести специфічні, властиві саме історичному вченню історичні методи.

Порівняльно-історичний метод дозволив визначити роль КАТ в системі розвитку сільськогосподарського дослідництва, та порівняти його структурну організацію з іншими подібними науково-творчими об'єднаннями, що діяли на українських землях на початку ХХ ст.

Ретроспективний метод при написання роботи дозволив висвітлити процеси, які відбувалися на землях Південно-Західного краю в досліджуваний

період, генезис наукової думки та суспільної потреби в науково-практичному розвитку аграрної сфери життя.

Статистичний метод вирішує проблему систематизації надмірно великої кількості фактів і статистичних даних. За його допомогою вдалося систематизувати дані щодо кількості членів Товариства в різні роки його діяльності, кількісний показник фінансових надходжень та витратну частину бюджету КАТ.

Застосування типологічного методу дозволило висвітлити типові явища стосовно проблеми розвитку сільськогосподарських відносин Російської імперії після реформаційних перетворень 1861 р. та столипінської аграрної реформи.

Запровадження у процесі дослідження логічно-аналітичного методу дало змогу викладати матеріал у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Предметно-хронологічний метод дозволив прослідкувати події, пов'язані із заснуванням, становленням і подальшою науково-просвітницькою діяльністю КАТ, по роках послідовно викладаючи суть подій.

Для об'єктивного розкриття теми було проведено дослідження у двох напрямках. По-перше, розкрити поетапність створення сільськогосподарських товариств на українських землях у складі Російської імперії. З цієї метою висвітлюються передумови виникнення галузевих об'єднань, проаналізовано вплив владних структур на процес становлення мережі сільськогосподарських товариств, розглянуто види галузевих товариств, основні напрями та форми їхньої діяльності.

По-друге, детально проаналізовано наукову, освітню та просвітницьку діяльність Київського агрономічного товариства, як одного із перших суто наукових сільськогосподарських товариств на українських землях на початку ХХ ст. подано результати наукового пошуку дослідних секцій галузевого об'єднання, його освітня, видавнича діяльність, яка сприяла розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки та були важливим чинником економічного розвитку регіону.

Варто відзначити, що методологічні проблеми, що постали в процесі дослідження, обумовлені складнощами внутрішнього характеру, які накопичилися в історичній науці, та суто загальними процесами, пов'язаними з переглядом основ гуманітарного знання. Вони виникають також у зв'язку з відкриттям і нагромадженням нових фактів і матеріалів.

Загалом вказані теоретико-методологічні засади дослідження дозволили визначити напрям дисертаційного пошуку. Це, в свою чергу, забезпечило методологічне підґрунтя у підходах дисертанта до розв'язання поставлених і досліджених завдань. Комплексне застосування методологічних засад дозволило уникнути суб'єктивних оцінок, найбільш широко й повно охопити сукупність наявних джерел для досягнення достовірних результатів.

У контексті діяльності сільськогосподарських товариств була спроба дослідити досвід вчених-аграріїв, чиє життя пов'язане з розвитком та становленням вітчизняної аграрної науки або окремих її вузькопрофільних дисциплін. Узагальнення діяльності Київського агрономічного товариства як першого суто професійного сільськогосподарського об'єднання на українських землях – головне завдання запропонованої роботи.

Діяльність КАТ цілком заслуговує детального вивчення, оскільки його існування та робота членів товариства у складі комісій започаткувала новий етап в розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. Адже до цього об'єднання, які існували, більше зосереджували свою увагу на практичній стороні своєї діяльності: допомога селянам і власникам сільськогосподарських земель у раціональному використанні земельних наділів. Вивчення специфіки природних умов регіону, розповсюдження наукових агрономічних знань серед місцевого населення стало основою діяльності Київського агрономічного товариства.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи вивчення сучасного стану зазначеної проблематики, відзначимо наявність чималої кількості наукових і праць публіцистичного

характеру, вони дотично чи безпосередньо торкаються досліджуваної проблеми.

В історіографії проблеми виокремлено три етапи. Перший – це праці, опубліковані безпосередньо в досліджуваний час, які в переважній більшості відображають розвиток сільськогосподарської дослідної справи. Другий – праці, які опубліковані за радянських часів, у період із 1918–1991 рр. В радянський період вивчення історичного розвитку КАТ майже не здійснювалося. Третій етап формують праці, що вийшли друком в добу незалежності України. Сюди відносимо сучасні дослідження, яким властива спроба об'єктивного й неупередженого висвітлення становлення аграрної історії України і, зокрема, впливу агрономічних товариств на розвиток сільськогосподарських наукових знань.

На сьогодні з'ясовано відсутність цілісного наукового дослідження із висвітлення історії створення та діяльності Київського агрономічного товариства в контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Вивчення значного масиву інформації з фондів центральних державних архівів України – великої кількості різнопланових аналітичних, інформаційних і статистичних документів, сприяло висвітленню організаційних аспектів заснування та діяльності КАТ, його науково-просвітницьких і громадсько-суспільних функцій, а також роботи його структурних підрозділів: загальних зборів дійсних членів-науковців і комісій. Велике значення при цьому має повнота і систематичність хронологічного охоплення виявленим матеріалом діяльності Київського агрономічного товариства, який демонструє його внесок у розвиток сільського господарства як науки.

Історіографічний аналіз літератури із визначеної проблематики засвідчив фрагментарність наявних праць та відсутність поглибленої інформації у них стосовно діяльності Київського агрономічного товариства. Окремі фактичні матеріали, які розміщені на сторінках окремих наукових

видань, не дають чіткого уявлення про діяльність і внесок в науку Київським агрономічним товариством.

У цілому, детальний аналіз комплексу історичних джерел підтвердив високий рівень їх репрезентативності, а реалізація джерельного потенціалу дозволила прийти до нових обґрунтованих висновків і положень.

Інструментарій, який було використано під час дослідження охоплює комплекс методів історико-аналітичного дослідження: аналітичний і синтетичний, бібліографічно-статистичний, джерелознавчий, архівознавчий та бібліографічний аналіз. Окрему групу методів, які були використані на другому аналітично-узагальнюючому етапі дослідження, становили специфічні історичні методи: порівняльно-історичний, ретроспективний, стадіально-регіональний. Дисертаційне дослідження ґрунтувалося на поєднанні хронологічного й порівняльного, аналітичного і синтезуючого методів у взаємозв'язку з науковим історизмом

РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА

2.1. Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні на початку XX ст.

Аграрний сектор економіки відіграє важливу роль у розвитку нашої країни, проте рівень вітчизняного сільського господарства та продуктивність праці фермерів уже протягом багатьох років залишає бажати кращого. Витоки процесів зародження і становлення агрономічних наукових знань сягали ще XIX ст., коли реформаторська ініціатива наштовхувалася на консерватизм імперського села, вихованого в традиціях сімейно-побутового і господарського устрою. Помічником держави в її починаннях виступили сільськогосподарські товариства, які зайнялися вирішенням однієї з головних проблем раціоналізації – синтезом західноєвропейських інновацій із національними традиціями господарювання. Загальну функцію, яка об'єднує більшість відомих сільськогосподарських товариств, визначаємо як просвітницьку. Разом з тим вони займалися також і комерційною діяльністю. Дрібні сільськогосподарські товариства, об'єднуючи землеробів, зацікавлених у розвитку свого господарства, ставили за мету сприяти селянам у поліпшенні врожайності їх полів за допомогою запровадження нової техніки та використання мінеральних добрив, більш досконалих методів обробітку ґрунту, застосування сівозміни тощо.

За визначенням Недокучаєва Н. К. сільськогосподарська дослідна справа поділяється на: 1) галузь знань або сукупність відомостей і методів вивчення сільськогосподарських явищ та 2) організацію або сукупність установ і закладів, що мають кінцевою метою удосконалення техніки сільського господарства [89, с. 9, 19].

Академіку В. А. Вергунову за результатами багаторічних досліджень вдалося відтворити весь шлях зародження, становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні через відповідні розроблені узагальнюючі періодизації взаємодоповнюючих складових, а саме стосовно: 1) сільського господарства, 2) агрономічної освіти і 3) безпосередньо галузевого дослідництва. Їх об'єднувало те, що держава взяла на себе фінансове утримування кожної із перерахованої сфер [24, с. 5]. Під таким кутом і розглядався їх організаційний поступ щодо українських земель, включаючи розуміння ролі генеруючого початку довготривалої спільної з Росією Вітчизни.

Після аграрної реформи 1861 р. життя вимагало цілеспрямованих, ефективніших форм науково–просвітницької діяльності. Саме тому такого широкого розмаху набула популяризація наукових знань у товариствах природознавців, які відіграли виняткову роль у формуванні наукового світогляду, піднесенні культури в Україні в другій половині XIX – поч. XX століть. К.А. Тімірязєв зазначав: «важным фактором, могущим служить связующим звеном между учеными одной какой-нибудь или соприкасающихся между собой специальностей, а также между учеными и обществом на Западе, уже служили многочисленные ученые общества, периодические съезды и т.д. У нас в дореформенную эпоху их число и круг деятельности были ничтожны» [153, с. 148].

В контексті розвитку та становлення галузевої дослідної справи в Україні дослідник виділяє її шість періодів еволюції [24]. Особливу цікавість для нас становить визначений академіком В. А. Вергуновим четвертий етап розвитку сільськогосподарської дослідної справи, хронологічні межі якого визначені 1901–1920 рр. Зазначений період розпочинається одночасно із прийняттям Указу Миколи II від 28 травня 1901 р., що затвердив «Положення про сільськогосподарські дослідні установи». Документ дав змогу державі взяти під свою фінансову опіку подальший розвиток вітчизняної галузевої дослідної справи через його впорядкованість [24, с. 18]. Зазначався чіткий

розподіл сільськогосподарських дослідних установ на дослідні станції, дослідні господарства й ділянки, показові господарства і ділянки. З державного боку була прописана система роботи дослідних господарств, полів, станцій: організація роботи, кадровий підбір персоналу, внутрішня структура розподілу обов'язків [127].

Велике значення для сільськогосподарської науки і практики мала увага до природознавства, а відтак і його розвиток у XIX ст. у вищих навчальних закладах. Пізніше ґрунтами займався О.М. Радіщев та інші вчені, проте сучасна наука про ґрунти – ґрунтознавство – заснована В.В. Докучаєвим. Дослідження в галузі мікробіології Л.С. Ценковського, а потім С.М. Виноградського, В.Л. Омелянського та інших вітчизняних вчених мали основне значення для розвитку ґрунтової мікробіології, правильного розуміння процесів, що відбуваються в ґрунті, та ґрунтового живлення рослин. На основі досягнень фундаментальних наук у XIX ст. набули значного розвитку синтетичні аграрні дослідження на дослідних полях та станціях.

Важливі зміни в аграрній сфері Російської імперії спричинила розпочата столипінська аграрна реформа 1906–1911 рр. Указ від 9 листопада 1906 р. передавав землю у приватну власність селян, давав право селянам продавати і купувати свої наділи, зводити відрізки в єдиний масив: хутір чи відруб. Стрижнем столипінського аграрного законодавства був новий тип селянського господарювання: хутір – земельний наділ з домівкою та господарськими прибудовами, який був аналогом фермерських господарств у Європі [61, с. 635]. Реформа підняла на новий рівень патріотичні бажання громадян вивчати власні природні багатства, а, головне, – вживати вітчизняний продукт сільського господарства, а не імпортований. Столипінська аграрна реформа пришвидшувала модернізаційні процеси на селі і в місті, в полі і на заводі. Фермерські господарства сприяли інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Такі перетворення дали шанс вітчизняному аграрному сектору економіки стати провідним у світі.

Об'єднувальною рисою цих етапів є те, що технічний прогрес менше впливав на розвиток вітчизняного сільського господарства порівняно з іншими галузями промисловості на відміну від природних та економічних чинників.

Аграрна реформа в Україні мала свої особливості, зумовлені історичними традиціями господарювання, соціально-політичними обставинами. Швидкими темпами розпочалася приватизація землі. В процесі реформування практично вся селянська земля Правобережної України та Полтавщини була приватизована. Приватне землеволодіння було переважаючим на Лівобережжі (Чернігівській губернії) та на Півдні (Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях); воно охоплювало близько 50% усіх господарств[61, с 636].

Зважаючи на темпи і масштаби здійснення аграрних перетворень на українських землях, як наслідок в українських селах посилюється диференціація, гострішими стають питання малоземелля і безземелля бідніших верств.

Саме, у визначений академіком В.А. Вергуновим, четвертий період розвитку агрономічної дослідної справи розпочинає своє становлення та наукову діяльність одне із сільськогосподарських товариств Наддніпрянщини, яке вирізнялося з-поміж інших, своєю науковістю та суто професійним складом. Ні любителів-дослідників природи, ні агрономів-ентузіастів у його складі не було. Київське агрономічне товариство було сформоване із числа професорсько-викладацького складу провідних вишів Російської імперії початку XX ст., та магістрів в галузі агрономії. Проте, Київське агрономічне товариство не було першим галузевим об'єднанням Наддніпрянщини. Його створенню передувала діяльність низки агрономічних товариств, які засновувалися для пропаганди сільськогосподарських знань шляхом організації бесід та читань, проведення місячних чи двотижневих курсів тощо. Важливою складовою практичної діяльності товариств були такі заходи, як створення прокатних станцій, злучних пунктів, показових полів і т. д.

У зв'язку із розвитком аграрної галузі на межі XIX – XX ст. на теренах України почали виникати і активно діяльністю про себе заявляти сільськогосподарські товариства. Основною метою своєї діяльності галузеві сільськогосподарські товариства вбачали у сприянні через просвітницькі та економічні заходи розвитку та удосконалення сільського господарства і переробної промисловості [98]. Згідно з «Нормальним уставом» сільськогосподарські товариства мали право скликати з певною періодичністю зібрання, галузеві з'їзди, організовувати експедиції для різноманітних сільськогосподарських досліджень. Зауважимо, що деякі з товариств займалися не тільки просвітницькою роботою, а й комерційною.

Окрему групу товариств становили творчі об'єднання, метою яких було дослідження певної галузі сільського господарства: Імператорське Російське товариство плідівництва (1892 р.), Всеросійське товариство цукрозаводчиків (1897 р.), Південно-Російське товариство заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості (1892 р.), Київське відділення Імператорського Російського товариства та риболовства (1893 р.), Південно-Російське товариство бджільництва (1897 р.).

У діяльності загальних сільськогосподарських товариств були заходи, які безпосередньо спрямовувалися на покращення умов виробництва та вдосконалення техніки обробітку земельних угідь. Для досягнення цієї мети при товариствах організовувалися склади для техніки, щоб реалізовувати знаряддя праці покупцю за нижчою ціною. Для заохочення майбутніх споживачів сільськогосподарської техніки, галузеві товариства влаштовували конкурси та випробування машин.

Надалі з 1839 р. в Російській імперії почали з'являтися сільськогосподарські товариства, так звані «місцеві», діяльність яких поширювалася на губернію. Перше українське губернське галузеве товариство було створено у Полтаві у 1855 р. [8, с. 105]. Усього до 1861 р. в Російській імперії було засновано 30 загальних та вузькогалузевих товариств [106]. На

початку XX ст. кількість товариств значно зросла, це було пов'язано із проведенням реформ у галузевому міністерстві, спрощення процедури реєстрації товариств, та декларування права дозволу на відкриття товариства місцевому губернатору (раніше – Міністерству землеробства). Одним із найголовніших завдань товариств було напрацювання найбільш правильних способів ведення господарства шляхом організації дослідів із головними сільськогосподарськими культурами, методами їх обробки та поширення найбільш продуктивних з них. Загалом, серед головних напрямів діяльності сільськогосподарських товариств були: організаційний, науковий, економічний, комерційний, освітній, просвітницький, видавничий. Як зазначає дослідниця Н.Г. Чайка, для розвитку сільськогосподарської дослідної справи особливе значення мали такі напрями:

- створення у власних маєтках дослідних полів та станцій; обговорення на засіданнях передових здобутків у галузі культури землеробства; застосування у виробництві досвіду роботи дослідних закладів, нових методів ведення господарства та поширення цього досвіду серед господарів регіону;
- виконання хімічних, фізичних аналізів; робота насінневих складів, злучних пунктів, розплідників тощо;
- організація обстежень господарств регіону та зведення отриманих статистичних даних; організація з'їздів та нарад (за обов'язковою участю представників від міністерства та місцевої влади), результатом яких було прийняття певних рішень про зміни в організації культури землевпорядкування, ведення сільського господарства та ін.; організація виставок, конкурсів, випробувань знарядь праці та інших показових заходів, які сприяли поширенню передового досвіду та технологій серед господарів краю;
- організаційна діяльність зі створення навчальних закладів, де надавалась фахова аграрна освіта; сприяння розвитку сільськогосподарських знань у земських та парафіяльних школах, що знаходились у регіоні дії товариства;

- створення сільськогосподарських музеїв, організація читань, масових лекцій на актуальні для місцевості теми та проведення короткотермінових курсів;
- видання власних узагальнених праць, матеріалів та протоколів засідань, періодичних органів тощо [172, с. 223].

Історик Н.Г. Чайка у своєму дослідженні наголошує, що набагато глибше розглянута діяльність суто кооперативних товариств і організацій, ряд публікацій присвячено різним напрямам діяльності сільськогосподарських товариств, але не їхній науковій і дослідній діяльності. Дослідниця виділила декілька груп товариств: 1) товариства, які організовувалися за сприяння імператорських або найвищих урядових осіб. Саме ці товариства мали суто наукову мету, оскільки суспільні умови вимагали від урядовців поглиблення наукових знань і проведення нових наукових досліджень; 2) товариства, що розвивалися за умов суспільно-політичного національного руху, зароджувалися самостійно і часто були напівлегальними або ж нелегальними об'єднаннями, що називалися «громадами». Своїм завданням вони ставили передусім політичну й національну діяльність, хоча мали й просвітницькі цілі; 3) товариства, створені при вищих навчальних закладах, мали за мету науково-дослідницьку та просвітницьку діяльність і мали соціальний характер, як і фахові товариства інтелігенції [174].

В основу поділу сільськогосподарських товариств лягла специфіка їх діяльності: *галузеві* загальної дії, що обслуговували сільське господарство в цілому, і *вузькогалузеві*, тобто *спеціальні*, які обмежувалися виключно визначеною галуззю господарства: бджільництво, виноградарство, птахівництво, садівництво та інші. За районами поширення своєї діяльності вони ділилися на центральні, роботи яких поширювалася на всю територію імперії, обласні, що обслуговували кілька губерній, і місцеві, діяльність яких охоплювала губернію. За соціальним складом сільськогосподарські товариства поділялися на поміщицькі й селянські. Природно, що утворення

вузькогалузових товариств залежало від розвитку спеціальних галузей сільського господарства [141].

Історія аграрної науки свідчить, що, крім фахових навчальних закладів, перші наукові товариства були важливою силою, яка підтримувала дослідження в аграрній галузі, забезпечувала взаємодію науки і сільського господарства. Протягом останньої чверті XIX ст. створювалися об'єднання безпосередньо виробниками для захисту своїх виробничих інтересів. З розвитком економічно-соціальних відносин змінювалася діяльність товариств, їх кількісний і якісний склад. В пореформений період дрібні виробники сільськогосподарської продукції стали юридично та економічно самостійними, проте відчутний брак земельних наділів, матеріальних засобів, тяглової сили спонукало дрібних сільських господарів до згуртування з метою взаємодопомоги. Згодом дрібні землевласники почали створювати добровільні об'єднання для виконання різних робіт, надання послуг – кооперативні заклади та виробничі товариства, які фінансову підтримку отримували від державних банків та земств.

Діяльність сільськогосподарських товариств доцільно було б узагальнити за трьома напрямками: організаційний, економічний, науково-освітній.

Форми діяльності організаційного напрямку:

- організація з'їздів, нарад, у яких брали участь представники міністерства, що впливало на прийняття відповідних рішень з боку владних структур;
- організація обстежень господарств регіону та акумуляція статистичних даних;
- ініціювання та організація конкурсів, виставок, випробувань знарядь праці, які сприяли поширенню досвіду та технологій серед господарств краю.

Економічний напрямок діяльності заключався у клопотаннях перед урядовими органами імперії, реалізація яких забезпечувала б економічні перетворення в державній політиці:

- зниження акцизного збору;
- введення пільг на перевезення сільськогосподарських виробів;
- покращення насіннєвого матеріалу та удосконалення знарядь праці.

Головною складовою науково-освітнього напряму була наукова діяльність товариств:

- застосування у виробництві досвіду роботи дослідних закладів, нових методів ведення господарства та поширення цього досвіду серед господарів регіону;
- створення дослідних полів та станцій;
- обговорення на засіданнях передових здобутків у галузі культури землеробства [173].

Слід виокремити освітню роботу сільськогосподарських товариств, яка сприяла розвитку і поширенню сільськогосподарських знань у земських та парафіяльних школах, створення факультетів при вищих навчальних закладах, де надавалася фахова аграрна освіта.

Таким чином, у сфері сільського господарства діяли товариства, робота, яких була спрямована спочатку на задоволення потреб населення. В процесі історичного розвитку діяльності галузевих об'єднань набувала характеру популярно-наукової та дослідно-практичної роботи. Усі разом як галузеві, так і споріднені за профілем діяльності загальноімперські та регіональні товариства із значною фінансовою підтримкою з боку державним, маючи досить стійке юридичне підґрунтя, існуючи з кінця XIX ст. у форматі європейських цивілізаційних цінностей заклали основоположні підвалини появи академічно організованої сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

2.2. Соціально-культурні чинники формування галузевих творчих об'єднань

Дослідна справа виникла з потреб господарства, виробництва і має свою історію. Тривалим, часто неусвідомленим досвідом людина пізнавала корисність обробітку землі, пару, зрошення та удобрення, приручала тварин, створювала нові породи тварин і сорти рослин.

Із скасуванням у Росії кріпацтва перед її сільським господарством відкрилися можливості для розвитку на шляху великого капіталістичного виробництва, із застосуванням складних машин, мінеральних добрив, сортового насіння тощо. Селянська реформа 1861 р. законодавчо сформувала той корінний перелом, який назрівав у Російській імперії. Одним із факторів, які мали важливе значення для розвитку природознавства в Росії, стала популяризація освіти, яка отримала велике розповсюдження серед населення.

Не раціональне використання землі вже у XVIII ст. помітно посилило вплив посух на рівень урожайності угідь, а, отже, і на продуктивність тваринництва, особливо у степових районах України. Погляди мислячих людей, в тому числі й частини поміщиків, звернулися до науки. Це сприяло зростанню чисельності та кваліфікації вітчизняних наукових кадрів, в тому числі і в галузі сільського господарства.

Прагнення багатьох верств суспільства до підвищення рівня загальної освіти не задовольнялось, бо викладання природознавства було виключено з курсу середніх учбових закладів і залишалося лише у програмах нечисленних реальних училищ. Необхідний обсяг природничих знань можна було одержати лише в університетах. Викладачі університетів, прагнучи до якомога активнішого поширення знань про Природу і людину між усіма верствами населення, не обмежувалися читанням обов'язкових курсів, а виступали з публічними загальнодоступними лекціями, науковим читаннями, залучаючи до

своїх гуртків викладачів гімназій, училищ, приймали жінок, що було на той час прогресивним [77, с. 11].

Друга половина XIX ст. характеризувалася національно-культурним відродженням на українських землях. Виявом ідей цього процесу був громадівський рух, який і заклав початок національно-політичного, науково-культурного життя українських земель у складі Російської імперії. Наприкінці 50-х років XIX ст. в умовах лібералізації царського режиму відбувається відродження українського національного руху. Брак високих шкіл певною мірою компенсували численні наукові товариства, які ставили своєю метою досліджувати минуле України – її археологію, історію, мистецтво.

Активізація культурного та соціально-економічного життя була спровокована швидким темпом розвитку капіталістичних форм економіки. Доказом цього була поява на українських землях наукових, галузевих, суспільно-політичних, культурно-просвітницьких об'єднань. Період середини XIX ст.–початок XX ст. науковці називають часом організації та діяльності різних товариств [144, с. 5].

Зародження науково-культурних осередків почали формуватися при вищих навчальних закладах, де концентрація наукових кадрів була найбільшою. Спочатку такі об'єднання створювалися із метою просвітництва, вкорінення у суспільство ідей самоідентифікації себе як нації. Так, при Київському університеті Святого Володимира розпочало свою діяльність Кирило-Мефодіївське товариство.

Одним з центрів відродження стала столиця Російської імперії – Петербург, де проживало чимало українців, які встигли освоїтися і відчувати настрої народних мас. Починають з'являтися культурно-просвітницькі гурти різного спрямування: етнографічного, історичного, літературного, проте основну свою діяльність вони зосередили на досягненні успіху в царині науки або на освіті. Вони розробляли програми дій і готувалися до вирішення «українського питання».

Невдовзі, після прийняття нового університетського статуту 1863 р., частково функцію громадівського просвітництва перейняли на себе товариства при університетах. Такі зміни були пов'язані, із метою створених наукових товариств при університетах – удосконалення скупними зусиллями якоїсь певної галузі науки. Відповідно, таке положення підвищувало значення і престиж товариств.

Важливу роль в історії становлення наукових товариств відіграв Першого Всеросійський з'їзд природознавців, який відбувся в Петербурзі 28 грудня 1867 року [133, с. 5]. За своїми організаційно-науковими результатами з'їзд мав надзвичайне значення у справі консолідації вчених і організації науки в Російській імперії. Було прийнято два важливих рішення, одне з яких полягало у заснуванні при кожному університеті товариства дослідників природи, з метою різностороннього дослідження Росії в зоологічному, біологічному та геологічному відношеннях. Друге рішення стосувалося щорічного проведення всеросійських з'їздів природознавців [7, с. 178].

Першим із сільськогосподарських товариств за датою свого створення в Російській імперії було Імператорське Вільне економічне товариство у Санкт-Петербурзі (1765 р), яке було засноване для «поширення в народі корисних і необхідних для землеробства й домобудівництва знань». Товариство займалося видавничою діяльністю, протягом 1765 – 1919 рр. було видано понад 280 томів «Праць», друкувало періодичні галузеві видання, організовувало спеціалізовані виставки, проводило з'їзди, здійснювало експедиційні дослідження окремих регіонів імперії.

В 1796 р. розпочало свою діяльність Імперське Ліфляндське загальнокорисне економічне товариство, а із 1818 – 1820 рр. – Імператорське Московське товариство сільського господарства. Свою діяльність воно поширило на Подільську губернію. Академіком В. Вергуновим доведена роль Товариства у проведенні обстеження ґрунтів краю через діяльність Ґрунтового комітету, який був створений при Товаристві у 1910 р..

На терени України першим поширило свою діяльність Імперське товариство сільського господарства Південної Росії (Бесарабська, Єкатеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), яке було засноване в 1828 р. [68, с. 9].

В досліджуваний період, особливе значення займали товариства природознавчого спрямування, адже 60-ті роки XIX ст. називають «золотим віком» українського природознавства [88, с. 376]. Товариства природознавців почали утворюватися при університетах згідно з постановою Першого з'їзду російських природознавців і лікарів. Одними з перших були засновані товариства у Києві (1869), Харкові (1869) та Одесі (1870) [77, с. 12], які мали за мету не лише вивчати природу краю, сприяти природознавчим дослідженням, популяризувати наукові знання серед населення, але й реформувати освіту, змінювати зміст освіти, навчати молодь гуманістичних ідей. У кожного товариства сформувалася певна система просвітницьких заходів, яка включала підготовку й організацію публічних лекцій, читання спеціальних курсів з природознавства в середніх і недільних школах, училищах тощо. Кожне природознавче товариство мало певну мету, тому дехто із члени були одночасно членами декількох товариств.

Першу спробу заснувати товариство сільськогосподарських виробників для потреб Південно-Західного краю було зроблено ще у 1860 р., коли у Києві було утворено комітет з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, які займалися питанням організації Сільськогосподарського товариства західних губерній [68, с.10]. Але через національно-визвольний рух польського населення утворення будь-яких об'єднань контролювалось владою, а їх легалізація призупинялась. Прикладом такої застережної поведінки може бути затримка до 1876 р. відкриття Київського товариства сільського господарства та до 1896 р. Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості [28]. Тому піонером в організації сільськогосподарських науково-дослідних закладів, створених за участю

громадської ініціативи, було Полтавське товариство сільського господарства (1865 р.), найдавніше місцеве галузеве об'єднання, що діяло на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Членами цього об'єднання вперше детально розроблено проекти організації зразкової ферми, насінневого господарства, дослідної станції, програми дослідів з мінеральними добривам та інше, у 1884 р. організовано Полтавське дослідне поле. Про його значення для країни у 1922 р. писав один з фундаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи професор В. В. Вінер: «саме Полтавській програмі судилося відіграти найважливішу роль у розвитку російської дослідної справи» [42, с. 430]. До числа перших вітчизняних галузевих дослідних установ, створених за активної участі сільськогосподарських товариств, варто віднести й Мережу дослідних полів Харківського товариства сільського господарства (1880 р.).

Природознавство стало стверджуватися як самостійна сфера наукової та громадської діяльності і займати відповідне місце у вітчизняній культурі. В цей час починається перехід від збирання, накопичення та публікацій тематичних публікацій до їх теоретичного осмислення. Після реформ 60-х років XIX ст. відбулося послаблення тотального контролю культурного суспільного життя, яке виявлялося в обмеженні слова, суспільної діяльності, розвитку шкільництва і освіти в цілому. Зріз інтерес до природознавства і медицини, тому і зростала популяризаційна робота в цьому напрямку: видавництво літератури, читання публічних лекцій. Розвиток природознавства в Києві пов'язаний із заснуванням Київського товариства природознавців. Воно гармонійно впліталось в мережу уже існуючих наукових і культурно-просвітницьких товариств, кожне із яких займало свою нішу в політичній сфері Російської імперії.

Київське товариство природознавців було створене 28 лютого 1869 р. 22 членами-засновниками, із числа викладачів та лаборантів фізико-математичного факультету Київського університету – біологи, фізики, математики, географи і геологи. Прогресивною стороною діяльності КАТ, яке

зібрало у своєму складі найдосвідченіших вчених з усіх галузей природознавства, було також сприяння розвитку природничо-наукової освіти в царській Росії та в Україні зокрема, організації та проведенні наукових досліджень, частина з яких стала складовою світової науки. Протягом 60 років його членами були близько 2000 людей, переважно викладачі університетів, вчителі, викладачі гімназій, діячі народної освіти, краєзнавці-аматори, які проживали не тільки в Києві, а й в інших містах України та Росії [112, с. 15]. Основними напрямками в діяльності Київського товариства природознавців були: наукова робота в галузі природознавства, консультативно-просвітницька допомога, підготовка наукових кадрів, видання власної періодики, проведення з'їздів, виставок, створення біологічних станцій, популяризація наукових матеріалів серед населення.

Спільні не вирішені проблеми щодо інтенсифікації виробництва серед землевласників, терміновість у прийнятті рішень, які б вплинули на загальнодержавний економічний стан, потреба в обміні досвідом, діяльність інших товариств сприяли заснування першого сільськогосподарського товариства Південно-Західного краю – Київське товариство сільського господарства. Впродовж 20 років товариство було єдиним галузевим об'єднанням у цьому регіоні. У різні часи свого існування воно об'єднувало у своїх лавах до 500 дійсних членів, які мешкали здебільшого у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Але були і господарі з інших російських та українських губерній: Чернігівської, Харківської, Полтавської, Курської, Орловської, Московської, Петербурзької та інших.

Його заснування було пов'язане з діяльністю Київського товариства природознавців (1869 – 1929.) та проведенням загальноросійського з'їзду сільських господарів. III київський з'їзд 1872 р. подав клопотання про створення Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості до Міністерства державних маєтностей. Робота товариства мала охопити губернії Київського округу, до того ж

планувалося утворити при товаристві відділи та інші сільськогосподарські установи [103]. Засновниками були великі землевласники М. В. Рєпнін, О. В. Гудім-Левкович, М. О. Ригельман, Я. В. Тарновський, граф Ф. В. Чацький [156]. Товариство мало власний друкований орган – журнал «Земледелие». За роки своєї діяльності (1876 – 1918 рр.) у межах товариства були створені та діяли відділи: землеробства (з 1888 р.), садівництва (з 1889 р.), лісництва (з 1895 р.), тваринництва (з 1911 р.), винокуріння (з 1911 р.); організації: контрольно-насіннєва станція (з 1884 р.), хіміко-агрономічна лабораторія (з 1898 р.); як підрозділ функціонувала бібліотека (з 1884 р.) та організовувалися сільськогосподарські курси (з 1901 р.).

Товариство ініціювало значну роботу щодо вивчення та поліпшення стану тваринництва Київської, Подільської та Волинської губерній. За ініціативи було неодноразово проведено загальні збори головуванням Київського товариства сільського господарства, які об'єднали земських спеціалістів та представників сільськогосподарських товариств трьох губерній. Зокрема, член Київського агрономічного товариства, професор Політехнічного інституту Устьянцев уперше на загальному засіданні відділу тваринництва Київського товариства сільського господарства 2-4 березня 1913 р. порушив питання обстеження стану галузі в Подільській губернії. За результатами засідання було створено окрему комісію з метою розгляду програми обстеження. Були вироблені спільні дії шляхом кооперації сил сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю з Харківським Товариством сільського господарства та Центральним Товариством сільського господарства Царства Польського для регулювання м'ясної торгівлі, запозичуючи досвід громадських об'єднань Австро-Угорщини та Німеччини. Було також створено Південноросійську родовідну книгу. Київське товариство сільського господарства створило при відділі тваринництва т.зв. «змішаний» комітет, куди входили фахівці товариства та швейцарських об'єднань скотарів

для закупівлі породистих тварин. А з 1913 р. започатковано відкриття контрольних союзів із годівлі тварин [195, с. 216–217].

Поряд із науковою діяльністю Товариство займалося поширенням результатів власних досліджень, відкриттів, організацією виставкової діяльності та з'їздів власників сільських господарств. З кожним роком інтерес сільських господарів до таких з'їздів зростав, це було пов'язано із зацікавленістю землевласників до збільшення продуктивності та інтенсифікації власних виробництв. Статистика відвідувачів з'їздів зростала, якщо на I з'їзді була присутня 131 особа, на II (1892 р.) – 143, то на III (1895 р.) – 453.

Упродовж періоду своєї діяльності Київське товариство сільського господарства неодноразово здійснювало спроби створити мережу дослідних полів, яка б діяла на території південно-західних губерній – Волинській, Київській, Подільській. Особлива його заслуга полягає у намаганні об'єднати діяльність усіх сільськогосподарських товариств південно-західного краю, розробити єдину програму розвитку вітчизняного землеробства.

Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості створено у 1876 р. з метою сприяння розвитку усіх галузей сільського господарства в поміщицьких маєтках Київської губернії [65, с. 6]. Воно одним із перших серед подібних товариств у Південно-Західному регіоні організувало проведення сільськогосподарських курсів, відкриття яких відбулося 15 жовтня 1901 р. На курсах викладали хімію, фізику, ботаніку, зоологію, метеорологію, загальне і часткове землеробство, організацію господарств, тваринництво, сільськогосподарські машини і знаряддя, садівництво, прикладну ентомологію. Головне завдання курсів визначалося як надання теоретичного обґрунтування технічних прийомів сільського господарства. Також передбачалося проводити практичні заняття з питань сільськогосподарського машинознавства на станції з випробування землеобробних машин і знарядь при Київському політехнічному інституті, також із питань садівництва і геодезії. Товариство діяло понад 40 років включно до

1919 р. і мало таку внутрішню організаційну структуру: Рада Товариства; Погосереднєцьке Бюро; бухгалтерія; загальний відділ; комерційний відділ; агрономічний відділ; відділ постачання; відділ землеробства; відділ садівництва; насіннєвий відділ; відділ тваринництва; комітет виставки. Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості відіграло важливу роль, виконуючи функції накопичення світового досвіду. Набуття та поширення сільськогосподарських знань у Південно-Західному краї.

На думку академіка В. Вергунова, дослідників в галузі сільськогосподарської науки Н. Чайки, В. Колісник, із загальної кількості галузевих товариств краю (159), тільки одне – Київське агрономічне товариство було за свої складом чисто фаховим: до нього входили викладачі та працівники кафедри агрономії університету Святого Володимира, сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту, чиновники, що безпосередньо опікувалися питаннями сільського господарства, та службовці приватних маєтків, які мали спеціальну освіту. Загалом членами Товариства було 8 із 12 магістрів агрономії всієї імперії станом на 1912 р.

У статуті Київського агрономічного товариства зазначено: «Київське агрономічне товариство, яке поширює свою роботу на територію Європейської Росії ставить собі за мету сприяти...вивченню Європейської Росії, зокрема, Південно-Західного краю у сільськогосподарських стосунках...» [160, арк. 1]. Товариство щорічно проводило курси для агрономів краю та сільських господарів. У списку товариств, які були зареєстровані в Київській губернії у 1909 р. під номером 29 зазначене Київське агрономічне товариство, до того ж міститься примітка: «...общества...уставом каких предусмотрены просветительные цели» [160, арк. 3].

В енциклопедичному довіднику Ф. Брокгауза та І. Єфрона міститься інформація про сільськогосподарські товариства, їхню структуру, особовий склад, порядок утворення і функціонування, основні напрями діяльності,

розроблено класифікацію за територією поширення і напрямками роботи, також подано список таких осередків, що існували на 1 липня 1898 р. Зокрема, серед сільськогосподарських товариств України автори зазначили Бессарабське зібрання сільських господарів, Катеринославське зібрання сільських господарів (на той час фактично ліквідоване), Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, Полтавське товариство сільського господарства (з трьома повітовими відділами), у Полтавській губернії – Кобеляцьке сільськогосподарське товариство, Лохвицьке, Прилуцьке та Роменське товариства сільських господарів, Хорольське товариство сільського господарства, Харківське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (з двома відділами), у Харківській губернії – Змієвське (до часу укладання словника діяльність фактично припинилася) та Куп'янське товариства сільського господарства, Імператорське товариство сільського господарства Південної Росії у Херсонській губернії, Єлисаветградське товариство сільського господарства (до етапу укладання словника функціонування практично зупинилося); Чернігівське, Глухівське, Ніжинське товариства сільського господарства, Стародубське товариство сільського господарства і тваринництва. Варто зауважити, що, окрім загального огляду діяльності сільськогосподарських товариств, словник уміщує статті, які висвітлюють діяльність окремих, більш відомих товариств і учених-аграріїв [136]. В енциклопедії під редакцією С. Южакова, надрукованій на початку ХХ ст., досить ґрунтовно простежено процес створення та діяльність сільськогосподарських об'єднань, у тому числі і в Україні [11].

Географія поширення товариств на українських землях була нерівномірною. Найбільша кількість сільськогосподарських товариств станом на 1 січня 1912 р. діяла у Полтавській губернії, тут їх налічувалося 281. Для порівняння зазначимо, що в Київській губернії у вказаний час діяло 25 галузевих товариств (додаток Б).

Особовий склад галузевих сільськогосподарських товариств був різним. До складу товариств входили дійсні члени, члени-співробітники, члени-засновники. Переважно всі товариства наприкінці календарного року у своїх звітах друкувало кількісний свій склад. Мінімальною кількістю членів для відкриття товариства було 12 осіб. У Південно-Західному краї переважна більшість товариств були багато чисельними, тут вирізнялися Волинське товариство хмелярів (673 члени), Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (514 членів), Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (453 члени).

Зазначимо, що станом на 1919 р. на Київщині діяло 45 природничо-наукових та технічних товариств й організацій [123, арк. 7], серед цього переліку міститься «Агрономическое общество». На початку XX ст. у політичній, культурній, науковій, соціальній, освітній сфері формуються та активно працюють фахові та наукові об'єднання. Зазначимо, що мета та спосіб створення товариств різнилися між собою. Якщо наукові товариства створювалися за ініціативи урядових осіб, і метою їх діяльності було проведення наукових дослідів, здійснення відкриттів, які були на часі, то ціллю створення інших була просвітницька діяльність в умовах національного політичного руху. Як правило, такі об'єднання односторонні були напівлегальними, а часто й забороненими. Окрему групу складали товариства, які організовувалися при вищих навчальних закладах, вони були покликані займатися одночасно науково-дослідною й просвітницькою діяльністю, тому значення їхньої роботи мало вагомий вплив на суспільні-соціальні явища.

Аналізуючи економічне становище українських земель у складі Російської імперії на початку XX ст. пересвідчуємося, у підвищенні ролі народного господарства, зацікавленості у темпах його розвитку верств населення. Адже сільське господарство займало особливе місце в економічному розвитку Російської імперії і Південно-Західного краю безпосередньо.

Вірогідно, тому у цій сфері й почали організовуватися галузеві об'єднання, які мали ґрунт для свого подальшого розвитку – активізація національного руху, наукові відкриття та винаходити, впровадження їх у виробництво, процес монополізації та діяльність кооперативів.

Аграрне питання завжди було для влади способом маніпуляції населення і створювало постійне протистояння серед російської та польської влади. Принагідно зазначимо, що на початок XX ст. на українських землях проживало 48 млн осіб, зокрема, 33 млн українців. Національний склад населення був строкатим: українці становили більшість мешканців регіону і складала 76,9% від загальної чисельності населення, на другому місці – євреї – 15,44 %, відповідно, на третьому місці були росіяни – 4,3 %, на четвертому – поляки – 3,36 % [49, с. 168]. Після поразки Січневого повстання 1863–1864 рр., російський уряд почав здійснювати тиск на польських поміщиків. Оскільки в руках польських магнатів зосереджувалося близько 90% земельних наділів Правобережжя, російська влада почала конфіскацію землі і передачу її російським поміщикам. Не дивлячись на такі зміни, у 1901 р. польській шляхті належало 47 % приватної землі в регіоні. Російський елемент у приватновласницькому володінні землі так і не зміг перевищити польський до Першої світової війни.

У той час, як лятифундії зростали й перетворювалися на сільськогосподарські фабрики, дрібноземельні та середньоземельні поміщики з великим трудом вели свої господарства, будучи не в стані конкурувати з земельними магнатами, набувати сільськогосподарські машини, наймати потрібне число робітників. У кінці XIX– на початку XX ст. спостерігається ліквідація дрібноземельних господарств і домінуюче становище дворянського землеволодіння, в 1905 р. його частка на Правобережжі становила 34,8 % усієї землі [35, с. 531]. Відомо, що у Київській губернії значна частка землі належала дворянам, що володіли 1.527.980 дес., що становило 1/3 (33,1%) від загальної площі губернії, майже 3/4 (73,1%) всієї приватної власності й більше 4/5

(84,9%) землі, яка знаходилася в особистій власності. Наступними за дворянськими володіннями були селянські – 115,345 дес., відповідно 2,5% загальної площі губернії та 5,5% усієї особистої власності [134, с. 14–15].

У пореформений період селянське землеволодіння зростало за рахунок купівлі й оренди землі. 90 % приватної землі були у господарств, що мали 10 десятин і більше. Площа приватного селянського землеволодіння до революції 1917 р. становила 9,5 млн десятин. Оренда землі селянами наприкінці XIX ст. становила 4,2 млн десятин землі, або 21,3 % їх надільного землеволодіння. За даними перепису 1917 р., 43,2 % селянських господарств орендували 6,3 млн десятин, що дорівнювало 20 % площі їх землекористування [3, с. 535].

Становище селян було не однакове. У приватній власності деяких селян було по кілька сотень десятин. Такі селяни мали расову худобу, сільськогосподарські машини, млини, наймали робітників і характером своїх господарств мало відрізнялися від поміщицьких. Заможні селяни мали великий вплив на сільське життя. У той же час десятки тисяч селян не мали ні землі, ні худоби, і змушені були йти в найми до поміщиків, заможних селян, працювати в різних промислових підприємствах, на цукроварнях, в шахтах. Позбавлені можливості користуватися надільною землею за браком реманенту, вони здавали її в оренду заможним селянам, які часто мали по кілька десятків наділів.

Аналіз земельної власності свідчить про перевагу великого дворянсько-поміщицького землеволодіння. Саме такі господарства великих землевласників були основою для виробництва сільськогосподарської продукції.

В 1910 р. в Російській імперії розпочалося піднесення промисловості та пожвавлення у аграрній сфері. Цьому сприяли висока врожайність, зміни в структурі сільського господарства внаслідок проведення Столипінської аграрної реформи, капіталізація села і підвищений попит на сільськогосподарські знаряддя праці й машинне устаткування. Проте, Перша світова війна перевела промислово-господарське піднесення і мала руйнівний

вплив на економіку України. Припинилася зовнішня торгівля, завмерли величезні чорноморські порти. Війна відірвала від продуктивної праці 4 млн жителів України.

Революційні події та громадянська війня призвели до занепаду сільського господарства. Хактерним був брак посівного матеріалу, засобів удобрення культур й техніки для обробітку землі.

Змагання національно-демократичної революції 1917–1921 рр. ознаменували суперечливий етап в економічному розвитку України загалом і аграрній сфері зокрема. Найголовнішим питанням, яке мало особливу цінність в той період змагань, було аграрне питання, тому Центральна Рада намагалася найперше його вирішити. Третій Універсал проголосив про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі не трудових господарств і про передачу їх «земельним комітетам, обраним народом» [61, с. 534].

Умови політично-економічного життя стали поштовхом до поліпшення ведення сільського господарства. Ринкові відносини, які набирати обертів все глибше втягували у свої зміни й селянське господарство. В період між 1905 – 1914 рр. в селі відбувається значне соціальне розшарування, поряд із поміщиками збагачувалися й селяни. Відтак розпочався процес утворення приватних господарств заможних селян, які стали на шлях товарного землеробства. Значну допомогу селянам почали надавати сільськогосподарські товариства, які займалися науково-популяризаційною роботою серед місцевого населення і почасти були ініціаторами створення навчальних закладів.

Сільськогосподарські товариства зарекомендували себе як активні організатори і сподвижники дослідної справи. У їх діяльності поряд із науковими напрацюваннями чільне місце займали дослідження регіональних особливостей клімату, ґрунту, адміністративних заходів, спрямованих на збільшення врожайності господарств. Також є важливою їхня діяльність як консолідованих сил для популяризації сільськогосподарських знань. Адже,

повідомляючи про новачії і наукові досягнення, вони пробуджували інтерес до агрономії серед суспільних мас. Усі ці чинники, безперечно, сприяли розвиткові сільськогосподарської дослідної справи на території Російської імперії загалом і українських землях зокрема.

2.3. Організаційна структура і напрями діяльності Київського агрономічного товариства

Становлення та діяльність сільськогосподарських товариств на українських землях дало поштовх розвитку аграрної науки та практики. Їх виникнення було результатом свідомого розуміння населенням потреби в організації галузевих об'єднань, які б допомогли сільському господарю, вказали на недоліки і дали б професійні поради. Види діяльності сільськогосподарських товариств були різноманітними: в одних товариствах прерогативою було наукове дослідження та впровадження його результатів на практиці, в інших – робота направлялася на задоволення потреб місцевих господарств (локальні сільськогосподарські дослідження, шляхи збуту продукції, можливість придбання удосконалених знарядь праці, посадкового матеріалу, добрив тощо).

Розглядаючи діяльність сільськогосподарських товариств в Україні на початку XX ст. особливої уваги заслуговує дослідження діяльності Київського агрономічного товариства (1909–1918 рр.). Товариство було єдине спеціалізоване галузеве наукове товариство на території царської Росії, вражало його кількісне, а головне, якісне наповнення членами (кращими фахівцями своєї справи в країні – із 12 магістрів на всю державу у 1912 р. 8 входили до складу Товариства. Саме це й дозволило успішно вирішувати найактуальніші завдання провідної складової економіки країни – їх аграрного сектору, забезпечуючи наукову організацію агропромислового виробництва.

Датою заснування Київського агрономічного є 12 лютого 1909 р.. Метою новоутвореного товариства, за статутом, було «сприяти розвитку сільськогосподарських наук, розповсюдження сільськогосподарських знань

серед зацікавлених сторін» [160, арк. 5]. Для реалізації прописаних у статутному документі цілей, товариство організовувало зібрання для обговорення питань, вирішенням, яких займалися члени КАТ; скликало з'їзди діячів у сфері наукової та практичної сільськогосподарської дослідної справи; влаштовувало лекції та курси для населення та власників сільськогосподарських земель; було ініціатором відкриття тематичних сільськогосподарських виставок, бібліотек, дослідних і показових полів, метеорологічних станій, лабораторій; готувало і споряджало експедиційні групи для проведення досліджень в різних районах Південно-Західного краю; з метою популяризації сільськогосподарських знань, займалося видавничою діяльністю.

На основі загальних законів Товариство мало право орендувати і купувати нерухомість і будувати необхідні споруди для своїх потреб. Але зважаючи на обмежене фінансування, Товариство лише мало можливість користуватися лекційними аудиторіями університету Святого Володимира, лабораторіями, для проведення дослідів.

Що ж до складу новоствореного об'єднання, то його дійсними членами могли бути особи, які виявили бажання брати участь в заняттях товариства і сприяти досягненню його мети – а) сприяти розвитку сільськогосподарських наук і дотичних до них галузей знань; б) вивченню Європейської Росії, зокрема, Південно-Західного краю у сільськогосподарських стосунках і в) і розповсюдженню сільськогосподарських знань і навичок серед зацікавлених осіб» [160, с. 2] (додаток В).

До членів-співробітників відносилися особи, які виявляли бажання сприяти цілям Товариства, виконанням доручень й інше. Існувала процедура обрання до числа членів Товариства – шляхом закритого балотування простою більшістю голосів. Особи, які ж бажали бути обраними членами Товариства, подавали про це заяву до Правління Товариства, при цьому вказавши свої дані (прізвище, ім'я, по-батькові, адресу), а також зазначити двох дійсних членів

Товариства, які рекомендують його особу. Варто зазначити, що членство в КАТ мало символічну плату – 1 рубль разова вступна плата, і щорічні асигнування в розмірі 3 рублів. Всі члени Товариства мали право на користування бібліотекою, музеєм та іншими установами Товариства.

Існування такого рівня товариства не можна було уявити без матеріальних затратів. Кошти товариства складалися із: членських внесків; прибутків від його капіталовкладень; прибутків, які надходили від заходів, які влаштовувало Товариство; матеріальної допомоги і пожертв різних установ та приватних осіб. Щорічно звітувала бюджетна комісія, яка доводила до членів Товариства прибуткову та витратну частину станом на кінець поточного року.

Управління справами Товариства займалися Правління і Загальні Збори членів. Правління Товариства розміщувалося в Києві, за адресою: вул. Фундуклеївська, 46, і складалося із наступних осіб: голови Товариства, товариша (заступника) голови, секретаря, скарбника Товариства та двох незмінних членів Правління. Саме Правління обиралося на один рік із числа дійсних членів об'єднання, шляхом формування закритих списків та балотування. Для обрання та затвердження кандидатури із числа Правління, треба була абсолютна більшість голосів. До функціональних обов'язків Правління, окрім головування та управління, входило: розгляд пропозицій та проектів, які вносилися на обговорення зборів Товариства; представницька діяльність – ведення різних роду відносин з іншими організаціями від імені КАТ; формування щорічного бюджету, яка затверджувалася Товариством на перших річних загальних зборах; дозвіл на бюджетні витрати; видача книг скарбнику, які скріплювалися шнуром та засвідчувалися підписом секретаря, ведення книг вхідної і вихідної документації та списків членів Товариства; керування видавничою діяльністю Товариства та його майном; скликання зборів Товариства; призначення доповідачів на зборах та їх відкликання; попередній розгляд річного звіту про діяльність Товариства, який складався секретарем (додаток В).

До повноважень голови входило головування на зборах Товариства і під час засідання Правління, а також право підпису. Секретар же займався переважно канцелярською роботою: вів журнали засідання Правління і Товариства, зберігав печатку, формував звітну документацію, слідкував за перепискою у справах Товариства і візування вихідної документації. Скарбник приймав всі грошові надходження і вносив усі суми Товариства в обрану Управлінням кредитну установу; здійснював витрати, згідно із сформованим бюджетом; вів звітно-витратну документацію (складав річний звіт для загального звітування Товариства); контролював своєчасність сплати членських внесків. На дрібні витрати скарбник мав в розпорядженні суму до 50 рублів.

Владна ієрархія в Товаристві розподілялася наступним чином: члени Правління Товариства були підзвітні Загальним зборам. Дні чергових засідань зборів Товариства визначалися Правлінням, також могли бути організовані екстрені Загальні Збори, лише на вимогу не менше 10 дійсних членів Товариства. За умови відсутності голови Правління Товариства всі повноважні функції переходили до (заступника) голови Товариства. За умови відсутності, і голови, і його заступника право очолити Збори мала особа із числа присутніх дійсних членів, яка була обрана на тому ж засіданні шляхом закритого голосування.

17 лютого 1909 р. було скликано перші Загальні збори КАТ, що відбулися у приміщенні агрономічної лабораторії Університету святого Володимира в присутності 39 засновників Товариства. Протягом першого року своєї діяльності Товариство провело 14 загальних зборів, на яких виступили провідні спеціалісти. С.Л. Франкфурт 17 лютого 1909 р. – «Про нараду з дослідної справи при Головному Управлінні Землеробства і Землеустрою». Загальні збори від 1 березня прийняли постанову «... визнати бажаним, щоб Київське агрономічне товариство у найближче майбутнє приступило до скликання районного з'їзду з дослідної справи...» [112, с. 1-3].

Головою правління товариства було обрано професора Київського політехнічного інституту К. Г. Шіндлера. Товаришем (заступником) голови – знакову для вітчизняної академічної науки постать, соратника академіка В. І. Вернадського по створенню УАН, керівника мережі дослідних установ Всеросійського товариства цукрозаводчиків– С. Л. Франкфурта. Незмінними членами Правління стали І. І. Дамберг і В. М. Сазонов, скарбничим майбутній академік АН УРСР О. І. Душечкіна, а секретарем А. В. Країнського.

В статутному документі задекларовано, що на початок року, в січні, здійснювалася процедура звітування Товариства за минулий рік, обов’язково докладався звіт Ревізійної Комісії, затверджувався кошторис та відбувалися вибори Правління. Процедура прийняття рішень була стандартною: шляхом голосування абсолютної більшості членів, якщо число голосів рівне – голос голови був остаточним, зазвичай голосування було закритим. Число членів Товариства, що були необхідні для прийняття законних рішень Зборів, визначалося щорічно під час першого річного зібрання. Проте зазначимо, що для наукової частини засідання (заслуховування рефератів, доповідей) норми кількісного складу не передбачалося. Також Збори могли носити публічний характер, тобто під час засідання членів Товариства мали можливість бути присутніми усі небайдужі до агрономічних питань, такий факт ще раз доводить публічність та сприяння популяризаторській діяльності в межах КАТ [160, арк. 7–8].

Ревізійна Комісія обиралася Загальними Зборами, до її відання належало спостереження за правильністю функціонування Товариства і за діями Правління, мала право здійснювати ревізію справ, діловодства, та всіх установ Товариства і доводити до відома Правління і Загальні Збори інформацію про будь-які порушення. Кількісний склад Комісії налічував троє осіб, які обиралися щорічно. Відповідно, до складу Ревізійної Комісії члени Правління не могли бути обраними.

Установчим документом було передбачено, що можуть вноситися зміни до статуту Товариства, якщо на це будуть вагомі причини і в тому випадку, якщо на користь змін подано під час балотування не менше третини голосів членів, які присутні на Зборах. Питання про внесення змін до статуту могло порушити Правління Товариства чи десять його членів.

Процедура закриття Товариства не була детально описана в статуті. Лише зазначалося: «В случае состоявшегося решения закрыть Общество, имущество Общества, по удовлетворении всех его обязательств, поступает в распоряжение Киевского Общества распространения низшего, среднего и высшего образования в народ».

Вітчизняні історики-аграрії стверджують, що організаційною структурою Київське агрономічне товариство нагадує сучасну галузеву академію, яка таким чином фактично і функціонувала у зазначений період для потреб Наддніпрянщини. Також розглядають КАТ, як одну із предтеч сучасної Національної академії аграрних наук України [24, с. 94].

Відомостей про перетворення КАТ чи його поглинення Київським товариством розповсюдження початкової, середньої і вищої освіти не знаходимо. Процедура закриття Товариства не була детально описана в статуті. Лише зазначалося: «В случае состоявшегося решения закрыть Общество, имущество Общества, по удовлетворении всех его обязательств, поступает в распоряжение Киевского Общества распространения низшего, среднего и высшего образования в народ» [5]. Відомостей про ліквідацію КАТ чи його поглинення Київським товариством розповсюдження початкової, середньої і вищої освіти, як це було зазначено в статуті Товариства не знаходимо. Проте, віднайдено документ «Розгром українських установ», де чітко зазначено, що «під час панування на Україні в листопаді-грудні 1918 р добровольців різних відтінків, які одначе всі зводилися на одному – ворожбі до всього українського, було погромлено декілька українських інституцій як в самому Києві, так і по-за його межами». Розпочинаються безчинства, погроми, експропріація майна

науково-освітніх установ. Останній документ, в якому наявні відомості про КАТ датується 1919 р. Нажаль, архівних джерел щодо подальшої діяльності КАТ за цей рік не віднайдено. Ймовірно, що саме за такої суспільно-політичної хаотичної ситуації і відбувся саморозпуск Товариства. Є підстави вважати, що Товариства стало складовою частиною Вченого комітету, створеного 1 листопада 1918 р., оскільки у списках його членів знаходимо прізвища осіб, які мали відношення до КАТ: В.В Колкунов, О.К. Філіповський, А.І. Ярошевич, С.Л.Франкфурт.

Для широкої науково-дослідної, популяризаторської та з метою всебічного вивчення Південно-Західного краю у складі КАТ у різні роки було створено комісії: 1) Комісія з проведення з'їздів діячів дослідної справи (з 1909 р.); 2) Комісія з вивчення піщаного району Південно-Західного краю (з 1910 р.); 3) Комісія із організації колективних дослідів із сортами сільськогосподарських рослин (з 1910 р.); 4) Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури (з 1910 р.); 5) Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю (з 1910 р.). 6) Комісія з розповсюдження сільськогосподарських знань (з 1911 р.); 7) Комісія з обстеження картопляних господарств піщаного району (з 1911 р.); 8) Комісія з тваринництва (з 1913 р.); 9) Комісія з дослідження природи Південно-Західного краю (з 1913 р.) (додаток Е).

За перший рік діяльності Товариство провело 14 загальних зборів, на яких були заслухані доповіді повідних спеціалістів, громадських діячів, галузевих науковців.

Як засвідчує опублікований звіт діяльності Товариства за 1909 р., першим питанням, яке розглядалося на Правлінні, було заснування власної бібліотеки. З цією метою розіслали 59 «уведомлений» з проханням «...безоплатной присылке трудов ...» від «...г.г. членов общества» та «...различных учреждений...» [112, с. 3]. За перший рік існування Товариства, до його бібліотеки надійшло 11 назв російських періодичних видань і 170

окремих праць. Зауважимо, що організація бібліотеки при КАТ було першочерговим питанням під час першого засідання Правління Товариства, тому, аргументовано можна сказати, що КАТ почало створювати першу фахову книгозбірню.

Через відсутність власного приміщення для організації зборів, засідань правління Товариство зверталось до адміністрації Університету Св. Володимира із проханням влаштувати Загальні Збори в аудиторії агрономічної лабораторії університету. Лабораторії та дослідні станції іншого прогресивного навчального закладу того часу – Київського Політехнічного Інституту, стали базою для проведення дослідів землеробських машин й знарядь для обробітку землі.

Кількісний склад Товариства майже залишався незмінним. Якщо на початок 1 січня 1910 р. кількість членів становила 100 осіб, то в кінці року – 102. З часу існування та діяльності чисельність КАТ залишалася відносно стабільною. Станом на кінець 1911 р. список членів Товариства складав 109 осіб (додаток Ж).

Згідно статуту Товариства його правління обиралося щорічно на загальних зборах шляхом закритого голосування. Головою Правління із 17.02.1909 р. по 09.01.1911 р. був К.Г. Шіндлер, до кінця існування Товариства незмінним головою – В.В. Колкунов. Його кандидатура обиралася із року в рік, з 1911 р., під час засідання Загальних Зборів. Відомий вчений-агробіолог С.Л. Франкфурт займав посаду заступника голови, секретарем до 1912 р. був А.В. Країнський, але у зв'язку із хворобливим станом він був змушений залишити посаду і його замінив М.П. Фролов.

Що стосується матеріальної частини КАТ, встановлено, що перший рік свого існування Товариство існувало за рахунок членських та вступних внесків у сумі 208 рублів. Ревізійна Комісія була стурбована критичною нестачею коштів, що в подальшому могло відобразитися на діяльності Товариства, і

пропонувала звернутися до Губернського Земства і Департаменту Землеробства із клопотанням про видачу субсидій.

Правління Товариства в 1913 р. порушує питання введення ще однієї посади— платного секретаря із річною платнею 1800 рублів, вимогою до кандидата була вища агрономічна освіта, а до функціональних обов'язків входило контролювати видання друкованих праць Товариства, діловодство й обстеження господарств Південно-західного краю. Введення цієї посади пояснювалося тим, що були утворені нові, а також розширили свою діяльність вже існуючі Комісії Товариства. На оплату праці секретаря починаючи з 1913 р. щорічно передбачалося фінансування при формуванні бюджету, і до того ж справно виплачувалася заробітна плата.

На початку свого існування Товариство не мало додаткового фінансування з боку держави. Проте в 1911 р. Правлінням Товариства було надіслане клопотання про асигнування коштів у дослідження картопляних господарств Південно-Західного краю до Головного Управління Землеустрою та Землеробства. Також було звернення до Департаменту Землеробства із проханням надання субсидії в розмірі 1200 рублів. Шукаючи джерела фінансування для діяльності Комісії із обстеження картопляних господарств Правління Товариства порушують клопотання перед Волинською Земською Управою про асигнування коштів. Вже на 1913 р. від Департаменту Землеробства надійшло 2200 рублів, Київське губернське земство надало 800 рублів, Подільське губернське земство – 300 рублів.

Питанням фінансового утримування та грошової підтримки для реалізації агрономічних досліджень Правління Товариства переймалося постійно. Через те, що робота усіх Комісій, які були у складі КАТ, в 1910 – 1913 рр. пожвавилася, особливо Комісії із вивчення господарств Південно-Західного Краю, на розвиток Товариства потрібні були кошти для: оплати роботи секретаря, агрономів, виїзних обстежень господарств, організацію та проведення курсів для агрономів і сільських господарів. Тому, Правління

щороку зверталось із клопотання про субсидію в Департамент Землеробства, і кошти виділялися.

Існування будь якої організації не можливе без матеріальних витрат, тим більше об'єднання, яке мало на меті професійно вивчити особливості Південно-Західного регіону. Зрозуміло, що дослідження чи облаштування виїзних спостережень було б не можливим без витратної частини. Ініціативу у фінансуванні Київського агрономічного товариства жодна із владних установ того часу, які відали справами сільського господарства, не проявляли. Тому, під час перших зборів 1909 р. Ревізійна Комісія виступила із пропозицією звернутися до Департаменту Землеробства і до Губернського Земства з проханням про виділення субсидії.

Нами проаналізовано фінансове забезпечення Товариства. Встановлено, що на утримання КАТ надходила регулярна субсидія від Департаменту Землеробства Російської імперії, до того ж сума щороку зростала. В 1910 р. на потреби Товариств влада імперії виділила кошти в розмірі 500 рублів, в 1911 р. – 1000 рублів, 1912 р. – 2800 рублів, в 1913 р. гроші становили 2200 рублів, в 1915 р. – 4800 рублів (додаток 3). Таку тенденцію до збільшення фінансування, вочевидь, можна пояснити неабиякою зацікавленістю держави в розвитку сільськогосподарської дослідної справи Південно-Західного краю, а відтак Російської імперії загалом. Правлінням Товариства також порушувалося клопотання перед Губернськими земствами про виділення субсидії, такі звернення були надіслані головам Київської, Подільської, Волинської губернії. На відміну від Департаменту Землеробства, кошти від земств надходили не систематично і в малій кількості. Як 1909 р., та і в 1910 р. від земств КАТ не отримало фінансової підтримки, проте в 1912 р. і 1915 р. Київське губернське земство асигнувало в діяльність КАТ 800 рублів.

Крім державної фінансової підтримки, річну частину прибутків Київського агрономічного товариства складала виручка від вхідних квитків на курси для агрономів та сільських господарів, вступних та членських внесків,

відсотків від зберігання коштів Товариства в ощадній касі, а також від реалізації друкованої продукції КАТ.

Стосовно витратної частини прослідковуємо, що найчастіше кошти витрачалися на винагороди членам КАТ, типографічну продукцію, оренду приміщення та для організації засідань, дослідний інвентар, підписку журналів. Оскільки з 1913 р. посада секретаря Товариства була платною, то і на це закладалися кошти щороку в розмірі 600 рублів. Але найбільше матеріальних витрат потребувало діяльність комісій при КАТ. Розглянемо «найдорожчі» із них. Так як найактивнішими та найпродуктивнішими в популяризаційно-науковій роботі були Комісія із перегляду популярної сільськогосподарської продукції та Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю, то на їх функціонування обох відводилася значна частина субсидій. Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської продукції в 1912 р. витратила 111 рублів 88 коп. [107, с. 28], в 1913 р. – 683 рублі 15 коп. [108, с. 25]. В 1915 р. було заплановано витратити на потреби Комісії 1200 рублів, а фактично було витрачено на кінець року 434 рублі 67 коп., з яких 139 рублі 65 коп. на друк IV випуску «Обзору текущей популярной сельско-хозяйственной литературы» і 295 рублів 2 копійки оплату праці референтів. Кошторисом на 1916 р. була передбачена сума в 1500 рублів. Для порівняння на роботу інших комісій відводилося 500 рублів.

Постійна дослідницька робота Комісії із вивчення господарств Південно-Західного краю потребувала значних асигнувань, адже діяльність Комісії супроводжувалася виїзними дослідями в певну місцевість, залучення регіональних спеціалістів, використання інвентарю. До прикладу, у 1912 р. на діяльність Комісії було витрачено 1319 рублів, у 1913 р. – 1223 рублі, в 1914 р. передбачалося витратити 450 рублів, а в 1915 р. було витрачено 923 рублі 54 копійок, в 1916 р. передбачалося виділити 1000 рублів.

Проаналізувавши звіти Ревізійної Комісії Товариства за роки його існування, можемо констатувати, що найбільше витрачалися кошти на

організацію та влаштування курсів для агрономів та сільських господарів. Перші такі курси були проведені у 1912 р., витрати на їх організацію (розсилання листівок, виготовлення друкованої продукції, оренду приміщення), оплату лекторам склали 1535 рублів 78 копійок [107, с. 28]. Для діяльності комісій при товаристві щороку закладалися кошти, які передбачалося витратити на друк праць, гонорари професорів та агрономів, винагороди рецензентів, підписку тематичних журналів, канцелярські та інші витрати.

Тенденція до збільшення асигнування на діяльність Товариства в цілому, і його комісій безпосередньо, пояснювалася насамперед, зацікавленістю держави у сприянні розвитку сільськогосподарської науки в регіонах. Всебічне вивчення представниками Товариства Південно-Західного краю, його природних ресурсних можливостей, специфічних особливостей у веденні сільського господарства давали поштовх до освоєння нових видів ведення землеробства, розвитку технічного обробітку землі та використання найманої робочої праці, що було важливим для пореформеної держави.

Надзвичайно важке економічне становище селянства призводило до негативних соціальних наслідків. Українське селянство потерпало від громадських пережитків. У 1905 р. налічувалося близько 45% дворів із громадським землеволодінням. Ця форма землеволодіння була найпоширенішою у Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях – від 91 до 96 % селянських дворів. Невелика кількість таких дворів була у Правобережній Україні [80, с. 14].

У період розвитку й утвердження капіталізму сільські громади, які нібито були покликані захищати інтереси селян, залишалися залежними від поміщика, а згодом – від земства й повітової влади. Сільські та волосні органи селянського самоврядування були позбавлені самостійності й залежали від дворянства і владних структур [159, с. 33].

Характеризуючи становище селян, слід відзначити, що в другій половині XIX ст. суспільно-політичне життя України позначилося зростанням

національної свідомості українців як етносу. Складний економічний стан і культурно-освітні обмеження властей спонукали селян до революційних виступів. Найбільш

Ще однією із причин фінансової підтримки з боку держави у вигляді надання субсидійних коштів із Департаменту Землеробства та губернських земств була просвітницька робота КАТ. До складу Товариства входили суто професійні вчені в галузі сільського господарства, тому якість знань, які вони поширювали серед сільського населення була беззаперечною. Будучи не лише теоретиками, а й практикуючими фахівцями, члени Товариства розробляли програми читання лекцій, виготовляли тематичні листівки і брошури для загального поширення, розсилали анкети для опитування, щоб детально вивчити рівень зацікавленості місцевих жителів для вдосконалення агрономічних знань. З огляду на широку науково-просвітницьку роботу, держава не стояла осторонь діяльності першого професійного галузевого об'єднання на території України.

Представники від КАТ були бажаними гостями на заходах не тільки регіонального, а й державного рівня. Про визнання професійності осіб, які були членами КАТ свідчить той факт, що до Комітету із скликання 1-го Всеросійського сільськогосподарського з'їзду, який відбувся в 1913 р., були обрані представники від Київського агрономічного товариства – О.І. Душечкін і М.І. Васильєв.

Київське агрономічне товариство не було підзвітне ні Департаменту Землеробства, ні місцевому агроному, оскільки було створене (організоване) самостійно від сільсько-господарських товариств [109, с. 9].

Проаналізований статутний документ професійного товариства, дає підстави стверджувати, що за свою організаційною структурою КАТ певним чином нагадує сучасну галузеву академію. До того ж у період свого існування та діяльності Київське агрономічне товариство певною мірою і виконувало деякі функції академічної установи на території Наддніпрянської України.

Прерогативним завданням, яке перед собою ставили члени під час формування Статуту – всебічне вивчення природи та умов ведення господарства Південно-Західного краю. На визначені суб'єкти в подальшому й поширювалася увага членів-науковців. Важливість діяльності КАТ підтверджує факт фінансування його роботи державою.

Висновки до розділу 2

Становлення й еволюційний поступ дослідної справи на українських землях нерозривно був пов'язаний із розвитком природознавчих знань в Російській імперії. Умови наукового життя в державних освітніх установах того часу не могли задовольнити потреби передових науковців Російської імперії. Саме тому вони прагнули проводити наукові дослідження поза державної доктриною офіційної науки. Легальною і цілком плідною була робота в наукових товариствах, які частково фінансувалися державою, а подекуди існували за рахунок членських внесків і пожерв приватних осіб. Така форма існування наукових осередків була досить поширеною в Російській імперії пореформеної доби.

Сільськогосподарські об'єднання – це одна із форм галузевих асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб (вчених та землевласників) і діяли за принципом саморегулювання. Уряд вживав відповідних заходів для регламентації товариств, щоб встановити контроль за їхньою діяльністю. Кожне із згаданих галузевих сільськогосподарських товариств здійснило свій внесок у розбудову агрономічної науки. Проте можна виділити основні форми роботи, які були характерними для об'єднань: регулярний випуск періодики, проведення виставок, з'їздів, підтримка і надання агрономічної допомоги, ініціювання створення громадських дослідних установ.

Загалом, агрономічні товариства об'єднували деякі спільні риси: добровільне членство; демократичний принцип голосування – один член – один голос, демократичні вибори органів правління; вирішення певних господарських проблем, з якими зіштовхувалися селяни; наявність вступних

внесків; солідарна відповідальність за зобов'язання; ведення просвітницької роботи.

Представником суто професійного галузевого об'єднання на початку XX ст. було Київське агрономічне товариство, яке в перші роки свого існування перетворилося в потужну наукову організацію. Своєю різнобічною діяльністю Товариство привертало увагу тих, хто цікавився агрономічними питаннями, адже воно було єдиним спеціалізоване галузеве наукове товариство на території царської Росії. Завдяки проведенню просвітницької роботи шляхом поширенню сільськогосподарських знань, КАТ мало популярність серед населення Південно-Західного краю. Щороку кількість науковців, які бажали доєнатися до членства в КАТ зростало. Близько 30 чоловік кожного року поповнювали членський список Товариства.

Науковий склад Товариства дозволяв продукувати передові ідеї в сільському господарстві, саме це й допомагало успішно вирішувати найактуальніші завдання провідної складової економіки країни – їх аграрного сектору, забезпечуючи наукову організацію агропромислового виробництва і давати їх розповсюдження різними доступними шляхами.

РОЗДІ 3. НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА

3.1. Діяльність комісій товариства

На сьогодні землеробство залишається однією із важливих галузей сільськогосподарства, що вимагає чіткого дотримання та впровадження технологій вирощування різних сільськогосподарських культур. Багаторічний досвід розробок у даному напрямі необхідно вивчати та залучати до наукового обігу. Ця аксіома підтверджується фактами ретроспективного аналізу здобутків вчених-агрономів минулого століття.

Свого часу наукові товариства стали прогресивним явищем в науковому середовищі. Вони були альтернативним виходом із ситуації, яка склалася внаслідок ряду факторів, що негативно впливали на розвиток науки: жорстокий управлінський контроль з боку держави, відокремленість наукових установ одна від одної та нерівномірність їх розміщення в країні, відсутність стабільної фінансової підтримки. Така самостійність була закономірною, оскільки джерелом їх фінансування були, переважно, членські внески та особисті пожертвування громадян. Організаційною основою наукових товариств став принцип автономії. На них ніколи не покладалася функція координатора в роботі із дослідними, науковими та навчальними установами. Впродовж історії свого існування наукові товариства виступали в ролі виконавців замовлення від різних суб'єктів: департаменту, губеземства, приватних осіб.

За час існування Київського агрономічного товариства діяло дев'ять спеціально створених відділів для системної роботи галузевого об'єднання. Відзначимо, що з опрацьованих наявних доступних матеріалів своєю активною роботою відзначилися не всі створені в структурі Товариства комісії. Доцільно розглянути й охарактеризувати найдієвіші серед них.

Комісія з проведення з'їздів діячів дослідної справи була створена під час засідання перших Загальних зборів КАТ 17 лютого 1909 р. Передумовою її створення став виступ С.Л. Франкфурт із доповіддю «О совещании по опытному делу при Главном Управлении Земледелия и Землеустройства». Загальні Збори 1-го березня 1909 р. постановили «признать желательным, чтобы Киевское Агрономическое Общество в недалеком будущем приступило к созыву районного съезда по опытному делу» [112]. Результатом доповіді заступника Голови Правління стало те, що Правління затвердило: 1. Визнати необхідність скликання з'їзду; 2. Уповноважити Правління Товариства порушити клопотання перед Урядом про дозвіл на скликання з'їзду; 3. Уповноважити Правління клопотатися про виділення коштів для організації з'їзду. Восени була зібрана комісія, яка мала займатися скликанням з'їзду, до неї увійшли: П. О. Широких, С. О. Іванов, І. Ф. Власов, О.К. Филиповський та І. В. Бельговський. Новостворена комісія під час своїх двох засідань детально розробила пункти, які стосувалися мети з'їзду. Планувалося, що захід має відбутися у лютому 1910 р, але дата його була перенесена через скликання Обласної Народи із питання створення Київської районної дослідної станції, і багато осіб, присутність яких була обов'язковою на з'їзді, були задіяні в нараді.

Для ретельного вивчення Південно-Західного краю, зокрема його природно-кліматичних умов, способу ведення сільського господарства, спеціалізації господарств були створені: в 1910 р. Комісія з вивчення господарств піщаного району Південно-Західного краю, а 1911 р. Комісія з обстеження картопляних господарств. Одночасно головував у цих комісіях А.І. Ярошевич. Надалі діяльність обох відділень стала складовою Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю, організованої в 1910 р. Свою історію Комісія розпочинає після доповіді А. І. Ярошевича «Про організацію дослідження піщаних господарств півночі Південно-Західного краю», тоді Загальні Збори вибрали комісію із вивчення піщаного району Південно-

Західного краю, до складу якої увійшли А. І. Ярошевич – голова Комісії, члени: П. О. Широких, О. В. Отриганьєв, О. Б. Скворцов. Основною метою Комісії стало дослідження сільськогосподарської діяльності районів і господарств «картопляного напрямку» навколо Києва, а також заводів, що з картопляної продукції виробляли харчовий спирт [105, с. 2–3]. Загалом йшлося про 209 заводів, розташованих у Київській (61), Подільській (82) та Волинській (127) губерніях, і 25 тис. десятин промислових насаджень картоплі.

Мотивацією в роботі для Комісії щодо проведення агрономічних та економічних досліджень став той факт, що картопляні господарства на початку ХХ ст. відносно мало відомі в фаховій літературі, тоді як господарства бурякового типу представлені десятками висвітлених матеріалів. Вивчення картопляних господарств Полісся, обґрунтовувалися тим, що ці райони взагалі були позбавлені агрономічних та економічних досліджень, як стверджували представники Комісії – це «terra incognita», але не зважаючи на даний факт, в цьому районі на недуже родючих ґрунтах були розвинені винокурно-картопляні господарства.

Згодом постало питання методу дослідження – Комісією було обрано два шляхи: розсилка анкет і вивчення господарств на місці. Метод анкетування передбачав розсилку попередньо підготовленого Комісією листа із запитаннями, що стосувалися техніки та економіки картопляних господарств. Листи такого зразка були розіслані у всі господарства Південно-Західного краю, які пов'язували свою економічну діяльність із винокурними заводами. Комісія отримала лише декілька десятків анкет із трьох губерній – результати анкетування не бралися до уваги. Дослідження на місці члени Комісії вирішили провести за сприяння спеціально запрошеного агронома. Так як ідея КАТ була підтримана Департаментом Землеробства та Київським земством, відбулося асигнування коштів в окреслені дослідження, тому їх вдалося завершити протягом літа 1911 р., до того ж така робота була виконана професійним агрономом В. Г. Дятловим, яким мав ґрунтовну підготовку у справі картопляної

культури. Із липня 1911 р. він розпочав об'їзди усіх вино курно-картопляних господарств Київського Полісся (Радомишлянського та частина Київського повіту) і закінчив їх у вересні, при чому відвідав всього 24 господарства, акумулюючи матеріали для характеристики цих господарств. В. Г. Дятлов опрацював і проаналізував отримані, в ході його досліджень, дані і до грудня 1911 р. агроном був підготовлений звіт-характеристика поліських господарств картопляного типу в Київській губернії. Комісія резюмувала: напрацьований матеріал підготувати до друку [108, с. 12].

Не можна стверджувати, що обстеження здійснені В. Г. Дятловим, повністю реалізували завдання, яке на нього покладала Комісія. Дослідження отримало перепону в тому, що воно було направлене на господарства, які залежали від державних коштів (ціна на спирт) і, звичайно, не завжди надавали інформацію економічного характеру (про вартість культури картоплі і прибутків господарства). Крім того, за деяким винятком, дослідження господарств позбавлені відповідної організації звітності, і навіть при бажанні не могли повідомити дані. Зважаючи на це, про проведенні дослідження залишалося задовольнятися цифровими даними за 1910 р. і взагалі працювати з тим матеріалом, який був доступний для вивчення. Навіть за таких умов проведене дослідження виявило економічну і технічну організацію картопляних господарств і дозволило вказати на слабкі їх сторони. Разом з тим дослідження показало умови ведення господарства в Київському Поліссі.

Члени Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю з усією відповідальністю підійшли до виконання окресленого завдання. Комісія ще в перші дні своєї роботи зібрала попередні дані про винокурну промисловість в Київській губернії та поширенні картопляних господарств на її території. За сприяння управляючого акцизними зборами губернії, членам Комісії вдалося отримати необхідну інформацію по Київській губернії за 1905 – 1909 рр. і це дало можливість сконструювати економічну організацію картопляних господарств Київської губернії. Також була надана інформація про розвиток

спиртового виробництва за окреслене п'ятиріччя. При чому характеристика розташування винокурної промисловості була зроблена лише в загальних рисах.

За висновками Комісії – в загальному прибутку населення Київської губернії спиртова промисловість мала другорядність, так як на перше місце за виробництвом в губернії посідала бурякоцукрова промисловість. Проте для деяких груп населення винокурна промисловість представляла великий інтерес.

Загальне виробництво 70-ти спиртових заводів Київської губернії, в середньому за п'ятиріччя 1905 – 1909 рр., виражалось в 3.880 тис. відер 40° спирту, який оцінюється вище за 2 млн. руб. За розвитком винокурного виробництва Київська губернія посідала одне із перших місць в Російській імперії. В 1908 р. загальне виробництво спирту по Київській губернії досягало більше 4,5 млн. відер або 3,8 % загального виробництва спирту Росії. Київська губернія належала до тих районів Південно-Західного краю, де інтенсивно розвивається винокуріння (в трьох губерніях викурювалося 13,7 млн. відер спирту – 11,9% загального виробництва в Російській імперії).

Якщо говорити мовою цифр, то статистика виробництва спирту в Київській губернії наступна: 1905 – 1906 рр. – 108.010 тис. градусів, 1906 – 1907 рр. – 127.104 тис. градусів, 1907 – 1908 рр. – 155.822 тис. градусів, 1908 – 1909 рр. – 165.666 тис. градусів, 1909 – 1910 рр. – 119.428 тис. градусів. Якщо взяти до уваги, що в 1872 р. виробництво спирту складало 95.356 тис. градусів, то варто зазначити, що за вказаний період виробництво відносно не зросло [151].

В Київській губернії всього нараховувалося 70 винокурних заводів: Київський повіт – 15, Радомишлянський – 16, Бердичівський – 5, Сквирський – 6, Черкаський – 4, Звенигородський – 4, Таращанський – 7, Канівський – 3, Чигиринський – 3, Васильківський – 2, Уманський – 3, Липовецький – 2 [128, с. 4]. Тобто винокурне виробництво по всій території губернії розвивалося

неоднаково, при чому найбільші розміри воно мало у повітах північної і західної частини губернії.

1. В ході досліджень, які проводив В. Г. Дятлова, увага зверталася на типи підприємства, які виробляють спирт. В Київській губернії станом на 1908 р. були промислові заводи (5), які виробляли 21,7% спирту; сільськогосподарські (46) – 38,7 % спирту; змішані (16) – 35,9 % спирту; дріжджові (4) – 3,7 % виробництва спирту в губернії [128, с. 6]. Ясно видно, що перевагу мають сільськогосподарські та заводи змішаного типу, але значну роль займають крупні промислові заводи.

Щоб в повній мірі охарактеризувати винокурну промисловість Київської губернії, слід звернути увагу на матеріали із яких виробляється винокурня спирту. Тому Комісія прийняла цей факт до уваги і було проаналізовано дані станом на 1908 р.: із хлібних запасів курил 1 завод, із хлібних та картопляних припасів – 49 заводів, із хлібних припасів та патоки – 3 заводи, із хлібних припасів, картоплі та патоки – 13 заводів, із патоки – 1 завод, із хлібних припасів за дріжджовою нормою – 4 заводи. Для зручності дослідження було сформовано заводи у чотири категорії – хлібно-картопляні, паточні, змішані та дріжджові. Після опрацювання зібраної інформації, Комісія дає висновок: в поліському районі Київської губернії переважають хлібно-картопляні типи заводів – 23 із 28 існуючих.

Виходячи із отриманих даних, членами Комісії було проаналізовано використання в винокурному виробництві матеріалів у Київській губернії в середньому протягом 1905 – 1909 рр.:

Виробництво будь-якого товару вимагає його збуту. Велика частка виробленого спирту в 1908 р. припадала на душу місцевого населення в межах губернії – 0,66 відра спирту, тоді як для сусідніх Подільської губернії цей показник складав – 0,53 відра, а Волинської – 0,38 відра. Зазначимо, що середній показник по Російській імперії протягом 1905 – 1908 рр. складав 0,57 відра.

2. Відбувався значний обмін продуктами винокурного виробництва серед губерній. Поставками спирту до Київської губернії займалися Волинська губернія – 721 324 відра, Чернігівська – 99 389 відер, Подільська – 58 925 відер, Херсонська – 32 490 відер, Варшавська – 9 588 відер, Харківська – 4 589 відер, Люблінська – 2 387 відер. Всього було ввезено 932 685 відер спирту, і найбільшу частку його ввозила Волинська губернія – 18,1 % власного викурювання спирту [128, с. 4]. Київська губернія також була постачальником продуктів винокуріння до інших районів Російської імперії: Херсонської, Катеринославської, Подільської, Волинської, Санкт-Петербурзької та Курської губернії.

Спирт із Київської губернії відправлявся на експорт. Протягом 1908 р. було вивезено 743 588 відер очищеного спирту, але першість по експорту спирту займала Подільська губернія, яка відправила 1 738 тис. відер (43 % загального експорту), Київська губернія – 18 %, Волинська – 14 % [128, с. 12]. Характерним було те, що із продуктів винокурного виробництва для вивезення за кордон пріоритет надавався спирту, який експортували до Туреччини.

Продовжуючи вивчення ведення господарства підприємствами Південно-Західного краю, в 1911 р. і 1912 р. Комісія проводила обстеження господарств, які вирощують картоплю в поліській частині Київської та Волинської губерніях. При виборі об'єкта вивчення картопляних господарств Полісся значну роль мав той факт, що бурякові господарства Краю порівняно повно представлені монографічною та публічною літературою, чого не можна було сказати стосовно господарств південної, поліської частини Краю. За рахунок своєрідних умов даного району, культура картоплі як сировина для виробництва спирту тут мала виняткове значення, що обумовлювалося технічними та організаційними особливостями місцевих господарств.

В 1912 р. Комісія під головуванням А. І. Ярошевича продовжила вивчення картопляних господарств, направивши їх до північної частини Волинської губернії. Для реалізації досліджень був обраний куратором вчений-

агроном А. П. Запороженко. Протягом трьох літніх місяців він відвідав 38 господарств, переважно картопляних, означеного краю і відібрав значні матеріали для їхньої характеристики. Агроном зібрав інформацію про винокурну промисловість Волинської губернії. Всього по губернії налічувалося 135 винокурних заводів. Як і в попередніх дослідженнях по Київській губернії, була складена карта розташування підприємств. Найчисельнішими за кількістю заводів винокурних заводів були Житомирський повіт – 17 заводів, Дубенський – 15 заводів, Новоград-Волинський – 14, Луцький – 14, Рівненський – 12, Острозький – 11 [108, с. 11–12].

А. П. Запороженко на сторінках друкованого органу КАТ «Труды комиссии по изучению хазяйств Юго-Западного края», перший випуск якого вийшов навесні 1912 р., детально описує картопляні господарства поліського району Волинської губернії. Вчений-агроном простежує роботу в означених господарствах від попереднього обробітку ґрунту для висадки картоплі до її збирання, описуючи при цьому спосіб висадки (під плуг, під «позначення», під маркер, під лопату). Так кожному типу вивченого ним господарства, яке спеціалізується на вирощуванні картоплі, притаманне свій спосіб висадки культури: величина міжряддя, і відстань в рядах, глибина ями. Характерним сортом картоплі для господарств Волинської губернії був Вольтман, який вирощували в 30 господарствах із 38 досліджуваних, за ним – Сілезія – в 10 господарствах, Грація – в 5, Рейсх-Канцлер – в 5, П'яст – в 3, Бісмарк – в 2, Гавроник – в 2 і Професоор Меркель – в 2. Сорти картоплі постійно оновлювалися, одні господарства робили це щорічно. Інші – через 3 – 6 років [157, с. 32]. Що ж стосується збирання врожаю, то він був двох видів: ручна або машинна. Механізоване збирання картоплі відбувалося у 15 господарствах, і такий вид обробітку постійно вдосконалювався, в інших – ручне, незважаючи на те, що з кожним роком «дорожчали» робочі руки.

Продовжуючи свою роботу, Комісія з вивчення Південно-Західного краю, в 1913 р. займалася реалізацією поставлених завдань: 1) дослідження

картопляних господарств Подільської та недослідженої лісової частини Волинської губернії; 2) на основі вивченого матеріалу, скласти монографічний опис Бородянського маєтку; 3) зібрати інформацію про селянські плантації цукрового буряку в закладах дрібного кредитування, агрономів та інших знаючих осіб; 4) віддрукувати 2-й випуск «Трудов».

В 1913 р. Комісія ініціювала дослідження картопляних господарств лісової частини Краю, задля їх вивчення, вказуючи на особливості даного типу господарства і ту різницю в техніці та організації роботи, яка пояснювалася проведенням досліджень в різних районах – полісся з одного боку, лісового – з іншого. Дослідження проводилися на території Київської, Волинської і Подільської губерній протягом трьох місяців: червня, липня і серпня 1913 р., в ході якого було обстежено 30 господарств. Дослідження проводилися вченими-агрономами В. А. Лебовим в Київській губернії, та А. П. Запороженком у Волинській та Подільській губернії [157, с. 1–2]. Відзначимо, що ті матеріали, які вчені отримали в ході своїх досліджень, були відмінними від досліджень попередніх 1911 р. та 1912 р., хоча б тим, що вони були інформаційно насиченими та мали чітку і системну звітність господарської частини.

Під час засідання членів Товариства, яке відбулося 14 грудня 1913 р., куди були запрошені фахівці та власники сільськогосподарських угідь, були окреслені дослідження на 1914 р. Було вирішено, що об'єктом вивчення будуть господарства як селекційного типу, так і ті, що продукують сортовий насіннєвий матеріал, районами, на які поширювалося дослідження були Київська, Волинська та Подільська губернія [157, с. 4]. Характерним було те, що обстеження було здійснено всебічно, тобто стосувалося не лише організаційного, а й технічного боку, оскільки остання складова пов'язана із напрямом насінництва. В ході досліджень вивчалися такі рослини: цукровий буряк, озима пшениця, овес, ячмінь, конюшина, картопля, горох, жито і кукурудза. Мова йшла передусім про встановлення реальних кількісних і якісних показників виробленого насіння.

На початку війни, в 1914 р., Комісія не припинала своєї роботи, хоча і запланованих досліджень і не проводила, а займалася друком вже існуючих напрацювань. Так в 1914 р. була надрукована робота М.Г. Новинського «Крестьянские свекловичные плантации», яка увійшла до III-го випуску «Трудов Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края».

Робота Комісії в 1915 р. не була особливо активною. Перша світова війна потребувала значних людських і матеріальних ресурсів, тому із 1914 р. фінансової підтримки від Департаменту Землеробства не надходило до КАТ, відповідно від Губерніальних земств теж. Ситуація, що склалася не сприяла роботі та проведенню досліджень, які були заплановані Комісією, війна із своїм приходом внесла корективи у суспільне й наукове життя. Нових проектів Комісія не розпочинала – займалася обробленням інформації та друком напрацьованих даних із досліджень господарств, спеціалізованих з вирощування цукрового буряку, а також матеріалів з опису деяких насінневих господарств краю, які були отримані експедиційним шляхом у 1914 р. Навесні 1915 р. було опубліковано IV випуск «Трудов Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края», який містив роботу А.П. Запороженка «Картофельные хозяйства лессовой полосы Юго-Западного края». Ця праця була останньою ланкою у вивченні такого типу господарств в межах трьох губерній краю.

Комісією була розпочата робота з опису насінневих господарств, але через хворобу агронома А.П. Запороженка, який займався підготовкою цих матеріалів, затримувався випуск друкованої версії результатів досліджень. Не дивлячись на військові події, все ж таки в 1915 р. до друку був підготовлений опис восьми господарств (з десяти, що передбачалися), а саме: Велико-Половецької селекційної станції графині М. Браницької і господарств: Стави братів Преснухіних, Нова-Гребля С. Мерінга, Івашківці Г. Дембицького, Окни князя А. Гагаріна, Текліівка-Шаргородська Т. Бернацького, Сліди-Токові К. Брандта і Деревчинь барона А. Мааса [56, с. 416].

Продовжувалася проводитися дослідна робота насінневих господарств Бущинського і Лонжинського в Немерчі. Але в 1915 р. А.П. Запороженку так і не вдалося здійснити виїзд до обстежуваних районів. Планувалося, що до червня 1916 р. опис Немерчанського господарства буде завершений і результати вивчення насінневих господарств будуть вміщені у V випуску «Трудов» Комісії. Так буде завершена робота Комісії із вивчення господарств Південно-Західного краю. Поки тривала війна, Комісія не планувала нових досліджень, лише після її закінчення, оцінивши масштаби руйнувань, було можливим приступити до науково-дослідної роботи в межах діяльності Комісії. Передбачалося вивчити питання пов'язані із подальшим розширенням площі посівів цукрового буряку, як у великих, та і в дрібних господарствах: 1) про можливість скорочення парової площі і збільшення посівної площі; 2) про роль плодозміни і про можливість інших послідовностей рослин; 3) про найбільш раціональні способи використання і застосування мінерального і згноєного добрива. Такі питання були вкрай важливими для бурякоцукрового району, тому члени Комісії звернули на них увагу і розробляли відповідний план обстеження, щоб з'ясувати як місцеві господарі вирішують їх.

На діяльність Товариства в 1915 р. вплинули обставини військового часу і наближеність Києва та районів роботи Товариства до театру воєнних дій. Така ситуація відобразилася на культурній діяльності КАТ. Швидше, не недостатнє фінансування з боку держави, а відсутність людського ресурсу відобразилася на інтенсивності роботи Товариства. Особливого розвитку своєї діяльності у воєнні роки КАТ не мало, а продовжувало вже існуючі проекти попередніх років.

Робота Київського агрономічного товариства проявилася у 5 засіданнях, на яких виключно обговорювалися питання існування товариства у воєнній ситуації в країні. Було сплановано проведення курсів для агрономів і сільських господарів у 1916 р., та читання лекцій у провінціях.

Активною роботою відзначилася Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури. Головним напрямком роботи, окресленим статутом Київського агрономічного товариства, було сприяння розповсюдженню сільськогосподарських знань серед широких верств населення. Правління Товариства визначило популяризаторську діяльність як вкрай важливу і окрім того була по силі агрономічному товариству, яке в своєму складі нараховувало ряд особистостей різних спеціальностей зі сфери сільського господарства.

Після першого року своєї наукової роботи, з метою популяризації та розповсюдження сільськогосподарських знань, на одному зі своїх засідань Правління Київського агрономічного товариства піднімає питання про заснування бібліотеки. З метою реалізації цієї мети повідомлено членів Товариства, аби ті надали свої праці, а також було вирішено розіслати в різні організації інформаційні листівки, де повідомлялося про відкриття Київського агрономічного товариства й прохання «безоплатно» надсилати свої наукові доробки. Таким чином накопичення та розповсюдження наукової літератури для КАТ набувало вагомому значення.

Члени КАТ розуміли, якою мірою була важлива просвітницька робота серед агрономів та землевласників. Тому, 1911 р. Правління Товариства, за пропозицією ревізійної комісії, визнало бажаним розвивати діяльність товариства в напрямку розповсюдження сільськогосподарських знань і вмінь і запропонувало ініціаторам виробити план роботи. За пропозицією Правління Загальні збори 16 лютого створили Комісію із поширення сільськогосподарських знань на чолі із Ф. В. Скуратовим у складі: О. І. Іость, О. Ф. Нестерова, І. Ф. Власова, М. М. Тулайкова, А. В. Країнського, О. Г. Гаршина, І. В. Бельговського, М. І. Васильєва, В. Г. Бажаєва, В. А. Косинського, К. А. Дойча і С. А. Іванова.

Аналізуючи звіт КАТ за 1911 рік, стає зрозумілим, що новостворена Комісія протягом першого року свого існування мала три засідання: 26 березня,

12 жовтня й 1 листопада, в яких брали участь І. В. Бельговський, М. І. Васильєв, А. Ф. Нестеров, С. А. Іванов, А. В. Країнський, К. А. Дойч, В. В. Колкунов, Ф. В. Скуратов, О. Г. Гаршин, А. К. Філіповський і С. Л. Франкфурт. В результаті роботи засідань Комісія вирішила організувати: 1) лекції в м. Києві для агрономів та власників сільськогосподарських угідь, головна мета яких – висвітлювати найновіші досягнення агрономічної науки; 2) читання в селах та містечках Південно-Західного краю; 3) читання у військах Київського гарнізону. Для реалізації першого завдання Комісії, було вирішено запросити для читання лекцій спеціалістів і зобов'язати їх розробити та надати програму читань майбутніх курсів [106, с. 3–4]. Надалі робота членів Комісій була направлена на втілення вище окреслених завдань.

Відзначимо, що робота Комісії із поширення сільськогосподарських *знань* була дієвою, а її результатом стали перманентні читання лекцій, курсів, розповсюдження агрономічної літератури серед населення Південно-Західного краю. До того ж зацікавленість сільських господарів до раціонального використання земельних ресурсів, а відтак і до обробітку землі й організації самого господарства щороку зростав. Відповідно, члени Комісії зосереджували свою увагу на розповсюдженні та насадженні основ агрономічних знань.

Створення в 1911 р. Комісії з обстеження картопляних господарств піщаного району передбачало Порівняно із іншими секціями, робота Комісії не була надто активною, звіти про її роботу не друкувалися на сторінках тодішньої періодики, і Комісія не мала свого друкованого органу, на відміну Комісії із перегляду популярної сільськогосподарської літератури. Ймовірно, така ситуація пояснюється існуванням та діяльністю Комісії із вивчення господарств Південно-Західного краю. Завдання обох комісій між собою перепліталися. Оскільки, питання, які вивчалися комісією були дотичними із роботою Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю та створеної в 1913 р. Комісії з вивчення природи Південно-Західного краю, то продуктивність роботи першої були низькою.

Товариство намагалося розширювати свою науково-дослідну роботу з вивчення Південно-Західного Краю і 4 травня 1913 р. було прийнято постанову Правління про заснування нової Комісії – із тваринництва, її очолив професор В.П. Устьянцев. Тоді ж члени зібрання висловилися за утворення Комісії з дослідження природи Південно-Західного Краю, питанням організації нової Комісії займався Н.П. Фролов.

Головним завданням Комісії було вивчення рас тварин у зв'язку із їх ростом і нагляд над вигодовуванням скотини в приватних господарствах. Для початку роботи Комісія отримала стартовий капітал 200 рублів. В першому році своєї діяльності члени комісії означили подальші завдання: необхідність вивчення рас тварин, у зв'язку із їх ростом; організацію спостережень над годівлею худоби. Стосовно першого окресленого завдання передбачалося, що спостереження будуть здійснені над ростом місцевих порід худоби: «...швицкой, симментальской и голландской» [108, с. 22]. Такі спостереження здійснювалися у приватних господарствах, термін вивчення порід худоби становив 4 роки.

Приводом для реалізації другого спостереження, слугувало переконання, що вітчизняні господарства в порівнянні із закордонними переогодовують худобу. Задля підтвердження чи спростування такої думки, було організовано відповідні дослід з відгодовування. Кінцевою метою їх було – отримання оптимальних норм годівлі, а також з'ясувати дотичні питання до процесу годівлі. За прикладом свої колег із комісій Товариства, передбачалося розіслати анкети серед приватних сільських господарств, опрацювання яких дало б розуміння стану ведення тваринництва. На основі отриманих даних, розроблялися маршрути об'їздів наймасовіших районів вигодовування худобу, аби вже на місці детально ознайомитися із існуючими формами годівлі, а також визначитися із господарствами, де будуть здійснюватися окреслені спостереження.

Засвідчимо, що діяльність Комісії із тваринництва не була виражена в наступних звітах про Київського агрономічного товариства. Припускаємо, що це пов'язано із початком Першої світової війни, і тим, що члени Комісії планували проводити дослідні спостереження протягом 4 років. Терміни запланованих дослідів Комісії співпадають із воєнним подіями Першої світової війни, зміною політичної ситуації в Україні. Україна вийшла із Першої світової війни 27 січня 1918 р. внаслідок підписання Брестського мирного договору між Українською Народною Республікою з одного боку і країнами Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) з другого. Згідно домовленостей, українські землі ставали житницею для Європи, відповідно, сільськогосподарське виробництво було орієнтований на експорт. З огляду на політичну ситуацію, стабільності у жодній сфері не було. І сільське господарство винятком не було. Українська сторона почала виконувати домовленості мирного договору: поставки сільськогосподарської продукції, до того ж утримування армії теж відобразилося на веденні сільського господарства в приватних землеволодіннях. База для проведення дослідів Комісією із тваринництва була знищена, тому її діяльність обмежилася лише одним роком існування. Не зважаючи на відсутність звітів Комісії з інших достовірних джерел встановлено, що Комісія займалася обстеженням тваринництва в Подільській губернії. Це обстеження мало експедиційний характер і було здійснене під керівництвом професора В. Устьянцева, але було перервана початком війни.

В.П. Устьянцев у своїй автобіографії зазначає, що в 1912–1914 рр. очолював дві дослідницькі експедиції в Київській і Подільській губернії [1, арк. 87]. Лише в трьох повітах було зібрано деякі детальні відомості щодо стану й напрямку скотарства в селянських і поміщицьких господарствах. Для решти ж повітів обстеження торкнулося лише поселищної характеристики стану скотарства, для кількох селищ кожної волості обмежилось збиранням статистичних відомостей по волосній реєстрації селянської худоби.

Наслідки зазначеного обстеження подільського скотарства надруковано в частині, що характеризувала скотарство селянських господарств, і видано в 1916 р. під назвою: «Материалы по обследованию животноводства в Подольской губернии» [161]. Щодо наслідків обстеження скотарства поміщицьких господарств Поділля, то вони мали бути надруковані окремим випуском, але їх не видано.

Праця В.П. Устьянцева була цінною тим, що в ній містилася по волосна характеристика не лише скотарства, а й деяких інших організаційно-економічних моментів селянського господарства (землезабезпечення, полівництва, сіножаті і пасовиськ, оренди, заробітків населення, техніки та організації господарства). Найповніше обстеження скотарства губернії було проведено в Кам'янецькому, Вінницькому та Балтському повітах. Стосовно двох останніх районів експедиційні дослідження констатували відмінні риси селянського скотарства від скотарства інших повітів Поділля і навіть Київщини. В кінцевому результаті Комісія експедиція дійшла висновку: «Известная пестрота в распределении скота на единицу площади удобной земли между отдельными селениями обусловливается не районными признаками, а различной частью земельного обеспечения крестьян. Плотность скотского населения растет по мере уменьшения размера земельного надела» [34, с. 78]. Згідно висновків: для поселення, яке більше забезпечене землею характерна порівняно менша густота тварин на одиницю площі. Звертаючись до ролі скотарства в бюджеті окремих господарств, варто зазначити, що із збільшенням землезабезпечення, збільшувалася роль не лише великої рогатої худоби, але й інших видів свійської худоби, тому, питома вага прибутків від скотарства в бюджеті малоземельних господарств значно переважала питому вагу прибутків від скотарства в бюджеті багатоземельних. Очевидно, більша роль тваринництва в бюджеті малоземельного селянина зумовила й більшу інтенсивність, а разом з тим і вищий ступінь розвитку тут тваринництва, а саме:

продуктивних його галузей молочної великої рогатої худоби, свинарства й птахівництва.

Отже, тваринництво деякою мірою компенсувало малоземелля в Подільській губернії через використання значної частини продуктів городництва на годівлю худоби, тобто через перетворення їх в такий спосіб на цінні продукти для галузі тваринництва.

Обстеження, яке проводила Комісія із тваринництва було цінним своїми результатами, оскільки, були описані всі види тваринництва, якими займалися у приватних сільських господарствах Подільської губернії. Матеріали, які були зібрані внаслідок експедиційного обстеження містили статистичні та описові дані.

Згідно узагальнень «Матеріалів з обстеження тваринництва в Подільській губернії» у *конярстві* спостерігався розвиток. Із 12 обстежених повітів Подільської губернії середній показник кількості коней на 100 господарств складав 90 голів. Забезпеченням кіньми відзначалися селянські господарства в Балтському (149 коней на 100 господарств), Летичівському (140) та Проскурівському (124) повітах [34, с. 83]. В інших господарствах значний відсоток відсутності коней компенсувався використанням волів для потреб сільського господарства. Проте в більшості повітів Поділля робота на волах, як масове явище, спостерігалася лише в небагатьох селах. Розвиток возового промислу, особливо в районі залізниць, фабрик, заводів спричинив до зменшення волів у сільському господарстві. У конярстві спостерігалася наступна закономірність, пов'язана із землезабезпеченням: малоземельні селянські господарства майже зовсім не утримували коней, до того ж при збільшенні землезабезпечення зменшувався відсоток безкінних селянських господарств. Саме тоді, як селяни, яким належали малі земельні наділи в господарстві утримували коней виключно як робочу силу, заможніші ж господарства частіше тримали тварин для розведення (кінництво) і вирощування молодняка. Як масове явище кінництво (розведення коней) і

вирощування молодняка спостерігалось виключно в багатоземельних і заможних селах і районах. Таким чином експедиція довела, що кінництво, як галузь скотарства, не було розвинуто в селянських господарствах на Поділлі. Це означало, що в більшості селянських господарств повітів Подільської губернії єдиною метою конярства було використання коней, як робочої сили. Розвиток кінництва як промислу було зафіксовано в заможних господарствах, переважно в південно-східній частині Балтського повіту.

Особливістю ведення конярства в регіоні було не розведення тварин, а дорощування коней. А саме: після купівлі молодняка віком від 1 до 3 років його підгодовували, використовували у сільському господарстві, а через 1–3 роки спродували на місцевих ярмарках за досить високу ціну – від 25 до 300 карбованців [34, с. 85].

Вивчення типу та гатунку коней в селянських господарствах Поділля свідчить, що тварини, переважно, були низькорослими – 135 сантиметрів в холці, відсоток їх сягав 60 і навіть 75. Відзначимо, що під час опитування професора Устьянцева завжди й категорично висловлювалися за «грубішого коня робочого складу». Отже, такі міркування про тип бажаного коня для селянина й мали бути вихідним у справі добору племінного матеріалу для масового поліпшення конярства в селянських господарствах.

Роблячи огляд господарств Поділля, Комісія обстежила господарства, де вирощували *велику рогату худобу*. Закономірно, що вирощування худоби повинно відображати вплив природних та економічних умов певного району. Коли та чи інша територія відзначається екстенсивними формами господарства, то й відповідно скотарство буде примітивним, селянська худоба буде виявляти ознаки малої культурності та незначної продуктивності. Така характеристика й прослідковувалася під час експедиції Комісією із тваринництва: скотарство мало суто споживче значення, обслуговуючи невеликі потреби родини. При характеристиці худоби її районні відмінності були важливими, і чим більша різниця в умовах району, тим більші були коливання відмінних ознак та

продуктивності худоби. Дефекти в складі худоби : малий зріст, острокутність форми, малий розвиток задуг, і незначний рівень продуктивності – все це було безпосередньо пов'язане з природними умовами місцевості, із засобами розведення, годівлі й утримання худоби. Після обстеження Комісія на чолі із професором Устьянцевим приходить до висновків, що корінним місцевим типом великої рогатої худоби на Поділлі була однокольорова степова худоба. але яка різнилася своїм забарвленням в різних районах губернії. Експедиція відзначила, що центральний скотарський район Подільської губернії був районом найінтенсивніших форм селянського господарства взагалі й продуктивного скотарства зокрема. Худоби в цих районах утримували, переважно, для молока, скотарство ж мало споживчий характер, тобто забезпечувало потреби родини, але й в той час воно поволі починало давати продукти для реалізації. Це було характерно для сіл, що розташовувалися поблизу великих міст та містечок. З огляду на те, що в міру підвищення інтенсивності селянського господарства центр уваги в скотарстві мав би більше припадати на молочну продукцію корів, у зв'язку зі збільшенням місткості ринку молочних продуктів, головною метою утримання великої рогатої худоби стало молочарство.

Географічне розташування Поділля, прикордонне положення, дозволяло збувати молочну продукцію за кордон в Австрію. Напередодні війни сюди реалізовувалася значна кількість масла й молока, особливо із прикордонних сіл Кам'янецького і Проскурівського повіту. Селянські господарства з розведення великої рогатої худоби Подільської губернії мали привабливі перспективи для свого розвитку, за умови організації правильного збуту та створення відповідних умов на ринку Поділля – створення сільськогосподарської кооперації та кредиту. Проте напередодні війни цю проблему вирішено не було.

Експедиція Устьянцева у вивченні *свинарства* губернії, констатувало, що в господарствах Подільської губернії (38 на 100 десятин) чисельність свиней більша за подібні господарства на Київщині (30 свиней на 100 десятин)

[34, с. 93]. Знаковим було те, що Поділля взагалі відзначалося розвитком свинарства, адже кількість експортованих свиней щороку до 1914 р. посідало 4 місце серед усіх 54 губерній Європейської Росії, сягаючи 32 тисяч свиней, тоді як Полтавщина, яка займала перше місце за вивозом, – 80 тисяч, Волинь (2 місце) – 49 тисяч, а Бессарабія (3 місце) експортувала 35 тисяч голів щорічно.

Як і в обстеження попередніх галузей сільського господарства, Комісія шукали залежність розвитку певної галузі із забезпеченням господарства землею. в малоземельних господарствах свинарство відігравало важливішу роль, ні в господарствах більш забезпечених землею. В багатоземельних господарствах спостерігалася орієнтація на задоволення власних споживчих потреб і лише залишок свинарських продуктів збувалися за межами господарства. По селищне обстеження експедиції визначило дві форми свинарства: розведення поросят на продаж і відгодівлю свиней як промисел району.

Обстежуючи свинарські господарства, експедиція професора Устьянцева відзначила цілу низку недоліків свинарської справи на Поділлі, а саме: недостачу, а часом й повну відсутність кращих порід, тому в цьому регіоні була поширена місцева порода коротковухої свині, яка вирізнялася малою вагою дорослої свині та «пізньостиглістю». Коли ж на ринку збувалася значна кількість відгодованих свиней метисного походження, то лише тому, що селяни часто шукали поросят по сусідніх поміщицьких господарствах. Другим недоліком обстеження встановило неправильну й недоцільну відгодівлю тварин. Але справжнім лихом селянського свинарства на Поділлі було поширення епізоотії¹. Та й зрештою, зовсім не було організовано та врегульовано питання збуту свиней та продуктів свинарського виробництва. Тому, з огляду на відсутність відповідних заходів як з боку держави, так і зі сторони земства, які б мали усувати такі дефекти, розуміємо, що свинарство на

¹ Епізоотія – спалах інфекц. хвороби обмежений певною територією (окреме господарство, ферму, населений пункт, природне угіддя), за межі якої, як правило, збудник не поширюється. Епізоот. є ящура, класична чума свиней, чума великої рогатої худоби, пастерельоз, хвороба Ньюкасла тощо.

Поділля не в силі було розвиватися відповідно до тих перспектив, які диктував ринок збуту й існування малоземельних господарств. Отже, напередодні Першої світової війни свинарство, як галузь сільського господарства в Подільській губернії, мало екстенсивний характер розвитку.

На відміну від свинарства *вівчарство*, не тільки не розширювалося, а й скорочувалося на теренах Поділля. Причинами цього були якісні зміни, що сприяли екстенсивним формам господарства – зменшення сіножаті, пасовиськ, толоки, які були здебільшого єдиним місцем випасу худоби. В «Матеріалах» зазначається, що кількість овець у селянських господарствах зменшувалася по всіх повітах губернії. Після обстеження господарств, експедиція прийшла до висновків, що густина овець в межах Поділля досить закономірно зменшувалася – чим далі просуватися зі сходу на захід губернії. Взагалі на обстежених територіях губернії зберігалось вівчарство через те, що селянське господарство носило натуральний характер й розвивалося екстенсивним шляхом. Не зважаючи на незначну продуктивність вівчарства, сама тварина дуже невибаглива щодо утримання й догляду. Враховуючи всі вихідні дані, отримані внаслідок обстеження овечих господарств, експедиція робить висновок: «...вівчарство вимагає на своє утримання надто мало уваги, енергії та праці від господаря, даючи йому переважно для споживання продукти в самім селянським господарстві» [34, с. 98].

Птахівництво так само, як і вівчарство, було на Поділля надто екстенсивною галуззю селянського господарства. Продукти птахівництва пух, пір'я, м'ясо і яйця готувалися до продажу, тому мали важливе значення для ринку. Прикордонне положення Поділля було вигідним для селянських господарств і мали сприятливі умови для розвитку птахівництва в регіоні. Продукти птахівництва користувалися попитом як на внутрішньому, та і на зовнішньому ринку, за кордон до Австрії експортували пташині яйця та м'ясо. На відміну від попередньо описаних галузей, птахівництво було присутнє у всіх

господарствах губернії: більшість селян тримали по 10-15 курей, а подекуди й до 30-40 штук.

Як засвідчили результати обстеження проведеними професором Устьянцевим, найпоширенішими породами птиці в Подільській губернії були прості селянські, яким була характерна невисока продуктивність яєць та м'яса. Ці прості породи в зв'язку зі своєю невибагливістю забирали так мало уваги й праці на догляд за ними, що давали підставу припускати, наче селяни вважали, що прибутки від птахівництва були ніби додаткова грошова премія в господарстві. Та коли підраховували вартість корму для птиці, то стало зрозуміло, що продукція птахівництва є не рентабельною – прибутки менші, ніж затрати. Це й було головною перешкодою подальшого розвитку птахівництва. Наведений матеріал у дослідженні Комісії з тваринництва розвіює ідеальний розвиток птахівництва, як галузі господарства, яка була найдоступнішою навіть дрібному господарству. У «Матеріалах» знаходимо: «Якщо в господарстві годують птицю навіть послідами різного роду й висівками, то за щоденного годування це складає цілісінькі пуди й десятки пудів, що їх бідне на збіжжя господарство мусить десь відшукати» [34, с. 99].

Отже, експедиційне обстеження на чолі із професором Устьянцевим дійшло висновку, що напередодні Першої світової війни на Поділлі птахівництво та взагалі скотарство було мало розвинуте. Якщо в деяких поміщицьких господарствах скотарство набуло відносно культурного характеру, то в загальній своїй масі господарств цього не було зафіксовано. Внаслідок скорочення годівельної площі та перетворення на рілля пасовиськ, старі форми ведення тваринництва втратили свою актуальність, а нових ще не було запроваджено.

Ще однією номінальною комісією КАТ стала Комісія з дослідження природи Південно-Західного краю. Мотивацією для її створення стало бажання проводити земельно-геологічні обстеження в багатьох губерніях Краю. З цією метою, Правлінням Товариства було озвучене побажання об'єднатися для

доповідей і обміну думками при Київському агрономічному товаристві. Скликанням даної Комісії займався Н.П. Фролов, також було вирішено залучити до роботи секції П.А. Тутковського. Нажаль, більше нічого про подальшу діяльність даної Комісії не відомо. Проте, є підстави вважати, що вона увійшла до складу Комісії з вивчення господарств Південно-західного краю.

Таким чином, із дев'яти створених комісій, де-факто активно працювали 5 із них, і мали результати діяльності у вигляді щорічних звітів, публікацій про здійснені дослідження, організації лекцій та курсів для населення краю. Відзначимо активну роботу Комісію з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, Комісію із розповсюдження сільськогосподарських знань, Комісію із тваринництва, Комісію із вивчення господарств Південно-Західного краю.

Про роботу кожного відділення Товариства дізнаємося із щорічних звітів, наукових статей на сторінках періодики та зведених опублікованих праць окремих Комісій.

3.2. Першопостаті професійного наукового товариства та їх унесок у розвиток дослідної справи в Україні

Початок ХХ ст. – час, коли починають формуватися нові вузькоспеціальні напрямлення сільськогосподарської науки. Поява та діяльність Київського агрономічного товариства стала помітним фактором розвитку і популяризації вітчизняної агрономічної науки. Як форма організації науки воно дістало визнання і поширення у першій половині ХХ ст. Наукова діяльність багатьох відомих українських вчених-аграріїв була пов'язана з діяльністю цього товариства. Членство в КАТі мали імениті магістри агрономії, професори провідних університетів держави, викладачі, практики й теоретики сільськогосподарської справи.

В ході виконання історичного дослідження, з'ясовано, що Київське агрономічне товариство було організоване за сприяння 39 його членів, які і вважаються його засновниками. Серед них: Архангельський Михайло Петрович, Бажаєв Володимир Гаврилович [43], Бельговський Іван Васильович, Васильєв Микола Іларіонович [41], Васько Микита Іванович, Вотчал Євгеній Пилипович, Герцман Юлій Осипович, Григор'єв Іван Іванович, Дамберг Іван Іванович [3], Деген Олександр Вікторович, Душечкін Олександр Іванович, Жук Касян Миколайович [37], Заїкін Флорентій Йосипович, Іванов Сергій Олексійович [32], Ключар'єв Олександр Васильович [38], Кожин Аркадій Петрович, Козакевич Володимир Володимирович, Колкунов Володимир Володимирович, Країнський Андрій Васильович, Левченко Федір Іванович, Локоть Тимофій Васильович, Малюшицький Микола Кирилович, Поспелов Володимир Петрович, Сазонов Володимир Михайлович, Скворцов Андрій Борисович, Скуратов Федір Васильович, Сльозкін Петро Радіонович [2], Слефогт Карл Карлович [39], Тітов Абрам Євлампієвич, Тихонович Василь Іванович, Ткаченко Микита Іванович, Филиповський Олександр Костянтинович, Франкфурт Соломон Львович, Хохряков Олександр Олексійович, Чирвінський Микола Петрович [1], Шиндлер Каміль Гаврилович, Широких Петро Йосипович [92], Ямпольський Антон Семенович, Янушевський Здіслав Кіпріанович.

Визначні досягнення у різних галузях науки і техніки в Україні першої половини XIX ст., спричинені бурхливим зростанням підприємництва, створили сприятливе підґрунтя для швидкого розвитку наукових знань. Однією з визначних рис еволюції наукової думки того часу було виникнення самоврядних наукових асоціацій, так званих наукових товариств.

Київська агрономічне товариства акумулювало у своєму складі найпрогресивніших науковців в галузі агрономії того часу. Прізвища найвизначніших із них вписалися золотими літерами в історію вітчизняної науки, як новатори, піонери та прогресивні дослідники для своєї епохи. Наукові

звершення більшості із числа членів Київського агрономічного товариства досліджені та описані в окремих дисертаційних дослідженнях, або поодиноких працях.

К. Г. Шиндлер (1869–1940) очолював КАТ із перших днів його створення й до 1910 р. Працював на посаді професора кафедри прикладної механіки Київського політехнічного інституту, очільником станції випробування землеробських машин і знарядь. Про його здобутки як науковця, педагога і громадського діяча написано чимало статей, видано посібник [25], проте стосовно членства професора у КАТ не згадується.

У справі дослідження сільськогосподарських машин Київської випробувальної станції, якою керував К.Г. Шиндлер, переважав агрономічний напрям. Його цікавила не тільки конструкція машин, а й те, як він працює на різних ґрунтах, якою є якість обробітку ґрунту, як вона впливає на розвиток рослин та урожайність. Невдовзі К.Г. Шиндлер був затверджений на посаді декана сільськогосподарського відділення, і працював в КПІ до 1911 р. Упродовж 12 років читав курс механіки на сільськогосподарському відділенні та спецкурс сільського машинобудування на механічному відділенні [22]. Професор першим у світовій практиці підготував і видав працю – атлас сільськогосподарських машин «Политипажи, эскизы и чертежи машин-орудий современного сельского хозяйства» під загальною рубрикою «Учение о земледельческих машинах и орудиях».

У першій чверті ХХ ст. відбулися значні зміни у технічному оснащенні сільського господарства на Україні, що зумовило початок широкого використання на сільськогосподарських роботах тракторів, дво- і багатолемішних плугів, нових видів борін і сівалок, а також пропонування населенню таких видів робіт, як оранка, сівба та збирання врожаю, оскільки потрібний для цього реманент знаходився у загальному фонді при вступі в ту чи іншу форму об'єднання для здійснення сільськогосподарського виробництва. Протягом ХХ ст. у конструюванні сільськогосподарської техніки

відбулися великі зміни, зумовлені не тільки необхідністю подальшого підвищення продуктивності її, але і змінами в технології вирощування окремих культур. В межах своєї наукової і громадської роботи К.Г. Шиндлер займався популяризацією власних технічних винаходів, практично демонструючи це. У своїй доповіді голова Правління КАТ професор К.Г. Шиндлер 15 березня 1909 р. «Про організацію досліджень землеробських машин і знарядь». розкрив історію запровадження підходу в провідних країнах світу, розпочавши з піонерського починання Англійського сільськогосподарського королівського товариства, підхопленого Німецьким сільськогосподарським товариством, Паризькою станцією під керівництвом професора Рінгельмана, аналогічними станціями в Італії та Будапешті (Австро-Угорщина) та принципово новими підходами заводських лабораторних випробувань у США. Потім К.Г. Шиндлер наголосив, що у Росії «...питання вивчення землеробських машин і знарядь ускладнено тим, що поряд з машинами власного виробництва потрібно рахуватися із значним ввозом із-за кордону» [57, с. 798]. Тому в такій ситуації, проблема вибору найкращих знарядь і машин вирішується за допомогою виставок і конкурсів. Перші вітчизняні випробувальні станції в Єлизаветграді та Ростові-на-Дону не могли вирішити всіх проблем галузі, оскільки розглядали тільки технічний бік питання. Тому створена К.Г. Шиндлером Київська випробувальна станція при сільськогосподарському відділенні Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II принципово доповнювала наявну систему спеціальною лабораторією і дослідним полем. Тим самим досягалася так звана агрономічна стійкість в оцінці відомих принципів і положень машинобудування [25]. Із 1901 р. станція розпочала науково-дослідну й навчально-демонстраційну діяльність, результати її роботи лягли в основу написання дисертація К.Г. Шиндлера «Теорія і конструкція орних знарядь» [29, с. 94].

Аби вдосконалювати свої знання та переймати досвід у найкращих науковців світового рівня, К.Г. Шиндлер неодноразово відбував у відрядження

за кордон, всі його напрацювання лягли в основу подальшої розробки землеробських машин і знарядь [40, арк. 20,25,47]. Атлас, який видав К.Г. Шиндлер містив 2420 малюнків і 56 таблиць, складався із трьох розділі: 1 – обробіток ґрунту, сівба і догляд за рослинами; 2 – збирання врожаю; 3 – обробка врожаю. В цій новаторській праці того часу були широко представлені машини-знаряддя у своїй еволюції: ручні знаряддя обробітку ґрунту, плуги одно- і багатокорпусні, культиватори, сівалки, косарки, жатки-снопов'язалки, картопле- і бурякокопачі, віялки, сортувалки, молотарки, дробарки, соломо- і коренерізки тощо.

Отже, К.Г. Шиндлер узагальнюючи все цінне, що було досягнуто в галузі сільськогосподарського машинобудування, збагатив набутий досвід власними теоретико-практичними знаннями. В 1904 р. був видрукований історичний нарис розвитку сільськогосподарських машин, зокрема плуга, який був проілюстрований. Інформацією, яка була вміщена у праці, на початку ХХ ст. послуговувалися студенти КПІ під час освоєння курсу сільськогосподарського машинобудування і прикладної механіки. Професор К.Г. Шиндлер став ініціатором створення станції для випробовування сільськогосподарських машин.

В.В. Колкунов (1866–1939) з 1911 р. був головою Київського агрономічного товариства, входив до числа його засновників. Вчений займався вивченням проблеми селекції посухостійких форм культурних рослин, впливу анатомічної будови рослин на рівень ксерофільності.

Свою наукову діяльність В.В. Колкунов розпочав по закінченню сільськогосподарського відділення у 1904 р. У 1909–1910 рр. працював на посаді професора в Новоалександрійському інституті, з 1910 р. – професор агрономії в Університеті святого Володимира [93, арк. 2]. В 4 серпня 1915 р. був призначений деканом сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту [93, арк. 4].

Професор був переконаний, що біологу-агроному необхідно знати будову своєї «зеленої машини» і функції її окремих частин, тільки за такої умови можна свідомо створювати придатніші, зокрема посухостійкі рослини. Протягом 30 років, починаючи з 1905 р. В.В. Колкунов вивчав анатомічні показники рослин [8, с. 175], щоб з'ясувати, якою анатомічною будовою (анатомічними коефіцієнтами) характеризуються рослини, які дають високий врожай в посушливих умовах. Шляхом проведення постійних дослідів, спостережень, вчений встановив, більш високу врожайність мають ті рослини, які мають більшу кількість дрібних вус на одиницю поверхні і густу мережу прожилок. Коли ж врожайний рік був вологим, то вченим встановив зворотній процес – високий врожай давали рослини із вусами великого розміру при їх незначній кількості на одиницю поверхні. Науково-дослідними напрацюваннями вченого-біолога був встановлений зв'язок анатомо-морфологічних ознак рослин із ступенем посухостійкості. Відмінності в розмірі та кількості вус проявлялися досить яскраво при порівнянні крайніх видів і родів, наприклад в зіставленні проса із пшеницею, як це робив вчений [13, с. 182]. В.В. Колкуновим була з'ясована закономірність – всі анатомічні показники рослин змінюються паралельно, тобто при збільшенні числа вус на одиницю поверхні одночасно збільшується кількість усіх інших клітин і густота жилок.

В.В. Колкуновим вивчалася стійкість до засухи пшениці та буряка, ним був винайдений прийом відбору, в основу якого було покладено виділення рослин, що мають певну величину клітини мезофілу або довжину вус [116, с. 1271]. Професор В.В. Колкунов зазначав у своїх працях присвячених цукровому буряку, що «...у ксерофильной свеклы возможно соединение крупного веса корня с высоким содержанием сахара и то, что мелкоклеточность идет рука об руку с более высокой сахаристостью» [71, с. 5].

У 1909 р. професор кафедри фізіології рослин Київського політехнічного університету В.В. Колкунов отримав ступінь магістра і звання

екстраординарного професора. Проводив селекційно-дослідні роботи на відкритих полях із різними видами культур, обґрунтовуючи теорію та значення гібридизації. Здійснивши вегетативний дослід над цукровим буряком, прийшов до висновку: «...мелкоклетная и, следовательно, переносящая засухи свекла может быть и высокосахаристой». Тобто, в існуючих кліматичних умовах можливо поєднати високу урожайність і високу сахаристість [147, с. 173].

З часу заснування і протягом усієї діяльності КАТ заступником голови Товариства був один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи, вчений-агробіолог, дипломат С.Л. Франкфурт (1866–1954). Передусім С.Л. Франкфурта цікавила агрохімічна наука, тому професор докладав багато зусиль для її розвитку в країні: проведення наукових досліджень на дослідних полях, видання наукових праць і поширення тематичних брошур серед сільських господарів.

Найвище визнання як вченого й організатора галузевої науки як в імперії, так і за її межами. Професор С.Л. Франкфурт у 1901–1920 рр. очолював мережу дослідних полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків (ВТЦ) при лабораторії Південно-Російського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості. В середині 1900 р. С.Л. Франкфурт погодився на пропозицію Всеросійського товариства цукрозаводчиків переїхати до Києва й очолити агрохімічну (насіннєву) лабораторію Південноросійського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості (Київського землеробського синдикату), яке працювало з 1898 р. під керівництвом професора П.Р. Сльозкіна. З цією лабораторією загалом пов'язують появу контрольно-насіннєвої справи в Україні, а досягти її повноцінного розгортання на українських землях вдалося саме завдяки розробленим С.Л. Франкфуртом на новітній науковій основі методикам усього процесу оцінки насіннєвого матеріалу. Ця агрохімічна лабораторія була однією з найкращих за технічним оснащенням і результатами досліджень, про що свідчать принаймні звіти про її діяльність. Від імені лабораторії С.Л. Франкфурт неодноразово представляв

Російську імперію на різних фахових міжнародних форумах, зокрема в 1907 р. на Міжнародному сільськогосподарському конгресі у Відні. Під час цього заходу Соломон Львович ознайомився з роботою насінневих контрольних станцій Гамбурга, Кіля, Копенгагена, Галле, Відня і найкращі з побачених методик згодом адаптував для Росії [22, с. 75]. Працював на посаді старшого фахівця Департаменту землеробства протягом 1901–1917 рр. С.Л. Франкфурт став розробником програми і схеми всіх польових дослідів з об'єктом вивчення – цукровий буряк, а згодом побіжно картоплі та кормових культур [167]. Протягом терміну свого існування Мережі вдалося фактично на новій методологічній основі, що ґрунтувалась на результатах польових досліджень, відпрацювати не тільки оптимальну технологію вирощування цукрового буряку, а й запропонувати раціональні підходи щодо його промислової переробки. Успішність діяльності мережі дослідних полів ВТЦ спонукала Правління Товариства 9 грудня 1909 року за пропозицією С.Л. Франкфурта створити її як координуючу узагальнюючу для Південно-Західного краю інституцію – Центральну дослідну станцію по культурі цукрового буряку. Він став не тільки її організатором, а й розробником першої програми. Свою діяльність ця установа у вигляді Миронівської дослідної і селекційної станції (нині Миронівський інститут пшениці ім. В.М. Ремесла НААН) розпочала з 1912 р. [154, с. 229]. Серед численних наукових досягнень С. Л. Франкфурта слід особливо відзначити встановлення ним оптимальних норм висіву озимої пшениці, порівняльний аналіз ефективності різних форм внесення суперфосфату і томасшлаку під озиму пшеницю, а також дослідження післядії фосфатних добрив на посівах цукрового буряку. Результати вивчення механізму надходження поживних речовин у цукровий буряк в процесі вегетації стали класичними і увійшли до посібників з рільництва та застосування добрив [166]. На окрему увагу заслуговують розроблені ним методичні рекомендації щодо проведення агрохімічних досліджень з визначення вмісту в ґрунті гумусу та аміаку, а в рослинах — фосфору і

калію [169]. Під керівництвом С.Л. Франкфурта за результатами багаторічних польових стаціонарних досліджень було не лише відпрацьовано оптимальну технологію вирощування цукрового буряку, а й запропоновано раціональні підходи до його промислової переробки [168].

У період Першої світової війни С.Л. Франкфурт працював уповноваженим Міністерства землеробства та Комітету Південно-Західного фронту з питань заготівлі для діючої армії спочатку у Київській і Подільській, а потім Волинській та Чернігівській губерніях зі штаб-квартирою у Києві на вул. Фундуклеївській, 46. У 1913 р. за видатний внесок у становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи і насамперед за опубліковані фундаментальні праці Полтавське товариство сільського господарства і правління Полтавської дослідної станції присудили С.Л. Франкфурту золоту медаль товариства [32, с. 79].

Про вагомий внесок С.Л. Франкфурта для розвитку вітчизняної агрономічної науки відзначає академік В.А. Вергунов, який присвятив постаті вченого низку наукових праць, проте особливу історичну цінність складає монографія приурочена до 150-річчя від дня народження С.Л. Франкфурта [16]. В ній історик-аграрій академік В.А. Вергунов детально прослідкував науково-організаційну діяльність С.Л. Франкфурта в контексті вітчизняної агрохімічної науки. Дослідник називає С.Л. Франкфурта

Під час засідання Загальних зборів Київського агрономічного товариства С.Л. Франкфурт доповідав про «Деякі основні питання організації постійних дослідних закладів у зв'язку з програмою Центральної дослідної станції з культури цукрового буряку». На цьому зібранні 1911 р було детально розглянуто програму дослідів та їх схеми для новоствореної Центральної дослідної станції Всеросійського товариства цукрозаводчиків. В активних обговореннях члени КАТ висловили свої побажання щодо окремих схем, а також вирішили надати станції статус районної для регіону. Особливо було наголошено на необхідності проведення широкої популяризації діяльності

станції з впровадження новітніх наукових розробок дослідних установ Київської губернії.

Варто було б зупинитися на ще одній не менш важливій для української державності діяльності С.Л. Франкфурта. Активною громадсько-політичною позицією відзначився професор Франкфурт під час національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст. в Україні. У березні 1918 р. почали формувати новий Кабінету Міністрів Центральної Ради. В Положенні Ради Міністрів зазначені можливі особи-претенденти на очільництво міністерств, Соломон Франкфурт був представлений на посаду товариша (заступника) Міністра торгівлі та промисловості. До того ж професор Франкфурт, будучи членом Партії народної свободи (кадетів), в травні 1918 р. був обраний до її головного комітету як представник від міста Києва [115, с. 1].

1917–1921 рр. були періодом становлення української державності. Територія України перебувала у «трикутнику смерті», вистояти самотійно вона не могла, усвідомлюючи всю складність ситуації керманичі шукали підтримки зовні. 9 лютого 1918 р. було підписано договір між УНР та державами Центральної Європи. Це був перший мирний договір у світовій війні, яка ще тривала. Четверний союз не лише визнав УНР самотійною державою, а й встановив з нею дипломатичні відносини і визначив західні кордони України.

Після Брест-Литовського договору уряд УНР звернувся до Німеччини з проханням надати їй військову допомогу. Останні охоче погодилися, вбачаючи в цьому неабияку вигоду для себе. Сировинні ресурси, продовольчі багатства здавна були для неї особливою принадою, і за обставин, які склалися, просто не могла цим не скористатися. Наслідком такої «допомоги» стала окупація українських земель. У Німеччину щоденно відправлялися вагони із зерном, худобою, салом, олією [148, с. 141].

Гетьман Павло Скоропадський йде на зближення з Німеччиною та Австро-Угорщиною, вбачаючи у цих країнах реального союзника для

українських інтересів. Лишній раз доказом цьому факту є підписання «економічного договору межі Українською державою з одної а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/1919 рік» [130, арк. 1]. Соломон Франкфурт входив до складу української делегації для підписання торгово-економічного договору, угода була підписана 10 вересня 1918 року. Було створено 8 українсько-німецько-австрійських комісій, і С. Л. Франкфурт увійшов до двох із них – з експорту хліба та фуражу. Відповідно до умов договору Україна мала поставити «40 млн пудів хліба, 6 млн пудів рогатої худоби, 300 тис. овець, 2 млн одиниць домашньої птиці, 400 тис. пудів сала, 2,5 тис. вагонів яєць, 2,5 млн пудів цукру, до 20 млн літрів спирту» [22, с. 82].

Реальні можливості для постійного товарообміну між Українською Народною Республікою та Річчю Посполитою виникли вже після підписання у Варшаві українсько-польської політичної конвенції. У травні 1920 р. розпочався третій етап польсько-українського порозуміння – економічний. За дорученням С. Петлюри була створена українська торгово-економічна місія на чолі з Іваном Феценко-Чопівським, яка мала підписати договір із Польщею. Голова місії запросив до її роботи професора С.Л. Франкфурта, який з 1 жовтня 1920 р. був призначений консультантом місії до Польщі на посаду представника Української Народної Республіки в Економічній Раді України і Балтійських Держав [92].

Головним питанням перемовин стали «довготривалі концесії», які польська сторона вимагала вирішити до 25 червня 1920 р. Голова місії наполіг, щоб при розгляді всіх питань з польською стороною, особливо, якщо питання торкалося цукру і фосфатів, обов'язково брав участь С. Л. Франкфурт. Висловлюючи свою принципну позицію з цього приводу С.Л. Франкфурт говорить: «З 22-ох цукроварень на території окупованій поляками цукор ними забраний. І я кажу, що цукру деяку частину ми могли їм відпустити і якщо ми мали б з цукрової компанії напр. 10 міл. пуд. дати їм 20%, якщо мали б 20 міл. –

то 30%. Що до цін то я гадаю, що вони з цим би багато не спорили» [54, арк. 30]. Іншого шляху, на дум-ку дипломата, УНР не мала, оскільки «...не повинні забувати політичної сторони. України нема, території нема, нема війська! Це треба збудувати» [131, арк. 27].

С.Л. Франкфурт запропонував наступні умови договору: «1. Ми даємо полякам один рудник. 2. Даємо після скінчення строку умови існуючої зараз. 3. При згоді хазяїна такого рудника. 4. На 10-літній строк» [131, арк. 26]. Таким чином, професор С. Л. Франкфурт озвучив умови, за яких українська сторона готова підписати концесійні зобов'язання. Після протокольних домовленостей, було вирішено, що концесійний договір буде підписаний на 1 рік. Проте в жовтні 1920 р., з огляду на військово-політичну ситуацію, обидві сторони, за словами І. Феценка-Чопівського, «слабо вірили в можливість реалізації вищезгаданого договору» [162, с. 64].

Наступним успіхом С. Л. Франкфурта як дипломатичного представника української делегації була участь в Ризькій конференції Балтійських держав в серпні – вересні 1920 р., яка мала на меті унормувати економічні стосунки. Соломон Франкфурт був представником Української Народної Республіки в Економічній раді України і Балтійських держав [45, арк. 9 зв.]. На конференції, в якій брали участь Фінляндія, Естонія, Литва, Латвія, Польща та Україна, було прийнято Політичну конвенцію, згідно з якою всі країни-учасниці де-юре визнавали одна одну. С. Л. Франкфурт очолив економічну секцію української делегації. За його участю було розроблено статтю Політичної конвенції між УНР і країнами Балтії про зняття спеціальних зборів на товари при здійсненні торгівельних операцій [25, с. 225]. В результаті цих переговорів Україна отримала вільний транзит через Польщу, але лише товарів з антантських та нейтральних держав.

Участь С. Л. Франкфурта у державотворчих процесах як заступника Міністра земельних справ УНР, Міністра про-довольства Української Держави гетьмана П. Скоропадського, радника Міністра іноземних справ Директорії

УНР під час Української національно-демократичної революції засвідчувала його проукраїнську позицію і була спрямована на розбудову міцної економіки в країні[148, с. 143].

Незмінним секретарем Товариства до 1913 р. був А.В. Країнський (1880–1915) – вчений-мікробіолог, автор низки наукових праць із сільськогосподарської мікробіології. З 1909 р. був секретарем КАТ, а з 1911 р. А.В. Країнський очолював Комісію із розповсюдження сільськогосподарських знань. В межах роботи Комісії пререймався розробкою способів реформування вищої агрономічної школи, активно відстоював питання агрономічної компетентності населення. Це спонукало вченого виступити 18 березня 1911 р. з доповіддю «О желательном типе агрономической школы». У своєму повідомленні він визначив дві основні проблеми сільськогосподарської освіти того часу: по-перше, він окреслив завдання, які стояли перед випускником – фахівцем з агрономії; по-друге, – завдання вищої фахової школи. Зокрема вчений наголошував, що перед агрономами ставилося завдання складання організаційного плану господарств. Для цього фахівець повинний був уміти розібратися в економічних умовах, оцінити умови ринку, шляхів сполучення та інше; розібратися в природничо-історичних умовах місцевості; добре знати основи сільськогосподарської техніки.

Учений-мікробіолог брав участь у Всеросійському сільськогосподарському з'їзді, що відбувався 1–10 вересня 1913 р. в Києві [155, с. 110]. Він очолив секцію землеробства, де виступив із доповіддю «О значении сельскохозяйственной микробиологии». В його доповіді було зроблено наголос на те, що мікробіології повинно бути відведено окреме місце серед сільськогосподарських дисциплін, через те, що мікробіологічний процес має важливу роль у сільськогосподарській техніці. Вчений висловився й про те, що є аномальним майже повна відсутність в Росії навчальних закладів, які б займалися питаннями розробки сільськогосподарської мікробіології,

спостерігався слабкий рівень викладання цього предмету в існуючих навчальних закладах, і як наслідок – нікчемна кількість спеціалістів-мікробіологів. Для вирішення цієї проблеми, А.В. Країнський запропонував створити кафедри сільськогосподарської мікробіології у вищих навчальних закладах із інститутом стипендіатів та асигнуванням коштів на командировання останніх з метою підвищення рівня їх знань.

Головною науковою проблематикою, що розробив А.В. Країнський, було питання засвоєння атмосферного азоту мікроорганізмами, а також збагачення ґрунту азотом і вивчення життєдіяльності актиноміцетів у ґрунті. А.В. Країнський виділив і вивчив активність азотобактера в дев'яточ ґрунтових різновидах України. Він був першим ученим, хто відкрив цілющі антибіотичні властивості грибка *Actinomyces griseus*.

У 1904 р. А. Країнського було затверджено на посаді позаштатного лаборанта Університету при агрономічній лабораторії [79, с. 10]. Перші праці А.В. Країнського присвячені проблемі фіксації атмосферного азоту ґрунтом в аеробних умовах. Головним об'єктом його дослідів був *Azotobacter chroocosum*.

Ще в 1908 р. А. Країнський відзначив, що азотобактер має властивість виділяти ензими і добре розвивається в присутності вуглеводів, інсуліну і, особливо, крохмалю, оцукровуючи їх. Вчений експериментально довів, що азотобактер може використовувати різні джерела вуглецевого харчування. У працях ученого закладені основи застосування азотобактера як речовини для удобрення полів.

З 1909 р. Андрій Васильович працює на посаді приват-доцента кафедри агрономії. Роботу мікробіофіксаторів азоту в ґрунті А.В. Країнський уявляв собі так: весною при наявності чималого запасу ґрунтової вологи діяльність цих мікробів розпочинається на поверхні ґрунту в симбіозі з водоростями [31, с. 7]. При підсиханні поверхні зона життєдіяльності фіксаторів азоту пересувається в глибину, де, можливо, азотобактер вступає в симбіоз із бактеріями, які

виділяють кисень. Коли в ґрунті вологи надто багато, починають функціонувати анаеробні фіксатори азоту.

Для того, аби ґрунтовніше зануритися у роботу в цьому напрямку вчений їде у відрядження до Голландії у 1912 р., де працює в лабораторії одного з найвидатніших мікробіологів початку ХХ ст. Байєрінка. Повернувшись в 1914 р. до Києва, А.В. Країнський підготував працю про властивості актиноміцетів. Результати своїх досліджень про значення актиноміцетів у природі викладені автором в останній його публікації німецькою мовою: «Die Actinomyceten u ihre Bedeutung in der Natur», що вийшла в «Centrall blat f. Bacteriologie» 1914 р. [74, с. 79].

Упродовж 1908–1914 рр. А.В. Країнський виконав і надрукував ряд експериментальних досліджень над різними групами ґрунтових мікробів. Ці дослідження звернули на нього увагу як на видатного мікробіолога не тільки в нас, а й за кордоном. Головними питаннями, що розробив А. Країнський, було питання засвоєння атмосферного азоту мікроорганізмами, а також збагачення ґрунту азотом і вивчення життєдіяльності актиноміцетів у ґрунті. А.В. Країнський виділив і вивчив активність азотобактера в дев'ятьох ґрунтових різновидах України. Свої науково-теоретичні напрацювання А.В. Країнський мав можливість втілити на Уманській сільськогосподарській дослідній станції. З 1913 р. вчений займав посаду завідуючого станції. Але судилося йому на цій посаді перебувати не довго – 1915 р. вчений помирає.

Визначну роль у становленні та розвитку агрономічної науки й освіти в межах Київського агрономічного товариства відіграв видатний вчений в галузі сільського господарства А.В. Країнський, зробивши значний особистий внесок у становлення вузькофахових дисциплін. Теоретичні та практичні розробки вченого були складовими комплексу передумов формування перших наукових шкіл з природоохоронної та аграрної галузі, визначним етапом становлення вітчизняної системи фахової освіти, а також розвитку аграрної науки та природодослідної справи зокрема [151, с. 104].

Незмінним членом і скарбничим КАТ був О.І. Душечкін (1874–1956) – вчений-агрохімік, фізіолог рослин, автор понад 200 наукових праць. Коло наукових інтересів О.І. Душечкіна охоплювало мінеральне живлення рослин, вдосконалення системи удобрення у сівозмінах, дози, строки і способи внесення добрив та меліорантів. У 1912 р. О.І. Душечкін обіймав посаду помічника завідувача контрольної хімічної лабораторії Південно-російського товариства заохочування землеробства і сільськогосподарської промисловості.

У 1915 р. Олександр Іванович Душечкін брав активну участь в організації Київської обласної сільськогосподарської дослідної станції, ідея створення якої виникла ще в 1910 р. з ініціативи Київської губерньської земської управи та Департаменту Землеробства. Вчений був обраний завідувачем відділу агрохімії даної дослідної станції, яким він керував до 1930 р.

Питанням фосфорного режиму, перетворення фосфорних добрив у ґрунті і підвищення їх ефективності Олександр Іванович постійно приділяв велику увагу у своїй науковій діяльності. У 1921 р. вченого обирають доцентом агрономічного відділення Київського політехнічного інституту, згодом перетвореного у Київський сільськогосподарський інститут. Як зазначає дослідниця Н.І. Годун, Вчена Рада Київського сільськогосподарського інституту дала йому наступну характеристику: «Особливе значення для агрохімічної мають роботи професора Душечкіна О.І. по вивченню біологічного вбирання поживних речовин у ґрунті. Значна кількість праць цього напрямку присвячена питанням вбирання фосфорної кислоти та азоту, а також вивченню динаміки цих речовин. Зазначенні роботи поруч з важливим теоретичним значенням їх дали можливість сільськогосподарському виробництву встановити шляхи ефективного використання добрив» [33, с. 5]. Тут у 1923 р. О. І. Душечкін організував першу в Радянському Союзі кафедру агрохімії, якою він керував тридцять три роки. Співробітниками кафедри за ініціативою Олександра Івановича проведена серія дослідів, присвячених техніці внесення добрив, переважно під цукрові буряки на різних типах ґрунтів.

Дослідження вченого покладено в основу системи добрив для цукрових буряків, яка передбачає поєднання глибокого внесення основного добрива восени з рядковим при посіві та підживлення, причому останнє слід розглядати як додаткову до основного добрива, тому що тільки тоді можливий найбільший ефект [64, с. 6–7].

О.І. Душечкін створив в Україні загальновизнану наукову школу агрохіміків і фізіологів рослин. Внесок професора О.І. Душечкіна полягає в тому, що він один з перших дослідників приділив увагу проблемі біологічного зв'язування та мобілізації речовин у ґрунті, став ініціатором глибинного вивчення змін в ґрунті, які відбулися під впливом мікроорганізмів з важко- та легкорозчинними солями фосфатної кислоти за аеробних та анаеробних умов [62, с. 604–606].

Однією із яскравих постатей Київського агрономічного товариства був А.І. Ярошевич (1875 – 1941) – вчений в галузі економічної географії, економіки, статистики. Впродовж існування Київського агрономічного товариства входив до складу членів його Правління, до 1913 р. очолював Комісію з вивчення господарства Південно-Західного краю. Досліджуючи природні умови для ведення сільського господарства на українських землях, особливу увагу приділяв економічним питанням сільськогосподарського життя українських господарів.

А.І. Ярошевич не лише увійшов в історію як науковець, у різні роки він займав високі адміністративно-управлінські посади при Міністерстві земельних справ. Перераховуючи його основні посади, зазначимо, що він був призначений в 1918 р. директором новоствореного при Міністерстві земельних справ Департаменту сільськогосподарської економіки, статистики і кооперації [85, арк. 30]. А. І. Ярошевич працював позаштатним постійним співробітником економічної секції соціально-економічного відділу Інституту української наукової мови (1925–1927 рр.), керівником Комісії для виучування продукційних сил України при СГНКУ (1928 р.), до того ж очолював секції

«тютюн-махорка, хмільової, народного господарства Товариства економістів (1928 р.)» [60, с. 641]. В ході проведення дослідження, встановлено участь А.І. Ярошевича в роботі Комісії краєзнавства Соціально-економічного відділу при Українській академії наук [145, арк. 44]. Найвизначнішими його працями в економічній галузі є монографії «Нариси економічного життя України», «Нариси хуторянського господарства Київщини».

Займаючись викладацькою діяльністю в Київському комерційному інституті А.І. Ярошевич обіймав посаду штатного доцента з економічної географії з 1919 р. Для викладання розробив програму «Економічна географія». Був приват-доцентом кафедри політичної економії і статистики Київського університету (1919 р.), членом Постійної комісії для виучування природних багатств України при фізико-математичному відділі Всеукраїнської академії наук (1919 р.).

Вчений відзначився активною науковою роботою в краєзнавстві. З 1922 р. А.І. Ярошевич почав виконувати обов'язки «спеціаліста по економіке в сільськогосподарстві» [46, арк. 2–4]. В 1924 р. його було запрошено директором Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук В. Отамановським на посаду вченого консультанта Кабінету виучування Поділля [30, арк. 1].

Вивчаючи економічний стан Південно-Західного краю (у 20-х – 30-х роках ХХ ст. – Київська та Подільська губернії), А.І. Ярошевич особливу увагу звернув на систему ремесел і промислів. У процесі дослідження науковий інтерес ученого концентрувався саме на промислах, які поступово виходили з господарсько-економічного побуту, але водночас були його важливим компонентом. Розглядаючи поняття «промисел» з економічного погляду, спираючись на праці російських економістів другої половини ХІХ ст., А.І. Ярошевич підкреслював надзвичайне значення цього явища для розвитку господарсько-економічного укладу регіону [58, с. 86].

Учений займався дослідженням обробки каменю і мав певні наукові напрацювання в цій сфері. В результаті розвідок А.І. Ярошевичем виявлено основні місцезнаходження будівельного каменю, в аналітично-описових працях автор проаналізував фізичні властивості каменю та їхній вплив на стійкість і теплоізоляцію приміщень.

Цінною є праця «Материалы по истории каменотесного промысла на Украине» [89], проте вона та і залишилася не виданою. Дослідження присвячене історії каменотесного промислу на теренах України, складається із п'яти частин, які розміщуються на 34 рукописних аркушах. В першій частині А.І. Ярошевич здійснив спробу проаналізувати економічні та суспільні умови розвитку обробки каменю в різних регіонах України. Автор зазначив основні локації поширення промислу. Другу частину роботи присвячено проблемі організації підприємств, які спеціалізувалися на обробці каменю. А.І. Ярошевич акцентує увагу на значний іноетнічний вплив італійців та євреїв на розвиток цього промислу в Україні. В третій частині докладно охарактеризовано технологічний аспект промислу, при цьому здійснене порівняння його стану до і після приїзду італійців та організації каменеобробних підприємств. Четверта частина праці характеризує види робіт із каменем та вказана оплата такої праці. Нарешті, у п'ятій частині науковець прослідковує еволюційну зміни цін на вироби із каменю впродовж другої половини XIX – початку XX ст., а також вказує центри обробки каменю на території України.

Цінність цієї праці в тому, що вона фактично єдина узагальнена праця з проблеми розвитку промислу обробки каменю в контексті розвитку загальноукраїнської промисловості. Праця має описовий історико-етнографічний характер, в ній зібрані унікальні матеріали стану економічного розвитку українських земель напередодні Другої світової війни.

А.І.Ярошевич відзначився як відданий популяризатор знань про економічну географію та історію України. Він мав щирі патріотичні почуття до країни, в якій здійснював свої розвідки, та її науки, творцем якої був.

О.К. Филиповський (1880–1957) – автор першого підручника державною мовою «Сільськогосподарська дослідна справа» (1928 р.), який не має аналогів до сьогодні. Відомий організатор галузевого дослідництва в Україні був серед числа 39 осіб засновників КАТ, входив до складу Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, брав участь в роботі Комісії з поширення сільськогосподарських знань. Будучи членом Комісії із вивчення господарств Південно-Західного краю, займався дослідженням приватних господарств, які спеціалізувалися на вирощуванні картоплі. О.К. Філіповський займався вивченням питання почерговості застосування сівозміни. В галузі сільського господарства об'єктами його дослідження були пшениця, буряк, кукурудза, овес, люцерна. Вчений на математичній основі намагався розробляти методичні питання сільського господарства.

Починаючи із 1915 р. О.К. Филиповський очолював Уманську сільськогосподарську дослідну станцію. Перші свої дослідження станція розпочала на ділянці в 49 га. В 1916 р. була скликана перша нарада, щодо організації Уманської сільськогосподарської дослідної станції, до якої входили представники Уманського, Липовецького, Таращанського, Гайсинського, Звенигородського земств: керівники агрономічних відділів, представники селянських громад, а також були запрошені спеціалісти-дослідники з Київської Губернської Комісії. Для функціонування станції була розроблена програма її діяльності, автором якої був О.К. Филиповський. При складанні програми роботи вчений врахував перш за все ґрунтово-гелогічні особливості території станції. Особливу увагу було зосереджено на кліматичних умовах, змінність яких була закономірною, проходила з північного заходу на південний схід. В роботі станції О.К. Филиповський врахував інтереси та особливості крупних селянських господарств району. Основним стимулом організації рослинництва у великому господарстві, за визначенням вченого, були «вигідність» вирощування тих чи інших культур. Проблема полягала в тому, що «вигідні» для вирощування культури, такі як пшениця і кормовий буряк вимагали

відповідного догляду, аби отримати високу врожайність. Вчений з'ясував, що перешкодою у вирощуванні саме цих сільськогосподарських культур була висока потреба їх у поживних речовинах та недостатнє забезпечення господарств органічним добривом (гноєм) через малу недостатню кількість погोलів'я у тваринництві. Характеризуючи рослинництво О.К. Філіповський відзначав, що для отримання високих врожаїв цукрового буряку, потрібно застосовувати парове удобрення, і засівати парове поле горохом. Найбільш типова сівозміна – 8-10-ти пільна, з одним або двома чистими, один із яких угноєний паром, а інший занятий паром. Вчений відзначив, що така схема найбільше б відповідала потребам місцевого господарства [165, с. 79].

Вчений значну увагу звертав на розвиток тваринництва в регіоні. За даними власного дослідження він наголошував на тому, що в районі Уманської сільськогосподарської дослідної станції, не зважаючи на слабкий попити на м'ясо та молочну продукцію та й не високі ціни на них, господарства вирощували худобу, як єдиного способу використання снокосів. Тварин також використовували як тяглову силу для обробітку землі. Тваринництво посідало особливе місце серед інших галузей сільського господарства, оскільки з одного боку забезпечувало споживчою продукцією, а з іншого – було джерелом удобрення ґрунту. Відтак, О.К. Филиповський зробив висновок, що розвиток рослинництва тісно пов'язний з тваринництвом.

О.К. Филиповський брав безпосередню участь в організації Київської обласної сільськогосподарської дослідної станції, спочатку як завідувач відділу рослинництва з 1922 по 1924 рр. З 1924 по 1929 рр. – як директор Станції, а також з 1929 року перебував на посаді директора з наукової частини [99]. З'ясовано, що в 1923 р. О.К. Филиповський був головою Секції рільництва СГНКУ. Зауважимо, що Секція рільництва утворилася на місці Секції дослідної агрономії. Вона працювала в напрямку зведення метеріалів дослідження в галузі рільництва за попередні 1922–1923 рр. Завдяки копіткій роботі членів Секції, був підготовлений бібліографічний показчик даних в цій

галузі [44, арк. 16-27]. В 1924 р., Секція рільництва, яку очолив О.К.Филиповський, розробила широку програму дослідження впливу посушливого клімату на врожай, підготувала анкетний матеріал та провела таке дослідження за допомогою Сітки кореспондентів СГНКУ. Основним завданням, яке для себе визначала Секція було напрацювання методики покращення ґрунтових якостей і врожаю під час посушливого клімату в Україні.

Адміністративні посади О.К. Филиповського лише підтверджують його високу компетентність із агрономічних питань й доповнюють наукову діяльність вченого. Проводячи практичні дослідження на базі сільськогосподарських дослідних станцій у 20-х рр. ХХ ст. О.К. Филиповський здійснив районування Київської губернії, з'ясував значення застосування техніки в рослинництві та його взаємозв'язок із кормовою базою скотарства, здійснив економічну оцінку висновків з роботи дослідних установ краю

У 1928 р. О.К. Филиповський увійшов до первісного складу Науково-консультаційної ради у галузі економіки разом із такими світочами аграрної науки: М.М. Вольфом, В.М. Качинським, К.С. Тараненком, А.М. Сліпанським, П.І. Лященком, С.М. Тумановським, С.Ф. Веселовським, К.Г. Маньківським. В межах роботи Ради особливого значення набуло питання розвитку скотарства. Оскільки інтенсифікація промисловості, збільшення чисельності населення міст, поява та розвиток індустріальних центрів вимагали від внутрішнього споживчого ринку нарощування обсягів м'ясо-молочних продуктів. Під час першого сесійного засідання О.К. Філіповський виступив із доповіддю «Економіка скотарства в Україні».

О.К. Филиповський вперше виступив, як дослідник із вивчення форм азоту, а також провів дослідження сівозмін в умовах дослідної станції. Цим самим він вперше прослідкував дію мінеральних добрив «селітри» та органічних добрив «гною» на формування основних зернових культур, які вирощувалися на Київщині.

Серед загальновідомих агрономічній науці прізвищ членів Київського агрономічного товариства згадаємо про не титулованого О.Г. Гаршина. Він народився 1876 р. в м. Старобельск Харківської губернії [5, арк. 5]. Його постать як діяча в галузі агрономічної науки є не вивченою, на відміну від більшості членів КАТ Будучи практиком в сфері сільськогосподарської освіти, О.Г. Гаршин входив до Комісії з розповсюдження сільськогосподарських знань. В межах реалізації першочергових завдань Комісії, займався організацією та читанням курсу лекцій для солдат у військах. О.Г. Гаршин мав агрономічну освіту, але без вченого ступеня чи звання. В ході проведеного дослідження, з'ясовано, що Олександр Георгійович із 1922 р. працював у Сільськогосподарському науковому комітеті України, очолюючи сільськогосподарський музей [9, с. 5].

Його агрономічна кар'єра починається із закінчення курсу Московського сільськогосподарського інституту в 1900 р. із званням агронома першого розряду. З 1901 по 1902 рр. був вченим секретарем Константиноградського сільськогосподарського товариства, а 1903–1904 рр. – повітом земським агрономом в Харківській губернії. В 1904–1911 рр. працював губернським земським агрономом Чернігівської губернії. В 1908 р. брав участь у Всеросійському з'їзді представників кооперативних установ, обіймаючи посаду секретаря секції сільськогосподарських товариств. На посаді губернського агронома займався роботою із введення в Чернігівській губернії «полной участковой агрономической организации проведения в жизнь губернской сети опытных полей» [9, арк. 10], створенням гебернського сільськогосподарського музею та розвитком мережі кооперативних установ.

О.Г. Гаршин мав профільну спеціалізацію – популяризація сільськогосподарських знань, яку він здобув під час передування у складі Комісії з поширення сільськогосподарських знань Київського агрономічного товариства. Колосальна кількість читань-бесід була проведена агрономом – 1000, він написав і видав ряд листівок та брошур, а також великих наочних

настінних таблиць із сільського господарства, які були нагороджені срібними медалями і премією Головного Управління Землеробства і Землеустрою. Декілька років поспіль О.Г. Гаршин був ініціатором в проведенні губернських сільськогосподарських і кооперативних курсів. Для вдосконалення професійних навиків та переймання передового світового досвіду в організації позашкільної сільськогосподарської освіти відвідував Францію, Італію й Німеччину.

Про високу компетенцію О.Г. Гаршина говорить той факт, що його було запрошено на роботу до Головного Управління Землеробства і Землеустрою, де він займав посаду старшого спеціаліста Департаменту Землеробства із питань позашкільної сільськогосподарської освіти, тобто був консультантом профільного Міністерства й обласним спеціалістом упродовж 1911–1914 рр. На цій посаді він систематично організовував читання із предметів агрономічного циклу і екскурсії сільськими господарствами у всіх військових частинах Київського гарнізону. В 1913 р. в Києві відбулася Всеросійська виставка сільського господарства, а О.Г. Гаршин брав у ній участь як завідувач міністерського павільйону. Вчений агроном активно займався розробкою системи створення обласного музею і впровадження «агрономічних потягів». Він був головою організаційної Комісії із створення Київського обласного сільськогосподарського музею, головою сільськогосподарських курсів Київського агрономічного товариства і обласних курсів для агрономів. Свій організаторський досвід, як член КАТ О.Г. Гаршин проілюстрував у брошурі «Наставление, что такое с.-х. общество и как его устроить». Надаючи конкретні кроки до створення агрономічних об'єднань, автор розкриває значення сільськогосподарських товариств у житті селян.

Під час військового часу, із 1914 р. О.Г. Гаршин був членом правління і секретарем Київського обласного військово-промислового комітету, уповноваженим Київського губернського земства із заготівлі продовольства для потреб армії.

Професійно займався питанням вдосконалення позашкільної агрономічної освіти, і був автором доповіді «О центральном институте распространения с. х. знаний внешкольным путем», яку представив перед Міністерством Землеробства в Україні. О.Г. Гаршин був завідувачем Дослідно-селекційної станції, займав посаду першого голови Музейного бюро Сільськогосподарського наукового комітету України і одночасно був директором сільськогосподарського музею при Комітеті [9, арк. 9].

Загальновідомим є той факт, що із 24 по 26 жовтня 1917 р. в Києві проходив Перший Всеукраїнський агрономічно-економічний з'їзд, який був скликаний за ініціативи агрономів Генерального Секретаріату земельних справ. Головним завданням з'їзду було об'єднати всі агрономічні сили України, а також намітити той шлях, який має пройти громадсько-агрономічна робота краю. Не дивлячись на важкі умови пересування шляхами сполучення в триважний час, який співпав із початком національно-визвольних змагань і більшовицьким повстанням, до з'їзду долучилося чимало членів. Всього було зареєстровано 320 дійсних представників земських, кооперативних, продовольчих і правлячих агрономічних організацій, дослідних станцій і полів, сільськогосподарських нижчих, середніх і вищих шкіл, статистичних відділів земських управ, губернських рад сільських депутатів, кредитних і сільськогосподарських кооперативних союзів, губернських земельних комітетів. Кожній зазначеній організації надавалася квота із 3 осіб для участі у з'їзді.

Головою організаційної комісії був К.А. Мацієвич, а серед присутніх Голова Центральної Ради М.С. Грушевський, Генеральний секретар земельних справ М. Савченко-Бельський і його заступник О.К. Філіповський.

Для нашого дослідження цінною є інформація про участь у з'їзді О.К. Філіповського, О.І. Душечкіна, С.Л. Франкфурта, В.П. Устьянцева, оскільки вони були членами КАТ. Жваву дискусію викликала доповідь, оголошена під час засідання третіх загальних зборів С.Л. Франкфуртом:

«Значення цукрової промислоості в економіці України». Результатом повідомлення була наступна резолюція зборів: 1) факт того, що серед інших регіонів Росії, природні умови України особливостеприятливі для розвитку цукрової промисловості; 2) подальший розвиток цукрової промисловості й тісно пов'язані з нею машинно-будівельна, насіннеобробна галузі є цінними для народного господарства України; 3) для забезпечення цукрової промисловості сировиною звернути особливу увагу на недопущення заходів, які б провокували до зменшення і знищення бурякових плантацій; 4) З'їзд порушує клопотання перед Генеральним Секретаріатом про розробку законопроекту стосовно передачі бурякових господарств до колективної власності [176, с. 415].

Для продуктивної роботи З'їзду було створено профільні секції, в межах яких піддавалися обговоренню питання організації різних галузей сільського господарства і передбачався шлях їхнього розвитку. Працювала секція громадської агрономії, земельно-економічна, зоотехнічна, сільськогосподарські освіти, інтенсивних культур, а також підсекції дослідної справи та насіннєвої.

Висновки до розділу 3

Київське агрономічне товариство поширювало свою діяльність на дослідження практично всіх основних в той час галузі сільського господарства та аграрної промисловості. Але вивчення цих галузей, передусім, здійснювалося у контексті розвитку агрономічних наукових знань Південно-Західного краю. Для реалізації конкретних цілей у межах КАТ були засновані окремі комісії: 1) Комісія з проведення з'їздів діячів дослідної справи (з 1909 р.); 2) Комісія з вивчення піщаного району Південно-Західного краю (з 1910 р.); 3) Комісія із організації колективних дослідів із сортами сільськогосподарських рослин (з 1910 р.); 4) Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури (з 1910 р.); 5) Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю (з 1910 р.). 6) Комісія з поширення сільськогосподарських знань (з 1911 р.); 7) Комісія з обстеження картопляних

господарств піщаного району (з 1911 р.); 8) Комісія з тваринництва (з 1913 р.); 9) Комісія з дослідження природи Південно-Західного краю (з 1913 р.).

Виникнення комісій призвело до активізації діяльності КАТ за окремими напрямками. Особливо активними були комісії: з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, вивчення господарств Південно-Західного краю, поширення сільськогосподарських знань. Діяльність Товариства значною мірою була направлена на розвиток селянських господарств. Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю свою роботу повністю направляла на вивчення способів ведення господарства окремих районів Київської та Подільської губернії. Відзначимо, що діяльність не всіх відділень мала результативний характер.

До складу Київського агрономічного товариства входила чисельна плеяда вчених, які стали творцями окремих галузей сільського господарства. Саме завдяки їхній плідній науково-дослідній роботі з'явилися нові способи обробітку землі та вдосконалені існуючі (К.Г. Шиндлер), винайдені сорти культур (В.В. Колкунов), здійснена раціоналізація використання мінеральних добрив для збільшення врожайності (О.І. Душечкін, С.Л. Франкфурт, А.В. Країнський). Під керівництвом С.Л. Франкфурта було відпрацьовано оптимальну технологію вирощування цукрового буряку, та запропоновано раціональні підходи до його промислової переробки. Дослідницьким вивченням форм азоту вперше почав займатися О.К. Філіповський, також вчений провів дослідження сівозмін в умовах Київської дослідної станції. Результатами його досліджень стало визначення дії мінеральних добрив «селітри» та органічних добрив «гною» на формування основних зернових культур, які вирощувалися на Київщині. Колом наукового інтересу вченого А.І. Ярошевича стало економічне життя України, якому він присвятив монографію, де розкрив особливості географічного розташування України та вплив природних умов на ведення сільського господарства.

Розділ 4. ПОПУЛЯРИЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА

4.1. Поширення сільськогосподарських знань

В науковому розумінні *агрономічна освіта* – різновид професійної освіти, що дає теоретичні знання і практичні навички з вирощування рослин, організації виробництва та первинного перероблення сільськогосподарської продукції. В Україні з прадавніх часів знання про народну агрономію тогочасної системи натурального господарства з найпростішими засобами оброблення та угноєння ґрунту, збирання збіжжя та його перероблення для споживання передавалися з покоління в покоління [52]. У другій половині XIX ст. поряд з поширенням гуманітарних знань, розвитком природничих і технічних наук зароджується і поширюється агрономія.

Агроном – це людина, яка може зробити власника господарства мільйонером... або пустити його з торбою. Заходи, які проводили члени Київського агрономічного товариства цілком і повністю розкривали головну мету створення першого професійного галузевого товариства – поширення агрономічних знань серед населення Південно-Західного краю. До реалізації цього завдання були залучені найкращі спеціалісти сільсько господарства: агрономи-практики, викладачі, професори, магістри вищої профільної освіти.

В той час, коли в країні активно почала розвиватися потреба в професійно підготовлених агрономічних кадрах, коли сільське господарство переживає піднесення, Київське агрономічне товариство активно розглядає питання вищої агрономічної школи, яка б забезпечувала освітні потреби населення. Проблему бажаного типу вищої агрономічної школи члени КАТ в своїх доповідях почали торкатися з першого року свого існування як агрономічного об'єднання, і вкотре було піддане обговоренню під час засідання

Загальних зборів Товариства в 1912 р. А.В. Країнський у своїй доповіді активно відстоював позицію надзвичайного значення агрономічних знань для підняття продуктивності й рентабельності сільських господарств. Суть агрономічної допомоги населенню полягала в пропаганді знань в сільській місцевості. У своєму повідомленні А.В. Країнський виділив «сходинки», з яких мала складатися агрономічна допомога в країні: інтелігентні агрономи-практики, які застосовують свої знання в приватних господарствах; урядові й земські агрономи дослідних установ; теоретики, які виступали, які були носіями й рішійною силою ідей, які лежали в основі сільськогосподарського мистецтва [126, с. 1]. Відзначимо, що свої думки стосовно типу агрономічних шкіл в межах Київського агрономічного товариства висловлюва й інші його члени, й не завжди їхні переконання збігалися. Так І.І. Дамберг був прихильником методу наочного навчання, який був властивий молодшим класам середньої школи, але не могло лягти в основу викладання у вищій.

Певний час існував стереотипна думка, що в приватних сільських господарствах не потрібні агрономи із вищою освітою, наче б то було достатньо ряд якостей: ощадливість, такт у ставленні до підлеглих. Зрозуміло, що самих людських якостей було замало для правильного функціонування господарства із наперед продуманим планом організації роботи. Якщо ж господарства і без наявності пану діяльності давали прибуток, швидше всього це пояснювалося сприятливими умовами для господарювання. А між тим для складання плану роботи в господарюванні було необхідним: орієнтуватися в економічній ситуації, оцінювати умови ринку, шляхів споучення тощо; знати й аналізувати природно-історичні умови місцевості; добре володіти знаннями із основ сільськогосподарської техніки. Звідси стає зрозумілим, що такі серйозні завдання не можна було виконувати без ґрунтовної спеціальної освіти. Власник, який був зацікавлений у стрімкому розвитку свого господарства все частіше б звертався до агронома, який володів базовими знаннями і попит на таких спеціалістів зростав. Вийнятком не були сільські господарства, які

виступали головним об'єктом впливу агрономічної допомоги. Вони потребували знань для організації господарства. Отже, як для великого господарства приватного типу, так і для сільськогосподаря вкрай була необхідною агрономічна допомога. Ще більше значення мала вища агрономічна освіта для дослідної справи [149, с. 131].

Для підготовки фахових спеціалістів в галузі агрономії відповідно поставало питання недостатчі кваліфікованих кадрів серед викладацького складу. Все було взаємопов'язано: організація кафедр, підготовка викладацького складу й наявність необхідної кількості стипендіатів й асистентів, лише тоді можна було готувати практичних помічників сільському господарству. Члени КАТ вперше заговорили про підготовку кваліфікованих фахівців-агрономів у вищій школі за різними галузями.

Київське агрономічне товариство визнавало бажаним існування єдиної вищої агрономічної школи. В контексті її створення виділялося дві течії: першої – практичної, прихильники якої вважали, що необхідно навчання сільськогосподарському мистецтву, й іншої – теретичної, яка мала за мету дати базові знання. Проте більшість членів КАТ схилялися до необхідності існування практичної школи, через її дотичність до природознавчих та економічних наук. Сільськогосподарські дисципліни охоплювали усі явища, якими оперувало природознавство, тому для вивчення їх потрібні були спеціально облаштовані лаборатоії при основних кафедрах. Але найбільш дієвим наочним методом визнавалося вивчення явищ у сільському господарстві в реальних умовах господарювання. Проте існувала перепона – відсутність відповідної матеріальної бази на кафедрах при існуючих вищих навчальних закладах. Нормальне функціонування вищої агрономічної школи можливе лише тоді, коли вона буде забезпечена відповідним науковим персоналом. При цьому повина була відбутися градація спеціалістів – частина випускників кафедр, які прагли проводити дослідження могли залишатися для подальшої наукової роботи на кафедрі, а інша група – направлялася в дослідні установи, таким

чином дослідна справа отримувала «молодих людей». Для розвитку наукового потенціалу вищої школи важливим було, щоб спеціалісти отримували наукові ступені, що забезпечувало наукову компетенцію майбутнього дослідника.

Таким чином, виходячи із переконань й напрацювань членів КАТ, вища сільськогосподарська школа мала бути наділена науковою традицією, дати професійний розвиток галузевим спеціалістам, доповнити й вдосконалити наявні тогочасні курси викладання профільних предметів. Лише університетська вища агрономічна школа здатна була забезпечити країну професійними агрономами. На переконання А.В. Країнського в такій школі мають бути підготовлені як практики-енциклопедисти, які були необхідними для приватних сільських господарств й громадсько-агрономічної роботи, та й теоретики, діячі дослідних установ [126, с. 8]. Відзначимо, що в ході жвавого обговорення, в якому приймали участь члени КАТ: О.К. Филиповський, Т.В. Локоть, В.М. Хітрово, О.І. Душечкін, А.І. Ярошевич, І.В. Бельговський, дійшли спільної думки – «...признавая наилучшим типом высшей агрономической школы школу университетскую по духу, каково бы ни было ее наименование, Киевское Агрономическое Общество признает желательным учреждение агрономических отделений при университетах» [126, с. 9].

Переконання членів КАТ щодо вищої сільськогосподарської освіти в країні були озвучені під час засідання 9 та 16 лютого 1911 р. Голова Правління Товариства В.В. Колкунова виступив із доповіддю «Про постановку вищої сільськогосподарської освіти в Росії». Інформація, що прозвучала не залишилася без уваги присутніх, так С.Л. Франкфурт досить критично висловився щодо рівня наукової роботи викладачів вищих навчальних закладів аграрного профілю. Він зауважив, що «...в той час, коли всі агрономічні сили відчують незадоволення, представники вищих навчальних закладів мовчать» і додавав: «вища школа далека від життя; і науково вища школа працює мало» [124, с. 4]. Висловлене відповідало ідейному змісту доповідача, що «...студенти інституту настільки завантажені обов'язковими роботами, що часу для наукової

роботи вони не мають...», а потреба у підготовлених наукових робітниках у зв'язку з розвитком дослідної справи: «...є особливо важливою» [124, с. 1]. Для вирішення дилеми професор В.В. Колкунов запропонував створення галузевого вишу – Наукової сільськогосподарської академії, яка б вирізнялася виключно науковим характером викладання. Так званий «ново-олександрійський тип», ґрунтуючись на традиційних принципах, був призначений для підготовки фахівців і сільських господарів, а при новому типі підготовки ставилося за мету готувати кадри для роботи на кафедрах і в дослідних установах. Проте С.Л. Франкфурт висловився проти розділення таких функцій стосовно вищої агрономічної освіти.

На засідання Правління Товариства була заслухана доповідь Ф. В. Скуратова про популяризаційну діяльність Товариства. Правління вважало доцільним організувати пропаганду ідей теоретичних основ сільськогосподарських знань (прийомів). Такою пропагандою мали займатися громадські організації, сільськогосподарські товариства, земські зібрання. Загалом Правління вирішило влаштувати в 1911 р. «повторительные» курси для агрономів.

На прохання Комісії прийняти участь в читаннях в селах та містечках Південно-Західного краю відгукнулися наступні члени КАТ, які означили теми та програми своїх лекцій: О. Г. Гаршин – лекції із загальної агрономії та кооперації; В. В. Букраба – «Нові шляхи у сфері годування худоби»; А. А. Хохряков «Про машини для виготовлення насіння і догляд за посівом»; А. В. Кривуша «Молочна рогата скотина»; «Молоко й масло, робочий кінь»; К. А. Дойч «Насінневий матеріал». Також Комісія вирішила звернутися з клопотання про розширення читань, та визнала необхідним встановити оплату для лекторів [106, с. 6]. Ініціювання таких курсів стало доброю традицією, яка мала продовження в читаннях лекцій для сільських господарів та агрономів.

З подачі Олександра Георгійовича Гаршина члени зібрання приймають рішення про розповсюдження сільськогосподарських знань у війську. Для

реалізації цього задуму Правління КАТ постановило: асигнувати в розпорядження члена Товариства О. Г. Гаршина 100 рублів для купівлі засобів читання у військах; організувати читання із сільського господарства у містах та містечках Південно-Західного краю. З цією метою оформити клопотання перед владою та асигнувати необхідні кошти на оплату послуг лекторів.

Питанням організації лекцій для військових займався О. Г. Гаршин, який провів читання взимку 1911 р. Розповсюдження сільськогосподарських знань у війську, допоможе розширювати кругозір рядових солдатів, і після закінчення військової служби знайти своє місце серед аграрного населення, допоможе зменшити відтік молодих людей із сіл, бо вони будуть агрономічно грамотними і зможуть працювати в новостворених сільськогосподарських товариствах. Практичне проведення читань у війську має здійснюватися на території зі стабільним розвитком, через представників Департаменту Землеробства та за участі місцевих агрономічних сил. Доповідь О.Г. Гаршина викликали дискусію: були ті, хто не погоджувався із доповідачем і висловлювалися про загальніші питання, якими має займатися КАТ

Читання проводилися у вечірню пору доби, аудиторією слухачів був Миргородський полк, кількість присутніх – від 150 до 200 чоловік. О. Г. Гаршин висвітлював теми про посівне насіння та обробіток землі. Під час читання був використаний наочний матеріал – «листок із обробітку землі» та «листок, яким зерном сіяти».

Силами Комісії з поширення сільськогосподарських знань в 1912 р. було організоване читання лекцій для сільських господарів та агрономів. Мотивацією для організації подібних курсів стало те, що агроному, який розпочинав роботу в певному регіоні не було достатньо відомостей про цю місцевість. Тому, перш за все, прерогативою було задовольнити потреби агрономів, особливо земських, які працювали в районі Південно-Західного краю і сусідніх губерній. Проте члени Комісії були переконані, що лекції будуть цікавими не тільки для агрономів із профільною освітою, а й для

сільських господарів, які знайомі з основами природознавством та сільського господарства [146, с. 141].

Організатори лекцій вважали за необхідне озвучити ті відомості, які безпосередньо стосувалися району, так, як вважалося, що вища школа не могла дати агроному, оскільки не була покликана обслуговувати чітко визначені регіони, враховуючи специфіку економіко-географічну специфіку району, члени Комісії вирішили в якості лекторів залучити, головним чином, місцеві сили.

13 липня 1912 р. до канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора був надісланий, від імені членів правління Київського агрономічного товариства, лист-прохання про дозвіл для проведення повторних курсів для агрономів та сільських господарів. Проведення короткострокових курсів передбачалося на період із 10 до 25 листопада 1912 р. Для прочитання лекцій були запрошені А. І. Ярошевич, В. В. Таланов, В. В. Колкунов, О. К. Філіповський, О. Г. Гаршин, І. Г. Черниш, Н. А. Тутковський, М. П. Фролов, С. Л. Франкфурт [114].

Ніяких перепон для проведення короткострокових курсів не було, крім фінансової сторони. Для їх організації Департамент Землеробства виділив 1000 рублів, хоча Правління КАТ клопотали про 2500 рублів. Проте встановлено, що лекції були прочитані в термін із 25 листопада по 8 грудня 1912 р. і склалися із шести циклів [137, с. 10].

В програмі першого циклу «Природа південного Придніпровського району» передбачалося висвітлити кліматичні особливості Київської, Подільської та Волинської губернії, тому в ході лекції, яку читав викладач Київського Політехнічного інституту К.Н. Жук було розглянуто тип зрошування вказаної місцевості, вплив, сонця, повітря, охарактеризувати температуру ґрунту і води, вологість повітря, кількість осадків, вітер та атмосферний тиск. П.А. Тутковський, який на той час займав посаду директора народних училищ Волинської губернії читав курс «Географическо-

геологический очерк Юго-Западного края и прилегающих губерний». Було розглянуто головні типи ландшафтів цього краю, закономірності в географічному розміщенні ландшафтів і ґрунтів Південно-Західного краю, а також зв'язок цієї закономірності із геологічною історією краю. Загальну характеристику ґрунтам Південно-Західного краю на курсах дав професор Новоросійського університету О.І. Набоких, а ґрунтознавець Київського губерньського земства М.П. Фролов деталізував процеси ґрунтоутворення в природних умовах Київської губернії, вказавши при цьому класифікацію чорнозему та географічні райони губернії. Питання вологості ґрунту (переміщення води в ґрунті, роль випаровування води рослинами і землею, вплив різних прийомів техніки на водний режим землі) озвучував приват-доцент Новоросійського університету О.Ф. Лебедєв [137, с. 11–13].

Другий цикл програми лекцій «Економіка Південно-Західного краю» вміщав лекції колишнього директора Полтавської сільськогосподарської дослідної станції С.Ф. Третьякова про парову обробку, також А.І. Ярошевича, який був викладачем Київського комерційного інституту, із сільськогосподарської географії Південно-Західного краю. Принагідно зазначимо, що А.І. Ярошевич розробив курс економічної географії Південно-Західного краю, де розглядався процес колонізації, еволюцію робітників, долю землеробства, освіченість населення, розвиток промисловості під час польського та російського панування, торгівельні стосунки, розвиток сіл та містечок [182]. Одним із факторів економічного розвитку краю був соціальний його склад. Тому, вивчення населення також входило до поля зору агронома. За розробленою програмою повинна була враховуватися чисельність, густота, національний склад, приріст, міграція. Осмисленню підлягала переселенська колонізаційна політика та історія її впровадження в Росії. Основною метою визначено – безпосереднє вивчення землеволодіння. Тут враховувалися: вплив селянської реформи 1861 р., категорії селян, перерозподіл земельних наділів, купівля землі, а також діяльність Селянського земельного банку, організація

землекористування та впровадження нових способів обробітку землі, трудова та капіталістична оренда. Задля об'єктивної характеристики краю передбачалося вивчення розвитку промисловості, зокрема її еволюція в пореформений період. Враховувалися статистичні показники добувної та обробної промисловості, її територіальне розміщення, промислові групи населення, дрібна промисловість та промисли, торгівельний зв'язок з іншими регіонами, ринки збуту товарів місцевого виробництва, організація хлібної, цукрової та інших видів торгівлі. А.І. Ярошевич також виділяв наявність інфраструктури, як однієї із складових прогресивного економічного розвитку місцевості: розвиток залізничного та водного сполучення, організацію транспортних підприємств, перевезення найголовніших товарів : лісу, хліба, цукру, наявність та стан шосейної та ґрунтової дороги. Особливе питання, яке ставив перед собою А.І. Ярошевич – місце Південно-Західного краю серед інших районів Російської імперії [198, арк. 5–8].

Найзмістовнішим та найчисельнішим за кількістю лекторів та предметів був третій цикл «Техніка землеробства у південному Придніпровському районі». Про застосування гною та мінеральних добрив в регіоні, а також про культуру цукрового буряку розповідав старший спеціаліст Департаменту землеробства і завідувач мережею Дослідних Полів Всеросійського Товариства цукрозаводчиків С.Л. Франкфурт. Лекцію із вибору культурних сортів рослин й культуру хлібів прочитав професор Київського політехнічного інституту В.В. Колкунов. Питанням хмелярства переймався профільний спеціаліст Департаменту Землеробства І.І. Засухін. Старший спеціаліст Департаменту Землеробства В.В. Таланов зосередив свою увагу на культурі і селекції кукурудзи. Вчений наголосив на особливостях рослини, способі обробітку культури, збиранні врожаю та зберіганні, молотьбі, шкідниках, які її вражають кукурудзу. В.В. Таланов виокремив раси кукурудзи та їх особливості, вказавши на процес еволюції сортів культури. Наголосив на важливості підбору сортів для різних районів. Опираючись на дані дослідних установ краю

стосовно польовою культури картоплі в Поліському районі, молодшим спеціалістом Департаменту Землеробства О.К. Филиповським була прочитана лекція, яка розкрила всі етапи роботи із культурою: підготовка ґрунту та висаджування картоплі, прийоми догляду за картоплею, способи внесення добрив. Лектор визначив сорти картоплі і дав оцінку врожайності, вказав на стійкість окремих сортів до хвороб. Четвертий цикл лекцій для агрономів був присвячений скотарству. Спеціалістом у цій області сільського господарства визначили професора Київського політехнічного інституту В.П. Устьянцева. Вчений дав характеристику принципам нормування годівлі сільськогосподарських тварин та їх застосування в умовах вітчизняного ведення господарства. Також професор дав порівняльну характеристику заходам, які застосовуються в Європі й Росії, що сприяють покращенню скотарства.

Питанню агрономічної освіти був приділений п'ятий цикл «Громадська агрономія». Доповідачами були Київський губернський земський агроном И.Г. Черниш, який визначив задачі громадської агрономії. Важливість позашкільної сільськогосподарської освіти не залишилася осторонь ініціатора курсів – Київського агрономічного товариства. Старший спеціаліст Департаменту Землеробства із позашкільної сільськогосподарської освіти О.Г. Гаршин охарактеризував агрономічну освіту за кордоном: Франції, Італії, Німеччині, Бельгії і США, вказав на особливості позашкільної сільськогосподарської освіти в кожній із цих країн. Для порівняння О.Г. Гаршин наводить особливості агрономічної освіти в Росії: сільськогосподарські читання та бесіди, курси для дорослого населення, музеї, екскурсії, виставки – один із видів поширення сільськогосподарських знань серед населення. Про теорію та практику організації ведення сільського господарства розповідав викладач Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва О.М. Челінцев. Він зосередив свою увагу на конкретних моментах, які, можливо, до того часу були не зрозумілими для

пересічного власника сільськогосподарської землі: завдання продовольства та заручення робочої сили родини; значення грошових частин надходження-витрати; структура сільського господарства та її особливості притаманні певній місцевості; ступінь доступності оборотних коштів і кредиту для дрібного господарства. Лектор вказав на місце в організації сільського господарства різних господарчих форм плідівництва і городництва, організаційне значення прийомів техніки рільництва і скотарства. Дав практичні рекомендації для покращення організації ведення сільського господарства.

Останньою складовою курсів був цикл «Кооперація». Для ознайомлення учасників курсів із поняттям, особливостями кооперативного об'єднання, його формами, суттю роботи спеціально було запрошено одного із організаторів Міжнародного інституту вивчення кооперації, професора Харківського університету О.М. Анциферова.

Проаналізувавши зміст питань, які були складовою частиною лекційного курсу, робимо висновок, що метою курсів було накопичення знань серед агрономічного персоналу, так, як шкільних знань було не достатньо для роботи агронома в місцевості. Особлива увага приділялася позашкільної агрономічної освіти, для читання лекцій виділялося найбільше годин, серед усіх заявлених циклів – 18. Спеціаліст мав володіти інформацією про особливості природних умов, від яких і залежав спосіб обробітку землі й вирощування певних сільськогосподарських культур. Лекції були платними для відвідувачів, але безкоштовними для членів КАТ, почесним гостям, студентам Університету св. Володимира і Політехнічного інституту. Встановлено, що повний курс лекцій відвідало 50 чоловік, з яких 38 чоловік були земські агрономи, 2 – представники дослідних установ, 10 осіб склали орендатори та управляючі. Проте, були й такі слухачі, які обрали собі програмові питання, таких зафіксовано 214 чоловік [137, с. 20]. Дохідна частина від організації та проведення лекцій на кінець 1912 р. становила 655 рублів 50 копійок.

Наприкінці 1913 р., після доповіді на Загальних Зборах О. І. Гаршина «Агрономическая помощь населению в районах железных дорог С.-А. Соединенных Штатов и в России», Правління КАТ прийняло рішення «з метою широкого розповсюдження сільськогосподарських знань, наближення їх до населення і концентрації матеріалів із сільського господарства різних районів Росії, які накопичуються, необхідне створення особливих закладів, які були б проміжною ланкою між агрономічними організаціями, які працюють на місцях і центрами, які концентрують в собі наукові та дослідні інститути» [137, с. 15]. Такі установи не тільки повинні були концентрувати в собі обласний науково-демонстративний матеріал, а й мати можливість наближати дані, які були напрацьовані шляхом дослідів, в найбільш зрозумілій та доступній формі до населення, що займається веденням сільського господарства. До числа таких установ мають бути віднесені сільськогосподарські музеї, які мають тісний зв'язок із місцевими музеями, дослідними, навчальними, громадськими сільськогосподарськими організаціями даного району та «інститутами на колесах». Прихильник пропагандистської роботи «агрономічних потягів» О. І. Гаршин стверджував, що його не можна розглядати як окремий вид агрономічної допомоги, даному випадку – це як доповнення до роботи із поширення агрономічних знань. Мобільність такої пропагандистської роботи виявлялася в тому, що про потягах будуть знаходитися фургони, які будуть пересуватися у відповідному радіусі, збільшуючи при цьому територію своєї пропаганди [108, с. 22].

Для проведення перших дослідів в сенсі задіяння «інституту на колесах», бажано зупинитися на Південно-Західних районах та губерніях, які до них прилягають. Південно-Західний край розглядався як місце для проведення майбутніх пробних досліджень, певно через свою аграрну спеціалізацію, вирощуванням спеціальних культур, порівняно високим забезпеченням залізничного та ґрунтового сполучення. Не останнє місце в цьому грали

присутність мережі дослідних установ, вищих навчальних закладів та значним розвитком сільськогосподарських організацій.

У 1913 р. Правління Товариства звернулося до Департаменту Землеробства з питанням про асигнування у 1500 рублів для організації курсів агрономів та власників сільських господарств у 1914 р.[108, с. 16] Повторюючи досвід попередніх років, такі курси було вирішено організувати та провести в м. Київ. За характером курси мали районне значення. Оскільки однойменні курси, які були організовані в 1912 р. за ініціативи Київського агрономічного товариства, із захватом були сприйняті населенням, також присутні виголосили бажання щорічної організації подібних читань. Курси 1914 р. головним своїм завданням мали дати аудиторії, агрономам і сільським господарям, інформацію про поточний стан навчальних дисциплін, дотичних до сільського господарства.

Після 1914 р. діяльність Комісії не відображалася в «Отчетах», робимо висновок, що робота її була не значною і скоріше всього поширювалася на підтримку духу в населення під час війни: організація загальних зборів для агрономів, розповсюдження серед населення агрономічної літератури із порадами щодо ведення господарства після закінчення військових дій.

Ще одним методом репрезентації сільськогосподарських знань серед зацікавлених верств населення була книга. Популярна агрономічна література, яку пропонував видавничий ринок, була зорієнтована лише на заможних багатоземельних господарів, яких після 1911 р. було дуже мало, тому література не користувалася попитом у більшості землевласників. Оскільки, велика кількість селян в Російській імперії, а особливо Південно-Західного краю, мали незначні земельні наділи, їх найбільше цікавила інтенсифікація господарства. Проте сільськогосподарська література не відповідала затребуванню бажання більшості селян. КАТ доводить думку, що необхідної літератури, яка б скерувала дії селянина не було. Господарство у селян, як і у

колишніх «...подворных, так и у общинников» – одноосібне, а не загального користування.

На скільки був високий рівень опрацювання проблеми поширення сільськогосподарської літератури характеризує факт розробки анкети бібліографічною комісією Київського агрономічного товариства. Мета, яку переслідували члени Комісії – з'ясувати роль популярної сільськогосподарської книги для землевласника, дізнатися, який тип літератури є затребуваним серед селян. Це питання набирало резонансу, оскільки, не дивлячись на загальновизнану важливість популярних видань, як першочергового інструменту підняття загального агрокультурного рівня серед селян, все ж таки більшість авторів керуються вже існуючим агрономічним шаблоном. До того ж теми матеріалу визначалися не вимогами існуючого сільськогосподарського життя, а певними «курсами» – з рільництва, тваринництва та іншими галузями агрономії. Значним недоліком тодішньої літератури агрономічного спрямування була невизначена орієнтація на читача: для якого рівня розуміння література. Це відбувалося тому, що видавець не мав критеріїв популярності книги. Довгий час сама «популярність» була шаблонною: пара «народних» висловів, стандартних прислів'їв, «проста» мова – це все вважалося ознаками популярності літератури. Проте ситуація почала змінюватися після 1911 р., коли почали зустрічатися видання, які були написані на основі ретельного вивчення самого об'єкту агрономічного впливу – селянина, реальних умов господарства певного району. Для всебічної картини окреслених питань, було краще оперувати значними даними, отриманими не тільки в результаті проведеного анкетування серед агрономічних діячів, а й експедиційним шляхом серед самих читачів. Також був можливим шлях дослідної перевірки популярної літератури в різних сільськогосподарських районах. Дієвим би виявився спосіб роздачі брошур різного типу, яку схвалила агрономічна нарада при земській управі.

Комісією із поширення сільськогосподарських знань в 1913 р. була розіслана анкета серед сільських господарів, із метою з'ясувати, якого ж типу література була найбільш поширена в регіоні. Респондентами були земські спеціалісти, повітові агрономи, завідуючі дослідним полем при сільськогосподарському товаристві, землевласники, редакції сільськогосподарських журналів в 9 губерніях: Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Бессарабська [146, с. 111].

За результатами анкетних даних, було з'ясовано, що культурний рівень селян в районах, які обстежувалися був низьким. Хоча за останні 5 років ситуація дещо змінилася у зв'язку із поширенням громадської агрономії, яка дала поштовх до підйому загальнокультурного та агрокультурного розвитку населення. Агрономи відмічали, що переважно спостерігається зацікавленість сільськогосподарською літературою серед сільського населення. Особливою зацікавленістю серед селян мали лекції, читання та курси: «лекцій по с.-х. у нас было мало, но интерес они возбуждают большой, особенно лекции на украинском языке». Тематичні лекції навіть цікавили жіноче населення, яке бажало застосовувати отримані знання у своєму господарстві. Часом читання розцінювали і я певне видовище, але важливим було те, що селяни самі зверталися до управ із проханням про організацію лекцій. І врешті-решт, ставлення населення до просвітницької роботи кардинально змінився, хоча б тому, що раніше серед слухачів можна було почути: «...нехай балакає, йому за це гроші платять», але такого вже не чути, а навпаки просили приїздити знову [122, с. 12]. Наприклад, в Чигиринському уїзді Київської губернії на курсах бувають присутні до 500 осіб, а в Херсонській губернії в 1912 р. лекції прослухали 60 осіб, із 250 бажаючих, взимку 1913 р. – 53 із 150 чоловік, навесні – 53 зі 100. Таким чином, робота, яку здійснювала Комісія мала попит серед населення, і щороку коло зацікавлених осіб збільшувалося, що було позитивним для вирішення питання поширення агрономічних знань.

Середовищем для прогресивних починань громадської агрономії виступали представники «трудового» господарства. Часто це були не заможні селяни, а подекуди малоземельні й безземельні (Чернігівська губернія), які в пошуках роботи їздили по різних районах і багато чого вже встигли побачити. Із отриманої інформації І.А. Прілежавєв, констатував, що забезпечені селяни мало цікавилися питаннями трудового села, спостерігалася певна інертність.

Отже, загальнокультурний розвиток довоєнного села був дуже низьким, через малограмотність і бідність населення. Проте почався процес створення сільської культури: серед населення поживалася зацікавленість сільськогосподарськими знаннями, що має зв'язок із розвитком громадсько-агрономічної роботи і кооперативного руху. Спостерігався масовий інтерес до методів ведення прогресивного сільського господарства, й таке явище було властивим для середньо-заможного трудового прошарку сільського населення.

Найголовнішим завданням опитувальної анкети було з'ясувати роль популярної сільськогосподарської літератури в сільській місцевості. Відповідно до отриманих результатів, І.А. Прілежаєв на сторінках «Вестника популярной сельскохозяйственной литературы» констатує, що головним і чи не єдиним провідником профільної літератури в селі був агроном. Саме такою літературою послуговуються агрономи під час читання лекцій, проведення бесід, під час яких рекомендують своїй аудиторії читати агрономічні книги. Беззаперечно, з часом література почала проникати в село різними шляхами: через агронома, земські склади і приватні книговидавання, редакції сільськогосподарських журналів. Але й існували перепони для поширення агрономічної літератури: безграмотність населення, відсутність книжкових магазинів, невідповідність літератури місцевим потребам, нестача практичної літератури чи необізнаність селян про них. У Бессарабській губернії часто були випадки, коли мова книги, а вона переважно було російською, става перешкодою для прочитання, оскільки місцеве населення володіло виключно молдавською мовою [122, с. 14–15].

Серед сільської маси населення проявлявся культурний авангард, селяни-агрономи, які жваво цікавилися популярною сільськогосподарською літературою, вбачаючи в ній провідника у веденні господарства. Формування сільської «агрономічної інтелігенції» було наслідком поширення громадської агрономії.

Таким чином, результати отримані внаслідок опрацювання анкетних даних давали уявлення про рівень усвідомлення сільським населенням значення літератури під час організації та ведення господарства. Навіть при виявленому культурному рівні, популярна сільськогосподарська література надає суттєву допомогу в роботі агронома як практичними вказівками, так і розвиваючи професійний кругозір. Популярна галузева література виступала засобом підняття агрокультурного рівня населення. Проте, агрономічно-мислячими, свідомо цікавлячись науковими основами агрономії виявилися лише одиниці. Прогресивність анкети була в тому, що вона надала матеріал для оцінки і відповідних кроків щодо літературної пропаганди сільськогосподарських знань.

3. В 1914 р. Комісією було заплановане проведення курсів для агрономів та сільських господарів, але через початок Першої світової війни їх було відмінено. На одному із засідань Загальних Зборів Ф.В. Скуратов запропонував замість таких курсів організувати по селах популярні читання і короткотермінові курси, до яких в селах місцеві мешканці проявляють підвищений інтерес. Через військовий час і призов гостро постала проблема нестачі агрономів, тому, такого типу заходи були актуальними. Зазначимо, що ідея Товариства була підтримана Київським Земством, який на влаштування читань виділив 10000 рублів [129].

На Загальних Зборах часто піднімалися актуальні питання, які турбували не тільки вчених, а й пересічних сільських господарів, які потребували «підказок» у веденні господарства. Тому такий факт ще раз засвідчує своєчасність та необхідність діяльності КАТ, робота якого була покладена на вивчення особливостей ведення сільського Південно-Західного краю:

труднощів з якими зіштовхуються власники угідь та пошук оптимального їх вирішення. Під час одного із Загального Зібрання порушувалося питання конкурентоздатності крупних та дрібних господарств [125]. Різниця між ними пояснювалася соціально-економічною природою самих господарств. У технічному відношенні дрібне господарство знаходиться не в гірших умовах, ніж крупне, а в соціально-економічному відношенні в значно кращих умовах. Це пояснювалося тим, що в крупному господарстві на одну особу припадає особу 2 класи – клас підприємців і клас найманих працівників, і обоє переслідують різні інтереси, чистий прибуток підприємства розділяється між самим підприємцем і працівником. Тоді як дрібне господарство в соціально-економічному відношенні однорідне, тут немає протиріччя інтересів, дохід від господарства належить виключно працюючому підприємцеві. Принагідно зазначимо, що вже тоді йшла мова про те як потужним потоком виходить трансформуючись із крупного господарства в дрібне, такий факт свідчив про велику стійкість дрібного господарства, а відтак про його беззаперечну перевагу. Подібний стан речей із господарства спостерігався в Росії, Німеччині, Англії, Америці та інших провідних країнах світу.

Київське агрономічне товариство серйозно займалося питаннями осучаснення сільськогосподарських земель і господарств. Одним із аспектів такої модернізації було впровадження сільськогосподарської техніки. Як найбільш мобільний елемент виробництва знаряддя праці постійно удосконалювалися протягом пореформеного періоду, і цьому значною мірою сприяв імпорт сільськогосподарської техніки в Росію з більш розвинутих в технічному відношенні західноєвропейських країн. Разом із зростанням імпорту розвивалося й вітчизняне машинобудування. Лише з 1862 р. по 1883 р. кількість підприємств цієї галузі промисловості збільшилася більше, ніж у 7 разів. Особливо стрімкого розвитку ця галузь промисловості набула в південному регіоні Російської імперії – на території українських земель, перевищуючи темпи розвитку в тричі в цілому по країні. На цих територіях

колишні майстерні при складах іноземних машин практично перетворювалися в досить великі заводи сільськогосподарського машинобудування. Збільшення попиту на машини спостерігаємо із тогочасної вартості імпортованих машин і знарядь праці: у 1848 р. завезено сільськогосподарських машин на суму 2550000 крб., а в 1859 р. – на 11260000 крб. [87, с. 4–5]. Звичайно, збільшення попиту не могло задовольнятися вітчизняними заводами, на яких організація виробництва мала низький рівень. Проте цей попит дав поштовх подальшому розвитку діяльності заводів і збільшенню їх загальної кількості в країні. Уряд всебічно заохочував розгортання вітчизняного машинобудування, надаючи субсидії, розсилаючи кращі зразки техніки. Однак, головна підтримка виявлялася в тому, що російські машинобудівники користувалися безмитним чавуном і залізом, хоча й іноземні машини та знаряддя ввозилися на територію Російської імперії безмитно. З початку 1885 р. іноземні машини були обкладені митом розміром у 50 коп. золотом з пуда. Результатом таких змін стала організація нових заводів та майстерень. Почав зменшуватися обсяг імпортованих машин.

Аналізом існуючих машин та напрацюванням рекомендацій по їх застосуванню займався І.А. Прілежаєв. Попит у воєнні роки на сільськогосподарське устаткування зростав, оскільки не вистачало робочих рук, їх треба було шукати заміну. Такий ажіотаж на техніку тягнув за собою спустошення внутрішнього ринку, та й в умовах воєнного часу виробництво значно скоротилося. Ввезення машин із за кордону було не можливим. Розглядаючи ситуацію, яка склалася громадські організації виробили заходи, як із забезпечення населення сільськогосподарськими машинами, так і для підтримки вітчизняного виробництва. Щоб до майбутнього сільськогосподарському сезону забезпечити техніку господарства було розроблено план, який включав: організація ремонту старого інвентарю; організація машинної кооперації чи прокатних пунктів; громадська організація ввозу закордонних сільськогосподарських машин і раціональне їх

розподілення. Для підтримки машинного виробництва: надати можливість громадським організаціям взяти на себе відновлення виробництва на сільськогосподарських заводах, що вже закрилися; вирішення питання на рівні Міністерстві Землеробства за участі громадських активів. Запропоновані пункти вирішення проблеми, яка виникла, мали жваве обговорення. Члени Загальних Зборів розійшлися в думка: одні вважали, що питання виготовлення вітчизняних машин не на часі, адже військові умови диктували мілітаризоване виробництва, інші ж – зазначають, російськими заводами надто завищені ціни на машини і реманент – на 35% і більше, в той час, як американці пропонують машини з надбавкою лише 10 % на ціну минулого року [127, с. 36].

Реальні умови, які склалися у сільськогосподарському машинобудуванні були не сприятливими для осучаснення способу обробітку землі, як і раніше головною тягловою силою залишалися коні. Модернізація сільських господарств у відношенні переоснащення затягувалася до встановлення мирного часу.

Час існування Київського агрономічного товариства співпав із трагічними подіями для української державності. В 1914 р. спалахує Перша світова війна. Здавалося б, мирне життя закінчилося – війна все поглинула, мілітаризація у всіх сферах життя. У сільському господарстві не вистачало чоловіків, коней, реманенту. Посівна площа у 1916 році зменшилася в Україні на 1.900.000 десятин, гуртовий збір збіжжя у порівнянні з р. 1913 обнизився на 200.000.000 пудів. Найбільше потерпіли малоземельні селяни: на 1917-ий рік в Україні з 3.980.000 селянських господарств 640.000 не мали засівів, 1.400.000 не мали коней, а 1.142.000 не мали корів [129, с. 348].

З початком Першої світової війни об'єднання не припинило своєї діяльності. Навпаки, відзначимо активну діяльність товариства в перші повоєнні роки. Зважаючи на те, що під час війни дрібне сільське господарство найбільше зазнає втрат, редакція «Хозяйства» видає статтю І.А. Прілежаєва «Земские мероприятия по оказанию помощи крестьянскому хозяйству во время

войны». Вже під час першої мобілізації, яка співпала із збиранням осіннього врожаю, до лав армії було призвано тисячі чоловіків, які були цінними робочими руками для сільського господарства. Крім проблеми збирання врожаю, виникли і питання озимої посівної кампанії. Війна, як явище, порушила нормальні умови товарообігу в галузі сільського господарства, яка повинна була пережити надзвичайне економічне потрясіння.

Задля запобігання нищівного явища в сільському господарстві, за ініціативи громадсько-просвітницьких об'єднань, наукових товариств та підтримки органів місцевого управління, була запроваджена кампанія, покликана «...разрешить целый ряд технико-экономических вопросов сельского хозяйства в условиях военного положения» [121, с. 59]. Органами, які мали бути абсолютно близькими до населення, портативними та займатися актуальним для воєнного сільського господарства питанням, в селах не було. Тоді вони були створені за одним зразком – це були або місцеві комітети, або піклувальні, або ж інші організації, до яких входило виключно місцеве населення. До роботи новостворених організацій входили представники місцевої інтелігенції – вчителі, священики, лікарі, місцеві землевласники, агрономи. Для більш професійного функціонування були мобілізовані агрономи, інструктори, статистики, всі вони працювали над реалізацією загального плану. Далі автор статті окреслює перелік спільних завдань для реалізації. По-перше, допомога селянам у збиранні врожаю та підготовка землі до зимового періоду. Головним гаслом було – «нехай всі допоможуть один одному – селяни, поміщики» [121, с. 60], для цього відбувалася мобілізація всього робочого населення, наявного сільськогосподарського інвентарю. Зусилля земств у реалізації одного із головних завдань в усіх губерніях увінчалися успіхом. Успіху кампанії багато в чому сприяла підвищена продуктивність праці селян.

І.А. Прілежаєв звертає увагу читачів, на значущість земських заходів для економічної допомоги дрібним господарствам – організації, полегшення

процесу збуту сільськогосподарської продукції, посилення товарообігу в сільській місцевості. Для вирішення наступного завдання земства намагалися організувати поставки продукції переважно в неврожайні губернії; в більшості губерніях хлібозаготівельні операції почали здійснюватися через земські каси дрібного кредиту або шляхом фінансової підтримки кредитних кооперативів; земства почали клопотатися над полегшенням умов внутрішнього транзиту залізничними коліями.

Результатом таких спільних заходів, за ініціативи земств, стало те, що високими темпами розвивалася самодіяльність та взаємодопомога населення, не залишилося жодного необробленого земельного наділу. «Такий досвід організації роботи на місцях, – вважає автор статті – буде корисний для майбутньої весняної, а, можливо, і літньої кампанії». Та головний висновок, який мають зробити земства – навіть у воєнний час, будь яка ініціативи виявиться корисною лише за наявності активних центрів та кооперативних організацій на місцях.

Внаслідок Першої світової війни зазнало великої розрухи й сільське господарство. Від виробництва було відірвано більшість чоловічого населення. В 1917 р. 1/3 селянських господарств України не мала чоловіків. Зменшилася кількість коней – основної на той час тягової сили. У 1916 р. в Україні налічувалося 5477,2 тис. коней, а в 1917 р. – 4226,6 тис. Сільськогосподарські машини та реманент, яких і так було мало в ті роки, зношувались, а випуск нових машин майже припинився, обмаль було і мінеральних добрив. Все це разом призвело до скорочення посівних площ, погіршення агротехніки, зниження врожайності.

Загальна посівна площа в Україні у 1917 р. становила 19 млн га, або зменшилася порівняно з 1914 р. на 21,3%. Середня врожайність зернових культур у 1917 р. порівняно з 1916 р. знизилася з 10,2 до 9 ц/га, тобто на 11,8 %, основної продовольчої культури (пшениці) – на 11 %. Валовий збір зерна порівняно з 1913 р. знизився на 200 млн пудів. Найбільше потерпіли

малоземельні селяни. Так, у 1917 р. в Україні з 398 тис. селянських господарств 640 тис. не мали посівів, 14 тис. не мали коней, а 1141 тис. не мали корів [49, с. 598].

Представники КАТ брали участь у нараді з питань експорту насіння цукрового буряку, яка відбулася 18 листопада 1917 р. Серед усіх присутніх представників різних громадсько-адміністративних установ (Всеросійського товариства цукрозаводчиків, Всеросійського союзу торговців і виробників селекційного насіння цукрового буряку, Південноросійського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості, Центрального Бюро з об'єднання закупівлі цукру, Товариства Західних Земств, а також окремі зацікавлені особи, зокрема голова товариства «Меридіан» І.Н. Шуман, представник насінницького господарства барона А.А. Мааса – Л.С. Кнох, завідувач редакції журналу «Хазяйство» Л.Є. Грюнвальд, представник акціонерного товариства «Юрвета» – А.К. Бранд) головою наради було обрано С.Л. Франкфурта, як представника від КАТ. Результатом цієї наради стало рішення – «...дозволити вивіз насіння буряку в кількості 500 00 пудів, не враховуючи насіння, яке знаходиться в даний час в портах і дорогах» [138, с. 424.]. Таким чином, була встановлена квота на вивіз насіння цукрового буряку за кордон і перенесено видання ліцензій на його експорт із Петрограду до Києва.

Таким чином, найяскравішою сторінкою практичної роботи Товариства було надання агрономічної допомоги населенню переважно в сільській місцевості. Це було можливим за участі одночасно двох комісій КАТ: поширення сільськогосподарських знань, та з вивчення популярної сільськогосподарської літератури. Оскільки завдання їх роботи дещо перепліталися, орієнтири були однаковими – вивчити стан наукової освіченості сільського населення із агрономічних питань, для всебічного вивчення проблеми залучалися різного роду спеціалісти, які методично піднімали агрономічну компетенцію населення: поширення популярної літератури,

організація читань, лекцій, бесід тощо. Згадаємо й про засоби масової інформації, які були одним із доступних джерел пропаганди. Таким органом для КАТ був щомісячник «Хозяйство».

Потужною та дієвою була робота *Комісії з поширення сільськогосподарських знань*, як профільного відділення. Протягом 1913 р. члени Комісії займалися активною підготовкою до майбутніх короткотермінових курсів: напрацьовували програму, узгоджували список лекторів. Як і в 1912 р., метою курсів 1914 р. було охарактеризувати аудиторії, агрономам та власникам сільськогосподарських земель, районну ситуацію сучасного стану розвитку навчальних дисциплін, які пов'язані із особливостями ведення сільського господарства, такий принцип веденні курсів був покладений в основу читань 1912 р.

Окремо відзначимо діяльність членів Комісії, робота, яких була направлена на вирішення питання агрономічної грамотності населення краю, шляхом розповсюдження знань, вивченням особливостей природних умов та напрацювання програм науково-просвітницьких лекцій, читань. Серед них І.А. Прілежаєв, О.Г. Гаршин, А.І. Ярошевич.

Діяльність Комісії з поширення сільськогосподарських знань тісно перепліталася із ще однією діючою секцією КАТ – Комісії із перегляду популярної сільськогосподарської літератури, тому можна сказати, що науково-освітня, популяризаційна діяльність КАТ здійснювалася, переважно, через постійно діючі Комісії, що створювалися Загальними зборами Товариства. Завдання, які перед собою ставили члени комісій були затребуваними, адже виконувалися на замовлення губземств Південно-Західного Краю та Департаменту землеробства.

4.2. Видавнича та бібліографічна справа

Серед багатьох заслуг Київського агрономічного товариства для розвитку агрономічної науки в Україні окремо виділяємо видавничо-бібліографічний напрямок роботи. Однією із найяскравіших сторінок діяльності Товариства було надання агрономічної допомоги суб'єктам ведення сільського господарства. Найбільш доступним способом реалізації поставленого завдання була видавнича діяльність.

Навесні 1911 р. в межах КАТ для пропаганди новітніх вітчизняних наукових досягнень в галузі сільського господарства та супутніх напрямів природознавства був створений спеціальний орган – *Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури*. Одразу було й затверджено її склад: М.П. Фролов, А.В. Країнський, О.Ф. Нестеров, С.М. Тулайков, О.К. Филиповський, В.Б. Скворцов, П.О. Широких, О.І. Душечкін, О.В. Отриганьєв, М.М. Коган, і О.О. Хохряков [94, с. 2–3]. За весь час існування Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури беззмінним її головою був О. І. Душечкін.

Генеруючим завданням профільної Комісії Правління КАТ визначало перегляд та рецензію, як й існуючих, так і сільськогосподарської літератури, яка щойно вийшла друком. Відзначимо, що особлива увага надавалася літературі районного характеру. В результаті, почали з'являтися наукові реферати, у першу чергу видань, що виходили на українських землях і навіть українською мовою.

На першому організаційному зібранні Комісія окреслила план своєї діяльності. Було прийнято ключове рішення – звернутися до низки видавництв із проханням надати Комісії популярні сільськогосподарські книжки й брошури або ж каталоги видань, які були випущені ними на ринок.

Одночасно Комісія апелювала до Імператорського Вільного економічного товариства, де вже декілька років працювала схожа за своїм

спрямуванням комісія, з проханням надіслати друкований матеріал із зазначеного питання. Із видавничих фірм на допомогу зголосилися дві: Товариство «Агроном» і «К. І. Тихомиров», які знаходилися в Москві, вони надіслали свої каталоги і ряд брошур [150, с. 110].

Для розроблення методики написання рефератів за основу було взято книгу «К вопросу о распространении сельскохозяйственных знаний внешкольным путём», видану Імператорським Вільним економічним товариством. Протягом року вдалося переглянути всі 234 назви книг із різних галузей сільського господарства, що зберігалися у бібліотеці на 1 січня 1912 року, з яких 70 прорецензували, а на 11 брошур отримали вже готові рецензії [106, с. 8].

Діяльність Комісії в перші роки її існування виявилася досить скромною. Головною перешкодою до більш широкої та активної роботи було те, що складу цієї комісії входили особи, які були надто заняті своєю основною діяльністю, і тому для прочитання популярної літератури та написання рецензій могли виділити дуже мало часу.

Для того, аби стимулювати цю справу, Правління Товариства ввело принцип оплати за рецензування літератури. Адміністративним органом КАТ було виділено із річного бюджету 300 рублів на оплату праці рецензентів. Тим же шляхом передбачалося залучи до роботи в Комісії тих осіб, які за певних обставин не входять до її складу, але своєю діяльністю могли б сприяти роботі Комісії [106, с. 10] Якщо спочатку робота рецензентів трималася на ентузіазмі, то в 1912 р. Правлінням Київського агрономічного товариства було порушене питання про оплату рецензій. Праця рецензента складалася за прочитання, і становила 1 рубль за листок в 30000 букв (від Комісії) і 6 копійок за строфу (від журналу).

Принциповою позицією Комісії було намагання синтезувати книжково-бібліографічну роботу з практичними завданнями громадської агрономії окремого району. Тому члени Комісії одноголосно прийняли рішення

відзначати серед маси сільськогосподарської літератури лише видання, які становили цінність для Півдня Росії, відповідно його природно-історичним та господарським особливостям. На кінець 1912 р. Комісією надруковано 23 рецензії, хоча здійснено рецензій на 59 брошур, інші 36 рецензій були не надруковані. Результати своєї діяльності Комісія публікувала на сторінках журналу «Хозяйство» під спеціальною рубрикою «Из деятельности Комиссии по пересмотру сельскохозяйственной литературы при Киевском Агрономическом обществе». Оскільки журнал «Хозяйство» не міг друкувати рецензії Комісії в кожному своєму номері, було визнано, що публікація рефератів на сторінках журналу є недостатньою для того, аби опрацювати нову методику написання у світлі стратегічних завдань Товариства. Зважаючи на це, згодом Правлінням КАТ було вирішено про «издание собственных библиографических бюллетеней в виде ежемесячника размером в 3 листа» [20, с. 102].

У 1913 році під егідою Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури КАТ почало виходити друком видання науково-реферативного характеру – «Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы».

З метою налагодження тісної співпраці в питаннях книгообміну, з'ясування тематики науково-популярного характеру, що найбільше цікавить людей на місцях, Комісією були розроблені спеціальні анкети та розіслані по всьому Південно-Західному краю – це близько 1000 різних установ, редакцій газет і журналів, велика кількість сільськогосподарських товариств, відомих діячів суспільної агрономії. Крім того Комісії вдалося отримати дозвіл губернатора на заснування нового друкованого органу – «Вестник о популярной с.-х. литературы», який виходив один раз у два місяці, обсягом два друкарських аркуші, накладом 2000 прим. Річна передплата «Вестника» становила 2 руб. і 20 коп. у роздрібній торгівлі. Для друкованого органу потрібні були кошти, тому Комісія звернулася до ряду земств із проханням у

фінансовому сприянні. Лише Київське губернське земство виділило 300 руб., а Полтавське – гарантувало викуп 100 його примірників.

Особливої уваги заслуговує участь членів Київського агрономічного товариства в роботі 1-го Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві 1-10 вересня 1913 р. Під час засідання підсекції сільськогосподарської преси і літератури було заслухано доповідь І.А. Прілежаєва «Задачи библиографии популярной с.-х. литературы в связи с тенденциями развития общественной агрономии», з метою широкого ознайомлення та популяризації своєї діяльності серед агрономів, а також задля з'ясування правильності принципів, якими керується Комісія в своїй роботі. Відзначимо, що питанню поширенню сільськогосподарських знань шляхом розповсюдження популярної сільськогосподарської літератури було відведене особливе місце, адже преса такого зразку була покликана пробуджувати інтерес до сільськогосподарських наук.

Доповідаючи, І.А. Прілежаєв зосередив увагу на тому, що «...общественная агрономия стремится приблизиться к земледельцу, сочетать выводы кабинетной науки с трезвым практицизмом действительной жизни» [47, с. 7]. У пореформений період для аграрного населення країни було характерним те, що населення намагається черпати агрономічні знання з усіх доступних їм джерел, і тому популярна література буде одним із дієвих засобів профільної освіти. Вченим були окреслені проблеми вітчизняної популярної сільськогосподарської літератури, її види, які представлені споживачеві, і звідси вирішення – створення нового типу громадсько-агрономічної організації, яка б розв'язала як питання бібліографії, так і розвиток місцевої видавничої справи. Репрезентуючи роботу Київського агрономічного товариства, зокрема Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, І.А. Прілежаєв в своїй доповіді зазначив: «Задача комиссии в общем сводилась к тому, чтобы путем критического отбора выделять из массы обращающихся на рынке изданий наиболее доброкачественная в соответствии с сел.-хоз. и

естественно-историческими условиями юга» [47, с. 12]. Як бачимо, Комісія не тільки прагнула впливати на видавництво та полегшувати роботу вибору літератури місцевим агрономам і сільським господарям, а й намагалася сприяти розвитку місцевої літератури. Реалізацію його завдання Комісія розпочала із встановлення зв'язків з місцевими агрономами і земствами. Таким чином були акумульовані сили на місцях із числа місцевих агрономів, які в подальшому критично розглядали земську агрономічну літературу. Така активна позиція Комісії щодо втручання в бібліографічну справу дала результати у вигляді співпраці із земствами, представники останніх зверталися до Комісії із проханням надати свій відгук на видрукувані в земські праці чи рукописи.

В планах членів Комісії було розширити свою програму діяльності та реорганізуватися в консультаційно-бібліографічну районну установу. Комісія такого типу створюється, приблизно, по однакових районах при місцевих сільськогосподарських чи агрономічних товариствах, при редакціях сільськогосподарських журналів. Працівники, які входили до вказаних організацій, тісно взаємодіяли із земськими агрономічними установами, сільськогосподарськими товариствами і взагалі із споживачами популярної галузевої літератури. До функціональних обов'язків таких співробітників входило безоплатне виконання доручень вказаних організацій і консультаційна робота.

Завдання бібліографічної організації зводилося до критики поточної сільськогосподарської літератури, її детальної характеристики з точки зору цінності для практичного застосування в окремих сільськогосподарських районах. Отже, створювалася бібліотека суто місцевої літератури із дослідних вузькогалузевих питань, та мали певне значення: для сільських бібліотек, посібник для лекцій, для масового розповсюдження. Важливо те, що шляхом систематичної критики вироблявся не тільки певний тип літератури. Новостворена установа знаходилася у тісному і живому спілкуванні з агрономами та читачами літератури. Це дало можливість отримувати детальну

характеристику підготовлених праць, обговорювати зауваження, які виникали в ході читання спеціальної літератури серед землевласників, агрономів.

Таким чином, функціонування бібліографічної комісії спонукало розвиток місцевої літератури. Для цього комісія критично оцінювала місцеві видання, ініціювала організацію літературних конкурсів. Діяльність комісії була покликана очистити літературний ринок від макулатури.

Голова підсекції сільськогосподарської преси і літератури, відзначив актуальність теми, яку розробляють у КАТ і пошук шляхів її вирішення. К.Г. Маньківський зауважив: «...мне думается, что предложение Киевского Агрономического Общества взять это дело въ руки общественныхъ организацій и выработать определенный план – вполне своевременно. Все литературные конкурсы, устраиваемые губернскими земствами, не достигаютъ цели. Действительно, важно создать что нибуть лучшее, чемъ мы имеемъ теперь» [155, с. 110–111]. Засідання прийняло рішення покласти на Товариство розробку загальноприйнятих принципів рецензування спеціалізованої агрономічної літератури і підготувати відповідну доповідь на всеросійському з'їзді [155, с. 119]. Таке рішення було знаковим для КАТ, адже визнавало його роботу Комісії із перегляду популярної сільськогосподарської літератури як піонера бібліографічної роботи.

Варто й відзначити, що після З'їзду діяльність КАТ в напрямку розповсюдження агрономічних знань поширилася на періодичне видання «Хуторянин» під заголовком «Изъ деятельности Комиссии по просмотру популярной с.-х. литературы при Киевском Агрономическом Обществе», принагідно зазначимо, що до 1913 р. Товариство друкувалося на сторінка тижневика «Хозяйство».

1915 р. був тяжким не тільки для всього населення країни, а й для науки в цілому, що і відобразилося на діяльності Товариства і комісій як його складових. Частина членів Комісії були мобілізованими на фронт, а ті, що залишилися повністю були поглинуті роботою, пов'язаною із війною.

Закономірним було те, що під час війни інтерес населення до сільськогосподарської бібліографії значно знизився. Та не дивлячись на війну і її рушійну силу, Комісія на початку 1915 р. поставила перед собою завдання: видання каталогу популярних брошур, організація бібліотеки, розширення функцій Комісії стосовно оцінки всіх посібників із популяризації сільськогосподарських знань. Проте це так і залишилося в планах, каталогу не вдалося видати через відомі вже причини. В 1915 р. Комісії вдалося опрацювати всього 21 брошуру і 3 рукописи [48], які надійшли від Київської Губернської Земської управи. Також було віддруковано 700 екземплярів збірників рецензій: «Обзоры текущей популярной сельско-хозяйственной литературы» № 4, куди були вміщені відгуки на 105 брошур. На це було витрачено 139 рублів 65 копійок і 295 рублів для оплати праці рецензентів, які працювали над підготовкою збірника.

Питанню підняття селянської культури приділялося багато уваги, так Департаментом Землеробства у великому тиражі організовано видавництво популярних брошур. До того ж владою було виражено побажання в підтримці даного заходу місцевими організаціями у вигляді оцінювання видань.

Починаючи із часу свого заснування Київське агрономічне товариство починає друкуватися на шпальтах щотижневого сільськогосподарського та економічного журналу «Хозяйство». Своє існування журнал розпочав з 1905 р., його редактором був М.П. Шестаков. Щочетверга виходив новий номер періодики, сторінки якої були наповнені інформацією сільськогосподарського та економічного напрямку. Журнал видавався за сприяння Південно-Російської спілки поширення землеробства і сільськогосподарської промисловості. В журналі постійно друкувалися статті вчених-аграріїв різних напрямків сільського господарства, результати їхніх наукових пошуків та досліджень. В журналі «Хозяйство» були постійні рубрики: «Из сельскохозяйственной печати», «Обзор хлебных рынков», «Телеграммы, цены на хлеб, скот и пр.».

«Обзоры сахарных рынков», «Вопросы и ответы», «Библиография», «Из текущей жизни».

Постійними дописувачами щотижневого журналу були члени КАТ. Представники Товариства у своїх науково-практичних статтях окреслювали проблеми, з якими зіштовхуються власники сільськогосподарських земель, і пропонували шляхи їх вирішення, науково обґрунтовуючи свої зауваження. Таким чином, усі бажаючі читачі могли ознайомитися із передовим досвідом у галузі сільського господарства та розпочати його втілення на своєму полі. Популяризаційна діяльність КАТ не лише зводилася до анонсування провідних галузевих ідей. Комісії, які були створені для системної роботи Товариства, друкували результати своєї діяльності: експедиційної, пошукової та наукової [186, с. 96].

Чи не найяскравіше на сторінках «Хозяйства» представлена робота Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури (створена 1910 р.). Основною метою її діяльності було перегляд і реферування, як існуючої, так і новітньої друкованої популярної сільськогосподарської літератури, особливо, районного характеру. Реферування видань здійснювалося методикою, яку розробило Імператорське Вільне Економічне товариство. Дотримуючись одного із завдань своєї діяльності – поширення сільськогосподарських знань і навчання серед зацікавлених осіб, одна із дев'яти комісій КАТ – Комісія із перегляду популярної сільськогосподарської літератури, в кожному номері журналу «Хозяйства» в розділі «Из деятельности Комиссии по пересмотру сельскохозяйственной литературы при Киевском Агрономическом обществе» знайомить читачів періодики із популярною фаховою літературою, яка могла бути використана серед працівників сфери сільського господарства. Під головуванням І.А. Прілежаєва з 1910 р. члени Комісії надавали рецензії на щойно видрукувані праці у галузі сільського господарства. Так за перший рік свого існування Комісія із перегляду популярної сільськогосподарської літератури на сторінках «Хозяйства»

проаналізувала 15 книг та брошур. Зазначимо, що Комісія з 1913 р. ініціювала видавництво спеціальної серії видання «Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы», надалі Правління Товариства «...принципиально высказалось за желательность издания в 1914 г. библиографического журнала под названием «Вестник текущей популярной с.-х. литературы» ... в объёме 2-3 печатных листа не реже одного раза в 2 месяца...» [20, с. 102].

За результатами своїх експедиційних досліджень Комісія з вивчення господарств Південно-Західного краю (заснована 1910 р.) друкує статті у періодиці. Щороку видаючи звіти про свою діяльність – «Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края», Комісія дублює їх на сторінках «Хозяйства», таким чином популяризуючи роботу Товариства. Друкувалися статті, які описували господарства губерній Південно-Західного краю. В них містилася інформація про спостереження та дослідження, які проводили члени Комісії: облаштування експериментальних ділянок, ведення на них селекційних робіт із цукровим буряком, злаковими культурами, картоплею [84, с. 15]. Першу статтю Комісії знаходимо сторінках щотижневика «Хозяйство» у № 8 від 1911 р. Йшлося про обстеження Поліського району Київської губернії, яке проводилося задля визначення економічної доцільності вирощування картоплі, а також її переробки на спирт.

На сторінках щотижневого видання, у рубриці «Вопросы и ответы», фахівці часто відповідали на питання, що цікавили читачів, наприклад: «Какие из яровых злаков надежнее и выгоднее посеять на том участке, где осталась не выкопанной свекла?». В якості агрономів-спеціалістів, які надавали пояснення, обґрунтування чи поради для продуктивного ведення сільськогосподарської справи, були зазначені члени КАТ.

Безумовно, діяльність КАТ представлена численними науковими публікаціями, здобутками її членів у сфері сільського господарства та дотичних до нього галузях. Відповідно, члени Товариства, з метою популяризації своєї

діяльності, як науковця, перманентно друкувалися на шпальтах науково-популярних журналів.

Тематика статей, авторами яких виступали члени КАТ, була, переважно, присвячена результатам їх агрономічних спостережень, досліджень, обґрунтуванню різних способів обробітку землі чи ведення сільського господарства. В журналі № 1 від 5 січня 1912 р. міститься стаття голови Київського агрономічного товариства В.В. Колкунова «Теория и значение гибридизации». Автор статті дає пояснення, чому процес схрещення є важливим для ведення сільського господарства – «...сортвод может пользоваться не только готовыми, но и создавать нечто новое, не существовавшее в природе раньше...» [69, с. 2]. Вчений обґрунтовує значимість теорії схрещення на прикладі досліду над зернами пшениці. Для проведення власного дослідження В.В. Колкунов обрав відмінні за своїми ознаками зерна пшениці – червоні вусаті та білі безості. Результатом процесу схрещення було виявлення домінантів – безості, та рецесивів – ості екземпляри, і схематично зображено та прокоментовано результати процесу генерації. Кінцевим ствердженням стало те, що перша гібридна генерація виявилася повністю однотипною, тоді із другої генерації починається процес розщеплення ознак, до того ж в чітко визначеному кількісному відношенні. Значення цієї статті для «сортводів», які намагаються отримати щось нове шляхом схрещення була неоціненною. Ознайомись із особливостями проведення дослідження В.В. Колкунова, на сторінках журналу «Хозяйство», пересічний господар особисто міг використати його результати.

Прикладом популяризації агрономічних досліджень та впровадження їх результатів у ведення сільського господарства є стаття в журналі № 2 від 18 січня 1915 р. під назвою «Результаты изучения двух линий сахарной свеклы», автором якої був В.В. Колкунов. У цій статті вчений-агроном описує результати власного дослідження отримані в результаті вивчення двох ліній цукрового буряку, і доходить до висновку: «...кожну ботанічну різновидність

можна розчепити ще на ряд ліній, які зовсім не розрізняються за своїми морфологічними ознаками, але кардинально різняться за своєї анатомічною будовою та фізіологічними властивостями» [69, с. 47]. Автор статті детально описує методику проведення дослідження та підготовку до нього: за якими ознаками обирався дослідний матеріал. В. В. Колкунов вивчав культуру цукрового буряку з 1912 р., коли вчений досліджував буряк типу Vilmorin в маєтку Попівка, Канівського повіти. Свої дослідні роботи агроном розпочав навесні 1914 р. вирощуючи насіння цукрового буряку в посудинах у «вегетаційних будиночках» лабораторії загального землеробства Київського політехнікуму. Впродовж досліджень вчений звертав увагу на висоту батогів, вагу коріння, кількість води, яка потрібна для нормального росту рослини, і як наслідок – сахаристість двох ліній буряку. Отримані результати, змусили вченого підтвердити дані свої попередніх дослідів – більш мало клітинний буряк є більш сахаристим.

Свою науково-освітню, популяризаційну й бібліографічно-реферативну діяльність КАТ завершило у вересні 1918 р., коли у № 21–38 журналу «Хозяйство» побачила світ його остання інформація. О.К. Филиповський надав коментар на замітку А.А. Маркова, яка відкидала правильність використання математичних формул, які застосовував професор Філіповський у своїх обрахунках розміру помилки ділянок, складених із деяких маленьких ділянок [164].

Друкованим органом КАТ, зокрема його Комісії із поширення сільськогосподарських знань, із 1914 р. стає «Вісник популярної сільськогосподарської літератури». Вважаємо, що видавництво цього щорічного журналу було найбільшим досягненням в межах роботи Комісії. Головним завданням журналу було вивчення та розв'язання питання «...позашкільного розповсюдження сільськогосподарських знань, популярної сільськогосподарської літератури і бібліографії» [27, с. 1].

Його відповідальним редактором став голова КАТ професор В. В. Колкунов. На сторінках «Вісника» члени Товариства доводять необхідність популяризаторської справи як однієї із проявів агрономічної допомоги: «Час, із його факторами, які мають вплив на все суспільне життя, ставлять чимало різних запитань за своїм походженням. Про ці питання, коріння яких сягають в минуле, можна сказати, що поки вони назріють і постануть – вони проходять щось на зразок інкубаційного періоду. Таке явище можна спостерігати й у сільськогосподарському житті» [137, с. 4]. Перший номер вийшов друком 2 травня 1914 р. і придбати його можна було за ціною 20 коп. за один примірник. У перемові до читача «від редакції» зазначалося, що видання буде прагнути до того, щоб дати можливість всім, хто так чи інакше, цікавляться популярною книгою, орієнтуватися у масі книжкового матеріалу, який надходить на ринок й надавати допомогу при виборі літератури, яка б задовольнила бажання читача [27, с. 3]. Активними рецензентами видань, які надходили до редколегії «Вестинка» були О. Филиповський, І. Прілсжаєв, М. Нестеровський, В. Бажаєв, В. Вержбицький та інші. В реферативній роботі редколегія особливу увагу приділяла земську і місцевому громадському видавництву і виданням. Це пояснювалося бажанням Комісії популяризувати літературу локального значення, яка описувала особливості природних умов, ведення господарства тощо певного регіону.

Товариство переймалося питанням значення сільськогосподарської літератури для селянських господарств, встановлюючи взаємозв'язки між ними. Переважно, вважалося, що профільна література буде актуальною для власників дрібних сільських господарств, а знання стануть корисними, якщо будуть мати практичне застосування. Література повинна була відповідати вимогам реального сільськогосподарського життя, і давати відповіді на затребувані питання, які турбували сільських господарів, ось тоді такі видання стануть цінними для зацікавленого читача.

На сторінка «Вестника» члени Комісії аналізували популярну літературу агрономічного спрямування, вказуючи на її корисність та можливість практичного застосування сільськими господарями. Питання землеволодіння було найголовнішим для пореформеного селянського господарства та селянина. Вказуючи на те, які б сільськогосподарські книги згодилися селянинові для ведення господарства в таких умовах, Комісією на шпальтах вісника критично описує поточну літературу 1914 р. Автор вважав, що через те, що в книгах написано про окремі прийоми в галузях господарства, які могли застосовуватися в заможними землевласниками, – така інформація не мала зв'язку із реальними умовами сільського господарства, тому це й складало найбільшу проблему популярної агрономічної літератури того часу.

За ініціативи Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, яку було висловлено в 1912 р. під час засідання Загальних зборів, було розпочато видавництво одного із трьох друкованих органів КАТ – «Обзоры текущей популярной сельскохозяйственной литературы». Це були спеціальні збірки реферованих статей із числа популярних в идань сільськогосподарського спрямування, що надсилалися до бібліотеки КАТ.

У 1913 р. було надруковано два випуски «Обзоров». Перший накладом 500, другий – 600 прим. На сторінках цих видань було опубліковано 126 рецензій. Згодом, на прохання земств, редакцій газет і книговидавців «Обзоры» побачили світ виданою узагальненою книгою накладом 2 000 примірників [108, с. 9]. Перший випуск «Обзоров» отримав високу оцінку на Всеросійському сільськогосподарському з'їзді, який пройшов у Києві 1-10 вересня 1913 р. Делегатом від Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури був А.В. Країнський. Другий випуск «Обзоров» вийшов того ж 1913 р. [95]. Третій випуск [96] був надрукований у 1914р., а четвертий [97] побачив світ у 1915 р. Встановлено, що за своєю будовою останній випуск «Обзоров» має максимальну схожість із сучасними виданнями подібного типу – «АПК України», реферативний журнал, який

готується працівниками ННСГБ НААН. Авторські реферати четвертого номеру «Обзорів» були чітко систематизовані відповідно до 14 рубрик. Такий же розподільчий підхід у поданні реферативної інформації притаманний сучасній сільськогосподарській бібліографії.

В цілому Комісією було опрацьовано 203 видання, проте до першого та другого номерів «Обзорів...» за 1913 р. увійшло 126 рефератів. Частина із них мала відображення у періодичних виданнях того часу: «Хозяйство» і «Хуторянин». Слід зазначити інформативну відмінність між реферуванням в «Обзорах...» та газетно-журнальній періодиці, вона заключалася в лаконічності подачі матеріалу в останніх. Часто для максимального досягнення мети – широкої популяризації сільськогосподарської літератури, те чи інше видання, яке було опрацьоване Комісією, дублювалися і в «Обзорах», і в «Вестинку», й в інших популярних виданнях.

Отже, бібліографічна та видавнича справа Київського агрономічного товариства була орієнтована, перш за все, на просвітництво сільського населення, яке займалося веденням сільського господарства. Література навчально-методичного характеру мала дати підґрунтя для подальшого розвитку агрономічної освіти особистості селянина з одного боку, і навчити правильно застосовувати отримані знання в ході самоосвіти з іншого.

Із дев'яти комісії КАТ найактивнішими в роботі була Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури, яка була створена в 1910 р. за час свого існування Комісія неодноразово вдало репрезентували свою діяльність на загальнодержавному рівні. Друковані органи, що були створені за сприяння Комісії, були піонерами в українському науковому сільськогосподарському реферуванні.

Висновки до розділу 4

Київське агрономічне товариство провадило широку видавничу діяльність. Напрямки цієї роботи Товариства були різними, проте мета, яку вони переслідували була єдиною – підняти рівень освіченості селян із

агрономічних питань. На початку своєї діяльності, у 1910 р., в структурі Правління КАТ Товариства був створений спеціальний орган, який займався накопиченням, науковою обробкою та систематизацією науково-методичної сільськогосподарської літератури – Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури.

Тісно була пов'язана діяльність КАТ із засобами масової інформації, як одним із способів репрезентації своєї праці. Найпродуктивніші комісії Товариства співпрацювали із журналом «Хозйство», яке на своїх шпальтах містило звітну інформацію про роботу Товариства, результати останніх досліджень відділень галузевого об'єднання, замітки про організацію агрономічних курсів, окремі наукові статті членів Товариства.

Інформацію реферативного характеру Комісія Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури спочатку друкувала на шпальтах журналу «Хозйство», потім були створені їхні одноосібні друковані органи – «Обзор популярной сельскохозяйственной литературы» і «Вестник популярной сельскохозяйственной литературы».

Для досконалого вивчення природніх умов та їх вплив на ведення сільського господарства Південно-Західного краю, профільна Комісія здійснювала обстеження приватних господарств регіону, і на його основі робила описи, і планувала проведення польових дослідів у маєтках. Результатами напрацювань стало видання «Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края». Перший випуск «Трудов» вийшов навесні 1912 р. До 1917 р. Київське агрономічне товариство опублікувало п'ять спеціальних випусків про роботу цієї Комісії, яку спочатку очолював А. І. Ярошевич, а згодом – О.Ф. Нестеров. Результати дослідницької діяльності Комісії публікувалися на сторінках періодичного видання «Хозйство», із цими статтями могли ознайомитися науковці, агрономи, люди, причетні до ведення сільського господарства.

Актуальність та своєчасність створення Комісії із поширення сільськогосподарських знань була беззаперечною, оскільки аграрного українського господаря завжди турбували питання правильного та раціонального використання земельних ресурсів. Реалізуючи своє одне з найголовніших завдань – «розповсюдження сільськогосподарських знань і умінь серед зацікавлених осіб», Київське агрономічне товариство ініціювало створення Комісії із поширення сільськогосподарських знань, яка дієво працювала протягом усього періоду існування КАТ.

ВИСНОВКИ

1. Історіографічний аналіз за темою засвідчив, що багатогранна організаційна, управлінська, наукова та популяризаційна діяльність Київського агрономічного товариства не була предметом системного і комплексного дослідження, а опубліковані праці лише фрагментарно розкривали його роль у становленні вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. У працях дореволюційного періоду констатуюче згадується про Товариство без будь-якої аналітики. У радянські часи агрономічні об'єднання взагалі не були предметом історичних розвідок. За доби незалежності поживався інтерес до вивчення діяльності галузевих товариств.

В основу дослідження покладено історичні джерела, зокрема документи урядових установ, статистичні матеріали, документи громадських об'єднань, матеріали з'їздів і нарад фахівців сільськогосподарської справи, звіти про роботу галузевого об'єднання, періодичні видання. Вперше до наукового обігу введено 24 архівні справи з Центрального державного історичного архіву в м. Київ, Центрального державного історичного архіву вищих органів влади України (м. Київ), Державного архіву Київської області, Державного архіву м. Київ, Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України. Для розкриття теми застосовано загальноприйняті методологічні принципи і підходи, що ґрунтуються на комплексному використанні загальнонаукових та історичних методів, методів джерелознавчого та архівознавчого аналізів.

2. Становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи до революційних подій 1917 р. на українських землях відбувалися в межах законодавства Російської імперії. Відлік цього процесу розпочався із прийняттям «Положення про сільськогосподарські дослідні установи», затвердженого Указом Миколи II від 28 травня 1901 р. Цей документ заклав підґрунтя координаційного початку і державного забезпечення галузевого

дослідництва. Положення поширювалося на державні та приватні дослідні станції, поля і показові господарства. Наприкінці XIX – на початку XX ст. активно почали формуватися творчі об'єднання агрономічного спрямування, які найважливішим своїм завданням уважали сприяння розвитку сільськогосподарської і переробної промисловості через просвітницькі та економічні заходи: проведення зібрань, скликання з'їздів, організація експедицій тощо. Законом від 9 липня 1912 р. «Про деякі заходи з організації та утримання сільськогосподарських дослідних станцій» держава фінансувала не лише дослідні установи, а й сільськогосподарські товариства, які займалися розробкою дослідницьких методів, систематичним сільськогосподарсько-історичним вивченням територій.

3. Київське агрономічне товариство – перше фахове сільськогосподарське об'єднання в Російській імперії, засноване 12 лютого 1909 р., до якого ввійшли 8 із 12 магістрів агрономії Російської імперії. За Статутом Товариство мало на меті сприяти розвитку сільськогосподарських наук, поширенню сільськогосподарських знань та вивченню Європейської Росії, зокрема сільськогосподарського розвитку Південно-Західного краю. Для реалізації визначених завдань Товариство скликало збори, влаштовувало лекції та курси для населення і власників сільськогосподарських угідь, ініціювало відкриття бібліотек, лабораторій, готувало і споряджало експедиційні групи для вивчення природних умов та способів ведення сільського господарства в різних районах Південно-Західного краю, займалося видавничою справою тощо.

Виокремлено ключові напрями роботи Товариства: теоретичне вивчення способів ведення господарства в поміщицькому і великому селянському землеволодіннях, дослідження впливу природно-кліматичних умов та способу обробітку, удобрення землі на врожайність у господарствах. Кінцевою метою досліджень був пошук оптимальних, економічно стабільних і раціональних форм господарювання з урахуванням особливостей регіону. КАТ мало універсальну спрямованість: координуючи власну дослідну роботу Товариства,

науковці працювали над розробкою теоретичних засад агрономічних питань. Більшість членів Товариства займалися викладацькою та науковою діяльністю у провідних вищих навчальних закладах України. Вони мали активну громадську позицію і виступали за лібералізацію науки.

КАТ зробило вагомий унесок у розвиток культурно-просвітницької складової через організацію короткотермінових курсів, читання публічних лекцій та видання науково-популярної літератури. Для широкої науково-дослідної, популяризаторської роботи та з метою всебічного вивчення Південно-Західного краю у складі КАТ у різні роки було створено 9 комісій: 1) з проведення з'їздів діячів дослідної справи (з 1909 р.); 2) з вивчення піщаного району Південно-Західного краю (з 1910 р.); 3) із організації колективних дослідів із сортами сільськогосподарських рослин (з 1910 р.); 4) з перегляду популярної сільськогосподарської літератури (з 1910 р.); 5) з вивчення господарств Південно-Західного краю (з 1910 р.); 6) з розповсюдження сільськогосподарських знань (з 1911 р.); 7) з обстеження картопляних господарств піщаного району (з 1911 р.); 8) з тваринництва (з 1913 р.); 9) з дослідження природи Південно-Західного краю (з 1913 р.). Найрезультативнішими були такі комісії: з вивчення господарств Південно-Західного краю (голова А. І. Ярошевич), з поширення сільськогосподарських знань (Ф. В. Скуратов), з перегляду популярної сільськогосподарської літератури (О. І. Душечкін), з тваринництва (голова В. П. Устьянцев). Яскравою сторінкою діяльності Товариства є його видавнича справа: тижневик «Хозяйство», «Труды Комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края», «Обзоры популярной сельскохозяйственной литературы», «Вестник популярной сельско-хозяйственной литературы» – професійні видання КАТ, на сторінках яких подавали звітно-аналітичний матеріал про роботу комісій і Товариства в цілому, науково-теоретичні концепції його членів. Окремо відзначаємо просвітницьку роботу КАТ і вплив Комісії з поширення сільськогосподарських знань на рівень агрономічної освіченості сільського

населення регіону. Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури започаткувала створення першої фахової книгозбірні в Україні.

4. Доведено, що Київське агрономічне товариство було органом поширення новаторських дослідів й організатором розробок теоретичних основ та раціонального застосування агрономічних знань із урахуванням особливостей природно-кліматичних умов та економічного розвитку краю. Але увага зосередилася на висвітленні наукового доробку членів товариства, які спрямовували свої зусилля на впровадження досягнень громадської агрономії (А. В. Країнський); підвищення родючості ґрунтів шляхом внесення мінеральних речовин (О. І. Душечкін, С. Л. Франкфурт, П. Р. Сльозкін); вивчення посухостійкості культурних рослин за анатомофізіологічними ознаками (С. М. Богданов); обґрунтування теорії руху води в рослині за допомогою кореневого тиску (Є. П. Вотчал); виведення посухостійких сортів сільськогосподарських культур (В. В. Колкунов); вивчення ролі галузей сільського господарства в економічному розвитку українських земель (А. І. Ярошевич); поширення агрономічних наукових знань серед населення через публікації статей. У галузі тваринництва вивчено особливості розведення, відгодівлі сільськогосподарських тварин, зокрема у Подільській губернії, визначено проблеми регіону в окресленому питанні (В. П. Устьянцев); науково доведено залежність росту і розвитку тварин від годівлі, утримання, кліматичних умов регіону (М. П. Чирвінський).

5. Проведене дослідження дає підстави стверджувати про значний внесок Київського агрономічного товариства в розвиток сільськогосподарської дослідної справи на українських землях на початку ХХ ст. Вперше вивчено наукову-дослідну і просвітницьку роботу Товариства. Визначені пріоритетні напрями наукових пошуків: вивчення місцевих кліматичних умов, характеру та способу ведення господарства, економічних особливостей інтенсифікації господарств, рівня агрономічної освіченості населення. Встановлено, що частина напрацювань знаходить своє застосування дотепер: удобрення ґрунту,

гібридизація рослин, функціонування контрольно-насіннєвих станцій, наукове обґрунтування жирутворення в тваринному організмі, використання вдосконалених засобів обробітку землі, організація сільськогосподарської освіти, наукове реферування, створення біобібліографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автобіографія Чирвинського Ніколая Петровича // ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 284. Арк. 211–213.
2. Аграрна історія України: навч. посіб. для студ. і викл. с.-г. закл. освіти I-IV рівнів акредитації / П. П. Панченко, Ю. Ф. Мельник, В. А. Вергунов. Київ, 2007. 532 с.
3. Аграрні реформи та розвиток сільського господарства в 60-х роках ХІХ ст. – на початку ХХ ст. / Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. Київ: Вікар, 1999. 737 с.
4. Агрономическая помощь в России / Департамент Земледелия; Под ред. Морачевского В.В. – Петроград: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1914. 607 с.
5. Анкета № 2 для научных деятелей, зарегистрированных Всеукр. Ком. Содейств. Учен., получающих или имеющих право получать на членов своей семьи снабжение из фонда академических пайков. // ЦДАВО. Ф. 331. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 5–11 зв.
6. Анкеты Сельско-Хозяйственного научного комитета Украины, заполненные 24-ля научными работниками // ЦДАВО. Ф. 331. Оп. 2. Спр. 43. 110 арк.
7. Багале́й Д. И., О́сипов И. П. Ученые общества и учебновспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905). Харьков, 1911. 280 с.
8. Базилевская Н. А., Белоконь М. П., Щербакова А. А. Краткая история ботаники. Москва: «Наука», 1968. 310 с.
9. Барбарич А.И. Научные общества естествоиспытателей. Развитие биологии на Украине. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 1. С. 143–149.
10. Богданов Сергій Михайлович (1859–1920): Біобліогр. покажч. наук. праць за 1883–1917 роки / УААН, ДНСГБ; Укладачі: В.А. Вергунов, С. М. Сіряченко. Київ: ННЦ ІАЕ, 2006. 142 с.

11. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / Под ред. Южакова С. Н СПб., 1903. Т. 17. С. 240–241; Т. 18. С. 470–471.
12. Брунст В.Э. О пополнении знаний агрономов Местный агрономический персонал состоявший на правительственной и общественной службы / под общ ред. В.Н. Штейна. Петроград типография В.Ф. Киршбаума, 1914. С. 8–16.
13. Вавилов Н.И. Избранные произведения. Том 2. / Редакция и комментарии Ф.Х. Бахтеева. Статья П.М. Жуковского. Ленинград: Изд. «Наука», 1967. 457 с.
14. Вербин А. А. Очерки по развитию отечественной агрономии М. : Сов. наука, 1958. 262 с.
15. Вергунов В. А. Дослідження ґрунтів Київщини та перша ґрунтова карта України у світлі творчої спадщини М. П. Фролова. *Часопис української історії*. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, каф. укр. історії та етнополітики. 2007. Вип. 8. С. 58–69.
16. Вергунов В. А. С. Л. Франкфурт та Україна (до 150-річчя від дня народження) / НААН ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки. Київ, 2016. 260 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», кн. 95).
17. Вергунов В.А. Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва / В.А. Вергунов, Н.П. Коваленко, О.В. Сайко; за ред. В.А. Вергунова. Київ, 1998. 143 с.
18. Вергунов В.А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927). Київ: Аграрна наука, 2007. 180 с.
19. Вергунов Виктор Почему мы забыли Шиндлера? *Зеркало недели*. 2001. № 41.

20. Вергунов В. Бібліотека Київського агрономічного товариства – фундатор галузевої бібліографічно-реферативної діяльності на Наддніпрянщині початку ХХ ст. *Наукові праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського*. Київ: 2011. Вип. 31. С. 98–115.

21. Вергунов В. А. Організаційний поступ сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 130-річчя створення Полтавського дослідного поля): наук. доповідь. Київ :ФОП Корзун Д. Ю., 2014. 28 с.

22. Вергунов В. А. Видатний учений і організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 150-річчя від дня народження професора С.Л. Франкфурта). *Вісник Національної академії наук України*. 2016. № 9. С. 72–86.

23. Вергунов В. А. Науково-організаційна діяльність професора С.Л. Франкфурта зі становлення та розвитку Київського агрономічного товариства у 1909–1918 рр. *Історія науки і біографістика*: Електронне наукове фахове видання. 2016. № 4. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2016-4/04>.

24. Вергунов В. А. Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект Київ: Аграр. наука, 2012. 416 с.

25. Вергунов В. А., Войтюк Д. Г., Мудрук О. С., Шквира З. А. К. Г. Шіндлер (Славетні імена Київського політехнічного інституту). Київ: Поліграфічне підприємство «ЕКМО», 2004. 30 с.

26. Вергунов В.А. професор Набоких Олександр Гнатович (1874–1920): біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1896–1917 рр. / НААН, ННСГБ. Вінниця : ТОВ «Нілан- ЛТД», 2013. 122 с.

27. Вестник популярной сельскохозяйственной литературы/ Киевское агрономическое о-во. Киев, 1914. № 1 (25 мая). 46 с.

28. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т.2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 1 :

Листування : А–Г / Ред. кол. Тому : А.Г. Загородній, О.С. Онищенко, (голова), М. В. Багров та ін.. Комісія з наукової спадщини академіка В. І. Вернадського; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Інститут історії України; Архів російської академії наук. Київ, 2011. 824 с.

29. Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело. Краткий исторический очерк и обзор программ русских сельскохозяйственных опытных учреждений 1840–1910 гг. : лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. академии. Москва : Новая деревня, 1922. 112 с.

30. Вінницька філія Всенародної бібліотеки при Всеукраїнській Академії наук – Ярошевичу Андрію Івановичу. Лист про обрання його вченим консультантом «Кабінету виучування Поділля». 13 березня 1924 р. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ) Ф. 56. Од. зб. 193. 1 арк.

31. Власюк П.А. Содружество русских и украинских ученых. *Земледелие*. 1954. № 5. С. 3–12

32. Выпись изъ журнала заседания Совета Кіевского Политехническаго Института Императора Александра II-го, состоявшегося 5-го февраля 1900года // ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 16–17.

33. Годун Н.І. Науково-організаційна діяльність академіка О.І. Душечкіна (1874–1956) в контексті розвитку сільськогосподарської дослідної справи України першої половини ХХ ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. 8 с.

34. Городецький С. Сільське господарство Поділля Ч.1. Перед світовою війною / Вінницька філія Всенарод. б-ки України при Всеукр. АН, Кабінет виучування Поділля. Вінниця, 1929. 210 с.

35. Господарство України в ХІХ – на початку ХХ ст./ Економічна історія України і світу/ За ред. Б. Д. Лановика. Київ: Вікар, 1999. 737 с.

36. Грушевський О. Стежки і шляхи української науки. *Літературно-науковий вісник*. 1998. № 9. С. 126–133.

37. ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 91. 54 арк. [Автобіографічні відомості про Жука К.М.].
38. ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 121. Арк. 43–47. [Біографічні відомості Ключрева О.В.].
39. ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 242. 8 арк. [Формулярний список служби Слефогтя К.К.].
40. ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 289. 109 арк. [Відомості про відрядження К.Г. Шиндлера за кордон].
41. ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 37. 78 арк. [Автобіографія Васильєва М.І.].
42. Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох : монографія. Переяслав-Хмельницький : Лукашевич О. М., 2014. 681 с.
43. Диплом Бажаєва В.Г // ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 169.
44. Діяльність Сільськогосподарського наукового комітету України за 1923–1924 рр. // ЦДАВО України Ф. 1230. Оп. 1. Спр. 1. 27 арк.
45. До Високоповажного Пана Міністра Народного Господарства // ЦДАВО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 168. 131 арк.
46. Договоры между А.И. Ярошевичем и Подольским губернским земотделом, начальником Бюро переписи населения Киевского обл. УНХУ, инспектором экономики АН УССР, библиотекой ВУАН, Центральным архивом древних актов об организации изучения сельскохозяйственного промысла в Подольской губернии, о консультациях о составлении библиографических карточек и указателей. 1922, 1935–38 гг. // ІР НБУВ. Ф. 56. Од. зб. 139–145. 12 арк.
47. Доклад Комиссии на Всероссийском Сельскохозяйственном съезде в г. Киеве 1-10 сентября 1913 г. Обзоры текущей популярной сельскохозяйственной литературы. Киев: Типо-литография Т-ва «Печатная С.П. Яковлева». 1913. С. 7–13.

48. Душечки А. Отчёт Комиссии по просмотру популярной сельскохозяйственной литературы за 1915 год / Отчёт о деятельности Киевского агрономического общества за 1915 год. Киев: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. С. 11–12.
49. Економічна історія України і світу / За ред. Б. Д. Лановика. Київ: Вікар, 1999. 737 с.
50. Елина О.Ю. От царских садов до советских полей. История сельскохозяйственных опытных учреждений, XVIII – 20-е годы XX в. : в 2 т. / О.Ю. Елина. Москва : Эгмонт Россия, 2008. Т.1. 479 с.
51. Елина О.Ю. От царских садов до советских полей. История сельскохозяйственных опытных учреждений, XVIII – 20-е годы XX в. : в 2 т. / О.Ю. Елина. Москва: Эгмонт Россия, 2008. Т. 2. 487 с.
52. Енциклопедія сучасної України : у 18 т. / Голов. редкол. : І. М. Дзюба (співголова) та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Т. 1. URL : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42598
53. Єнкен Б.К. Развитие опытного дела в России и его современное положение / Полтавское общество сельского хозяйства. Полтава, 1912. 52 с.
54. Журнал засідань Української Торгово-Економічної Місії в Речі Посполитій Польській 7 липня 1920 р. // ЦДАВО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 30.
55. Завальнюк О.О. Зародження і розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Київщині під впливом соціально-економічних та політичних чинників. *Історія української науки на межі тисячоліть*: Зб. наук. Праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. К., 2002. Вип. 7. С. 75–82.
56. Запороженко А. П. Некоторые семенные хозяйства Юго-Западного края. *Хозяйство*. 1916. № 23–26. С. 415–424;

57. Из деятельности Киевского агрономического общества (доклад проф. К. Г. Шиндлера: «Об организации исследования земледельческих машин и орудий»). *Хозяйство*. 1909. № 18 (14 мая). С. 797–799.

58. Іванчишен В. Невідома спадщина Андрія Ярошевича. *Народна творчість та етнологія*. 2015. № 5. С. 86–88.

59. ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 31576. 13 арк [Розгром українських установ. Установи та товариства. Відомості про заснування та діяльність Української Академії Наук, української національної бібліотеки та ін. установ 1919 р.].

60. Історія Національної академії наук України. 1924–1928 : документи і матеріали/ НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С. Грушевського; упоряд. В.А. Кучмаренко [та ін.]. Київ: [б в.], 1998. 762 с.

61. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. 156 с.

62. К вопросу об открытии областной сельскохозяйственной опытной станции для Юго-Западного края. *Хозяйство*. 1912. № 18. С. 604–606.

63. Казарезов В.В. Крестьянский вопрос в России (конец XIX – первая четверть XX в.). Т. 1 Москва : Колос, 2000. 472 с.

64. Калачиков А. Т. Видатний учений нашої країни. *Праці Київ. сільськогосподарського інституту*. Київ, 1947. Т. 4. С. 5–9.

65. Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1876-1919) : зб. док. і матеріалів/ уклад. : В. А. Вергунов, Н Б. Щебетюк. Вінниця: Корзун Д. Ю., 2015. 644 с. (Аграрна наука в особах, документах, бібліографії ; кн. 83).

66. Коваленко Н.П. Наукові сільськогосподарські товариства та їх роль у поширенні знань про сівозмінні в землеробстві України (друга половина XIX – початок XX ст.) *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*, 2014, Вип. XXXIX. С. 282–286.

67. Коваленко Н. П. Становлення та розвиток науково організаційних основ застосування вітчизняних сівозмін у системах землеробства (друга половина XIX – початок XXI ст. монографія / Н. П. Коваленко; Нац. акад. аграр. наук України, ННСГБ НААН. Київ : Нілан – ЛТД, 2014. 490 с.

68. Колесник В. Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості 1896–1918 : історичний нарис / Вінницький обласний краєзнавчий музей, Краєзнавче товариство «Поділля». Вінниця: Розвиток, 2007. 159 с.

69. Колкунов В. В Теория и значение гибридизации. *Хозяйство*. 1912. №1. С. 1–9.

70. Колкунов В. В. Результаты изучения двух линий сахарной свеклы. *Хозяйство*. 1915. № 2. С. 45–54.

71. Колкунов В.В. К вопросу о выработке выносливых к засухам рас культурных растений I и II. Киев, 1906. 7 с.

72. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні. Київ, 1992. 296 с.

73. Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець XIX - початок XX ст.) : монографія / Наук. ред. В. А. Вергунов; Нац. акад. аграр. наук України, Держ. наук. с.-г. б-ка. Київ : [б. в.], 2011. 252 с. (Іст.-бібліогр. сер. "Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії" ; кн. 51).

74. Костенко О.О. Природоохоронні аспекти в науковому доробку вченого-мікробіолога Імператорського університету Святого Володимира А. Країнського при Імператорському університеті Святого Володимира (кінець XIX – початок XX століття). *Молодий вчений*. 2017. № 9.1. С. 78–81.

75. Костюк М.В. Діяльність Умансько-Липовецького сільськогосподарського товариства з популяризації сільськогосподарських знань позашкільним шляхом (початок XX ст.). *Український селянин*: Зб. наук. праць. Черкаси, 2006. Вип. 10. С. 140–143.

76. Котельников И. И. Сельскохозяйственные товарищества России в 1911 году и деятельность их по отчётам за 1910 год. СПб, 1912. 220 с.
77. Левченко І. М. Передумови створення науково–природничих товариств в Україні у другій половині ХІХ–початку ХХст. : витоки та етапи становлення. *Гілея: науковий вісник*: Збірник наукових праць. 2015. Вип. 93. С. 10–14.
78. Литвин В.М. Історія України (у 3-х томах) Том II Кінець ХVІІІ–початок ХХ ст. К., Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 760 с.
79. Личный состав Университета Св. Владимира к 15 августа 1904 г. *Университетские известия*. 1904. № 10. С. 1–17.
80. Лось Ф. Е. Україна в роки столипінської реакції. Київ, 1944. С. 139.
81. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). Київ, 1995. 224 с.
82. Материалы по истории каменотесного промысла на Украине // ІР НБУВ. Ф. 56. Од. зб. 52. 68 арк.
83. Менделеев Д. И. Какая же Академия нужна в России? *Новый мир*. 1966. № 12. С. 181–192.
84. Мурашко К.Ф. и Рытель С.Ц. Некоторые семенные хозяйства Юго-Западного края. *Хозяйство*. 1917. № 3-4. С.41–47.
85. Наказ про призначення С.Л. Франкфурта консультантом Торгово-Економічної Місії в Речі Посполитій Польській // ЦДАВО України. Ф. 9. Оп. 2. Спр. 187. Арк. 2.
86. Накази Міністерства земельних справ по особовому складу // ЦДАВО України ф. 1061, оп. 1, спр. 397. 157 арк.
87. Нарис історії плуга. До 100-річчя видання альбому К.Г. Шіндлера «Политипажи, эскизы и чертежи машин-орудий современного сельского хозяйства» / Наук. ред. В.А. Вергунов. Київ: Аграрна наука, 2002. 54 с.

88. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури // Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, О. О. Храмов. Київ: Видав. дім «Академперіодика», 2001. С. 374–391.

89. Недокучаев Н. К. Опытное дело в полеводстве. Теория и практик / Москва : Государственное издательство, 1929. 388 с.

90. Нормальный устав для местных сельскохозяйственных обществ. Могилев-Подольск, 1914. С. 1.

91. О проведении в г. Киеве 18-19 декабря 1912 г. агрономического совещания. // Центральний державний історичний архів в м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 711. Спр. 514. Арк. 1–57.

92. О службе въ Институте лаборанта при кафедре Зоотеориии П.О. Широких // ДАК Ф. 18. Оп. 2. Спр. 290. Арк. 1–3, 55–57.

93. Об увольнении профессора Колкунова от службы // ДАК Ф. 16. Оп. 354. Спр. 92, 6 арк.

94. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое общество, Комиссия по пересмотру с.-х. литературы. Киев : Типолитограф. «Печатня С. П. Яковлева», 1913. Вып. 1. 62 с.

95. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое о-во, Комис. по пересмотру с.-х. л-ры. Киев: Типолитограф. «Печатная С.П. Яковлева», 1913. Вып. 2. 55 с.

96. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое о-во, Комис. по пересмотру с.-х. л-ры. Киев : Типолитограф. «Печатная С.П. Яковлева», 1914. Вып. 3. 47 с.

97. Обзор текущей популярной сельскохозяйственной литературы / Киевское агрономическое о-во, Комис. по пересмотру с.-х. л-ры. Киев : Типолитограф. «Печатная С.П. Яковлева», 1915. Вып. IV. 84 с

98. Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1900. Т. XXIX, Кн. 57. С. 414–419.
99. Олійник А. Діяльність О.К. Філіповського на Київській обласній сільськогосподарській дослідній станції (1922–1929).
URL : http://inb.dnsgb.com.ua/2013-1/13_oliynik.pdf
100. Онопрієнко В.І. Історія української науки XIX – XX століть. Навчальний посібник. Київ: Либідь, 1998. 304 с.
101. Онопрієнко В. Українське наукове товариство: 1907–1921 роки / В. Онопрієнко, О. Реєнт, Т. Щербань; НАН України; Інститут історії України. Київ, 1998. 242 с.
102. Онопрієнко В.І., Ткаченко В.В. Історія української науки: курс лекцій. Київ : Варта, 2010. 651 с.
103. Осадчий Т. Киевское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности за 25-летие с 1876 по 1901 (Краткий очерк). Киев : Тип. П. Барского, 1901. С. 8–9.
104. **112.** Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1909 г. 6 с. (Оттиск из журн. «Хозяйство», № 6 за 1910 год).
105. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1910 г. Киев, 1911. 7 с.
106. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1911 г. Киев: Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1912. 12 с.
107. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1912 г. Киев : Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1913. 31 с.
108. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1913 г. К., Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1914. 32 с.
109. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1915 г. Киев : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. 24 с.

110. Павленко Ю. В., та ін. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. Київ : Видавничий дім «Акамперіодика», 2001. 420 с.

111. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика : Монографія Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 347 с.

112. Пилипчук О.Я. Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки. Київ : КДПІ, 1991. 100 с.

113. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Ключко. Харків : Книжковий Клуб «КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ», 2016. 496 с.

114. По ходотайству Правления Киевскаго Агрономического Общества о разрешении устроить въ Кіеве краткорешенные повторительные курсы для агрономов и сельських хозяев // ЦДІАК України. Ф. 442 Оп. 862. Спр. 146. Арк. 1–3.

115. Політичне життя. *Державний вісник*. 21 вересня 1918. № 50. С. 1.

116. Полная Энциклопедия Русского Сельского Хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Дополнительный том (XII-ый) Автомобили в сельском хозяйстве – Яблочныя вино и водка/ общ. ред. А.Ф. Рудзкий. Издание А.Ф. Девриена. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1912. 1494 с.

117. Положение о сельскохозяйственных опытных учреждениях. *Известия Министерства земледелия и государственных имуществ*. 1901. № 29, (29 июля). С. 546–547.

118. **128.** Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 3-тє вид. Київ: Либідь, 1995. 608 с.

119. Популяризація науки в Україні: історія і сучасність/ Під ред. А.З. Москаленка, О.Ф. Коновця. Київ: Хрещатик, 1992. 240 с.

120. Предыдущие документы о розыске студента, бывшего офицера Приходько. // ЦДІАК України Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1795. Арк. 87–90.

121. Прилежаев И. А. Земские мероприятия по оказанию помощи крестьянскому хозяйству во время войны. *Хозяйство*. 1915. №2, С. 57–64.

122. Прилежаев И.А. Земледелец и популярная с.-х. книга (По данным анкеты библиогр. Комиссии Киевского Агрономического Общества). *Вестник популярной с.-х. литературы*. Издание Киевского Агрономического Общества. 1914 г. № 1. С. 8–19.

123. Природничо-Наукови та Технічні Т-ва і організації // ЦДАВО України. Ф. 1230. Оп. 1 (1919 р.). Спр. 4, Арк. 6–10.

124. 135. Протокол 2-го общего собрания Киевского агрономического общества, состоявшегося 9 февраля 1911 г. / Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества. Киев : Типограф. Т. Г. Мейнандера, 1912. С. 1–4.

125. Протокол 3-го годовичного Общего Собрания Киевского агрономического общества 15 февраля 1915 года / Протоколы Общих Собраний Киевского агрономического общества в 1915 г. Киев : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. С. 32–34.

126. Протокол 3-го общего собрания Киевского Агрономического Общества, состоявшегося 18-го марта 1911 г. / Доклады и протоколы Общих Собраний Киевского Агрономического Общества. Киев : Типография Т.Г. Мейнандера. 1912. С. 9.

127. Протокол 4-го годовичного Общего Собрания Киевского агрономического общества 15 февраля 1915 года / Протоколы Общих Собраний Киевского агрономического общества в 1915 г. Киев : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. С. 35–37.

128. Протокол 9-го общего собрания Киевского агрономического общества, состоявшегося 30 сентября 1911 г. / Доклады и протоколы общих собраний Киевского агрономического общества. Киев : Типограф. Т. Г. Мейнандера, 1912. 16 с.

129. Протокол годичного Общего Собрания Киевского агрономического общества 15 февраля 1915 года / Протоколы Общих Собраний Киевского агрономического общества в 1915 г. Киев : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. С. 30–31.

130. Протокол економічного договору межи Українською Державою з одного боку а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918/ 1919 рік. //ЦДАВО України. Ф. 2196. Оп. 1. Спр. 16. 4 арк.

131. Протокол засідання Української Торговельно-Економічної Місії в Речі Поспрлитій Польській від 22 червня 1920 року // ЦДАВО України. Ф. 2486. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 26–27.

132. Пшеничный Н. И. Сельскохозяйственное опытное дело в России и на Украине от его зарождения до Великой Октябрьской социалистической революции: автореф. дисс. на соиск. уч. степени доктора с.-х. наук. Киев, 1964. 59 с.

133. Риженко А. В. Науково–природничі товариства (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: Науковий світ, 2002. 25 с.

134. . Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в. С прилож. атласа картограмм и диаграмм / М.З. и Г.И. Отдел сельской экономии и с.-х. статистики. С.-Пб., 1902. Вып. 1. 213 с.

135. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1980. 289 с.

136. Синдикаты // Энциклопедический словарь / Сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1900. Т. XXX, Кн. 59. С. 8–22.

137. Скуратов Ф. Отчёт Комиссии по распространению сельскохозяйственных знаний в 1912 году // Отчёт о деятельности Киевского агрономического общества за 1912 год. Киев : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1913. С. 10–20.

138. Совещание по вопросу об экспорте свекловичных семян. *Хозяйство* 1917. № 43; 44; 45; 46, 24 нояб. (XII-й год изд.). С. 420–424.

139. **154.** Список обществ, зарегистрированных Киевским Губернским по делам объ обществах Присутствием в г. Киеве уставами коихъ предусмотрены просветительная цель // ЦДІАК України Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2193. Арк. 3–4.

140. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах / Департамент Земледелия; Под ред. В.В. Морачевского. Петроград : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1911. 434 с.

141. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах: дополнительные выпуск адрес - календарных сведений к 1 сентября 1912 года / Г.У.З. и З., Справ. изд. бюро при департаменте земледелия. СПб. : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1912. 85 с.

142. Статистический справочник по Югу России / Статистическое бюро Полтавского губернского земства. Полтава : Тип. И. А. Дохман, 1910. 76 с.

143. Степанский А.Д. Общественные организации России на рубеже XIX – XX вв. Москва: Типография Главархива СССР, 1982. 345 с.

144. Степанский А. Д., Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX–XX вв. Учебное пособие по спецкурсу / Под ред. д.и.н. Н.П. Ерошкина. Москва, 1980. 96с.

145. Структура, особистий склад Всеукраїнської академії наук на 1927 р. та листування з нею про призначення, звільнення, переміщення по службі, надання командировок, відпусток співробітникам та про відпуск кредитів на виплату заробітної плати // ЦДАВО України Ф. 166. Оп. 6. Спр. 5913. 98 арк.

146. **161.** Таранцов Т.О. Діяльність Комісії з поширення сільськогосподарських знань Київського агрономічного товариства *Емінак* :науковий щоквартальник. Київ-Миколаїв, 2017. № 2 (18) (квітень-червень). Т. 3. С. 109–113.

147. Таранцова Т.О. Київське агрономічне товариство (1909–1918) у першопостатях. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, м. Київ, 18 травня 2018р. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю. 2018. С. 172–174.

148. Таранцова Т.О. Професор С.Л. Франкфурт та його діяльність в урядах УНР. *Історичний архів*. 2017. Вип. 18. С. 140–144.

149. Таранцова Т. О. Питання агрономічної освіти у науково-популяризаційній діяльності Київського агрономічного товариства *Тридцяті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)*: мат. доповідей, м. Київ, 16 листопада 2017 р. Київ: ТАЛКОМ, 2017. С. 130–133.

150. Таранцова Т.О. Київське агрономічне товариство та його Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 16-17. С. 209 –213.

151. Таранцова Т.О. Науково-дослідна робота Київського агрономічного товариства крізь призму діяльності Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю. *Історія науки і біографістика*, 2017. Вип 2. URL :<http://inb.dnsgb.com.ua/2017-2/10.pdf>

152. Таранцова Т.Членство мікробіолога А. В. Країнського у Київському агрономічному товаристві (1909–1918). *Дев'яті наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898)*: мат. читань, 14 жовтня 2013 р., м. Київ. К., 2013. С. 103-105.

153. Тимирязев К. Л. Развитие естествознания в России в эпоху 60–х годов // Сочинения в 9 томах. ЮМ., 1939. Т.8. 470 с.

154. Товмаченко В. М. Видатні вчені –аграрії періоду становлення та розвою Української академії наук (1918–1931). *Вісник аграрної історії*. 2013. № 3. С. 220–231.

155. Третье заседание подсекции сельскохозяйственной прессы и литературы. Труды 1-го Всероссийского сельскохозяйственного съезда вь Киеве 1–10 сентября 1913 г. Выпуск II. С. 110–121.

156. Труды Киевского Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев : Тип. Милевского, 1882. Т. 1. № 1. С. 3–4.

157. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного Края. Изд. Киевское Агрономическое Общество. Киев : Типо-литогр. «Печатня С.П. Яковлева», 1915. Вып. IV. 27 с.

158. 173. Укази Гетьмана П. Скоропадського. *Державний вісник*. 21 вересня 1918. № 50. С. 1.

159. Україна в умовах столипінської аграрної реформи: Моногр. / В.А Вергунов, В.П.Хижняк, З.П. Кірпаль, В.І. Кучер, А.П. Коцур; За наук. Ред. Проф.В.А.. Вергунова. К.: ННЦІАЕ, 2006. 134 с.

160. Устав Киевского Агрономического Общества // ЦДІАК України Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2193. Арк. 12–18.

161. Устьянцев В. Материалы по обследованию животноводства в Подольской губернии Результаты, произведенные ориентировочным обследованием животноводства в крестьянских хозяйствах Подольской губернии, произведенного в 1914 г. под рук. проф. В. Устьянцева / Под. губ. земство. Киев, 1916. 527 с.

162. Фещенко-Чопівський І.А. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії Житомир: КВО «Газ. «Житомирський вісник», 1992. 124 с.

163. Филиповський О. Сільськогосподарська дослідна справа : підр. для вищ. шкіл. Київ : Книгоспілка, 1928. 167 с.

164. Филипповский А. К вопросу о пользовании математическими формулами при разработке методологических вопросов опытного дела. *Хозяйство*, 1918. № 21–38. С.134–137.

165. Філіповський О.К. Природньо-історичний та сільськогосподарський очерк району Уманської досвідної станції і програма роботи станції. Умань, 1919. 155 с.

166. Франкфурт С. Л. Применение минеральных удобрений в Киевской губернии и условия торговли ими: Докл., чит. в Киев. губ. агр. совещ. 27 февр. 1911 г. Киев: тип. Ун-та св. Владимира АО Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. 25 с.

167. Франкфурт С.Л. Русская сахарная промышленность и меры к ее развитию/ Сост. Ст. специалист по с.-х. части С.Л. Франкфурт. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1914. 30 с.

168. Франкфурт С. Л. Сеть опытных полей Всероссийского об-ва сахарозаводчиков. Важнейшие результаты по культуре сахарной свеклы (1901 – 1910 гг.) // Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту земледелия и Лесному департаменту. 1910. / Г.У.З. и З., Департамент Земледелия. СПб.: Тип. В. Киршбаума (отделение), 1911. С. 109–165.

169. Франкфурт С.Л. К вопросу о способе определения азотной кислоты в почве /С.Л. Франкфурт и А.И. Душечкин. 1906. 11 с. (Сообщ. 5-е).

170. Хоменко Т.В. Основні напрямки діяльності Київського товариства західних земств. *Наукові сільськогосподарські бібліотеки в ХХІ столітті: тези доповідей науково-практичної конференції*. К., 2002. С. 85–86.

171. Хоменко Т.В. Завезення сільськогосподарських машин і знарядь в Україну в кінці ХІХ–на початку ХХ століття. *Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр./ Відп. ред. О.Я. Пилипчук*. Дніпропетровськ, 2002. Вип. 10. С. 205–210.

172. Чайка Н.Г. Періодизація становлення й розвитку дослідної справи в Україні (до 1917 року). *Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук*. К., 2002. Вип. 9. С. 220–229.

173. Чайка Н. Г. Роль сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю у розвитку та розповсюдженні землеробської техніки. *Науковий вісник Національного аграрного університету/ Редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. Вип.80*. С. 96–101.

174. Чайка Н. Г. Утворення та основні функції науково-просвітніх та сільськогосподарських товариств на Україні в ХІХ – на початку ХХ століття. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. Полтава, 2004. № 2 (33). С. 85.

175. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.

176. Шарлемань І-й Всеукраинский Агрономическо-Экономический Съезд Хозяйство, 1917. № 31-32-33-34. С. 412–420.

177. Шатохін А. М. Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у пореформений період. Український селянин. 2002. Вип. 5. С. 73–76.

178. Шуфрич Н. Структурні підрозділи та напрями діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. Праць/ Відп. ред. О.Я. Пилипчук. Вип. 12. Київ, 2003. С. 230–236.

179. Шуфрич Н. Агро-наукова діяльність Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості *Історія української науки на межі тисячоліть*: Зб. наук. Праць / Відп. ред. О.Я.Пилипчук. Вип. 14. Київ, 2004. С. 226–231.

180. Шуфрич Н. Діяльність Київського товариства сільського господарства у становленні та розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі. *Історичні записки*: збірник наукових праць. Вип. 33. Київ, 2011. С. 217.

181. Шуфрич Н. Створення та значення діяльності сільськогосподарських товариств в Україні *Історія української науки на межі тисячоліть*: Зб.н аук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. Вип. 9. Київ, 2002. С. 239–246.

182. Ярошевич Андрей Иванович Программы курса экономической географии Юго-Западного края. 1912–1913 гг. // ІР НБУВ Ф. 56. Од. зб 10 арк. автограф, машинопис.

183. Curriculum vitae В.П. Устьянцева // Центральний державний історичний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Ф. 27. Оп. 3. Спр. 440. Арк. 120–125.

184. Curriculum vitae Слезкина П.Р. //Державний архів міста Києва (ДАК) Ф. 18. Оп. 2. Спр. 241. Арк. 57.
185. Curriculum vitae ученого агронома Івана Авановича Дамберга // ЦДАВО України Ф. 27. Оп. 3. Спр. 440. Арк. 87–89.
186. Таранцова Т. Популяризаційна діяльність Київського агрономічного товариства (1909–1918) на сторінках журналу «Хозяйство». *Virtus Scientific Journal*. Монреаль, Канада : СРМ «ASF». 2018. № 22, part 2. S.95– 99.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій Т.О. Таранцової

Статті у наукових фахових та іноземних виданнях

1. Таранцова Т. О. Професор С. Л. Франкфурт та його діяльність в урядах УНР. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць* / [відп. ред.: Є. Г. Сінкевич та ін.]. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. Вип. 18. С. 140–144.
2. Таранцова Т. О. Діяльність Комісії з поширення сільськогосподарських знань Київського агрономічного товариства. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ – Миколаїв, 2017. № 2 (18) (квітень – червень). Т. 3. С. 109–113.
3. Таранцова Т. О. Науково-дослідна робота Київського агрономічного товариства крізь призму діяльності Комісії з вивчення господарств Південно-Західного краю. *Історія науки і біографістика*, 2017. Вип. 2. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-2/10.pdf>
4. Таранцова Т. О. Київське агрономічне товариство та його Комісія з перегляду популярної сільськогосподарської літератури. *Вісник аграрної історії*. Київ, 2016. Вип. 16–17. С. 209–213.
5. Tarantsova Tetiana Популяризаційна діяльність Київського агрономічного товариства (1909–1918) на сторінках журналу «Хозйство». *Virtus Scientific Journal*. Монреаль, Канада: СРМ «ASF». 2018. № 22, part 2. S. 95– 99.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Таранцова Т. Членство мікробіолога А. В. Країнського у Київському агрономічному товаристві (1909–1918). *Дев'ять наукові читання, присвячені діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): матеріали читань*, 14 жовтня 2013 р., м. Київ. Київ, 2013. С. 103–105.
7. Таранцова Т. О. Засновник агрохімічної науки в Україні С. Л. Франкфурт. *Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів*, м. Київ, 16 травня 2016 р. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 252–254.
8. Таранцова Т. О. Діяльність Комісії з поширення сільськогосподарських знань Київського агрономічного товариства. *Історія освіти, науки і техніки в Україні : збірка матеріалів XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів*, м. Київ, 19 травня 2017. Київ : ТОВ «Центр поліграф «КОМПРИНТ», 2017. С. 109–111.
9. Таранцова Т. О. Питання агрономічної освіти у науково-популяризаційній діяльності Київського агрономічного товариства. *Тридцять наукові читання, присвячені*

діяльності Олександра Парфенійовича Бородіна (1848–1898): матеріали доповідей, м. Київ, 16 листопада 2017 р. Київ : ТАЛКОМ, 2017. С. 130–133.

10. Таранцова Т. О. Репрезентативна діяльність Київського агрономічного товариства (1909–1918) на сторінках журналу «Хозйство». *Двадцять третя Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 100-річчю Національної академії наук України*: мат. конф., м. Київ, 20 квітня 2018 р. Київ, 2018. С. 180–182.

11. Таранцова Т. О. Київське агрономічне товариство (1909–1918) у першопостатях. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, м. Київ, 18 травня 2018 р. Вінниця : ФОП Корзун Д. Ю. 2018. С. 172–174.

Додаток Б

Сільськогосподарські товариства Південно-Західного краю (1914)

Губернії	Всього товариств	С.-г. т-ва	Спеціальні товариства												
			Всього	Садівництва, плодівництва, виноградарства,	Лісових	Бджільництва	Шовківництва	Скотарства і молочного господарства	Птахівництва	Риболовства	Поширення сільськогосподарських знань	Акліматизації і любителів природи	Сільськ.-господ. винокуріння	Сприяння кустарним промислам	Ентомології
Волинська	14	7	7	4		2		1							
Катеринославська	70	61	9	1	2	3		1	1			1			
Київська	39	25	14	2		5	1		1	1	2	1		1	
Подільська	21	16	5	2		1		2							
Полтавська	287	281	6	1		3		1	1						
Таврійська	44	27	17	11		1		1	2	2					
Харківська	80	74	6	2				1	1		1	1			
Херсонська	69	61	8	3		1		1	2		1				
Чернігівська	103	99	4					2	2						

Додаток В**Устав Київського агрономічного товариства (1909)**

Определенієм Кіевскаго Кубернскаго
по делам объ Обществахъ Присутствія 1909
г. февраля 12 дня
нижеименованное Общество внесено, на
основаніи сего устава, въ реестръ за № 7.

За Губернатора, Вице-Губернаторъ
Чихачевъ.

Исп. об. Завед. Делопроизводств.
Губернск. Присутствія С. Щеголевъ.

УСТАВЪ
КІЕВСКАГО
АГРОНОМИЧЕСКАГО
ОБЩЕСТВА

КІЕВ

Типографія, Т.Г. Мейнайдера, Пушкинская 20

1909

УСТАВЪ КІЕВСКАГО АГРОНОМИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА

1. Цели и права Общества.

§ 1. Кіевское Агрономическое Общество, имея райономъ территорію Европейск. Россіи, ставитъ себе целью содействовать: а) развитію сельскохозяйственныхъ наукъ и соприкасающихся съ ними отраслей знанія; б) изученію Европейской Россіи и въ частности Юго-Западного Края въ сельскохозяйственномъ отношеніи и в) распространеніе сельско-хозяйственныхъ знаній и умений среди заинтересованныхъ лицъ.

§ 2. Для достиженія своихъ целей Общество: а) устраиваетъ собранія для обсужденія вопросовъ, относящихся къ деятельности Общества, б) созываетъ съезды деятелей въ области научнаго и практическаго сельскаго хозяйства, в) организуетъ беседы, лекціи и курсы, г) открываетъ учрежденія служащія целямъ распространенія знаній, изслѣдованія и демонстрацій въ области сельскаго хозяйства, какъ то: школы, бібліотеки, постоянные и передвижные музеи, постоянныя и временныя выставки, опытные и показательныя поля и хозяйства, метеорологическія станціи, лабораторіи, статистическія бюро и историческій архивъ, справочно-консультационное бюро и т. д., д) снаряжаетъ экспедиціи и экскурсіи, е) издаетъ свой журналъ и другія печатнія произведенія, имеющія отношенія къ задачамъ бщества, ж) входитъ въ сношенія съ правительственными и общественными учрежденіями, какъ русскими такъ и иностранными, по вопросамъ, касающимся деятельности Общества и з) открываетъ филиальныя Отделенія.

Примечаніе: Въ отношеніи организаціи перечисленныхъ выше учреждений и предпріятій Общество подчиняется всемъ действующимъ въ подлежащихъ случаяхъ узвконеніямъ и правительственнымъ распоряженіямъ.

§ 3. Общество имеетъ право, на основаніи общихъ законовъ, арендовать и пріобретать недвижимое имущество и возводить необходимыя постройки.

§ 4. Общество имеетъ свою печать съ надписью: «Кіевское Агрономическое Общество».

II. Составъ Общества

§ 5. Общество состоитъ изъ членовъ действительныхъ и членовъ-сотрудниковъ; членами Общества не могутъ быть лица несовершеннолѣтнія, воспитанники уч. заведеній, низшіе чины арміи и флота и лица, ограниченныя въ правахъ по суду.

§ 6. Действительными членами Общества могутъ быть лица, изъявившія желаніе участвовать въ занятіяхъ Общества и содействовать достиженію его целей.

§ 7. Членами-сотрудниками могутъ быть лица, изъявившія желаніе содействовать целямъ Общества доставленіемъ сведеній, исполненіемъ порученій и проч.

§ 8. Избраніе въ члены производится Общимъ Собраніемъ путемъ закрытой баллотировки простымъ большинствомъ голосовъ. Лица, желающія быть избранными въ члены Общества, подаютъ объ этомъ заявленіе въ Правленіе Общества съ указаніемъ имени, отчества, фамиліи и адреса, а также двухъ действительныхъ членовъ Общества, рекомендующихъ ихъ. Отъ лицъ, рекомендующихъ новыхъ членовъ, требуется предсавленіе Правленію Общества сведеній о деятельности ихъ, имеющей отношеніе къ задачамъ Общества.

Примечаніе: Лица, принимавшія участіе въ обсужденіи настоящаго устава Общества, поступаютъ въ число его действительныхъ членовъ безъ баллотировки.

§ 9. Для действительныхъ членовъ устанавливается вступная плата въ размере 1 р. и ежегодные взносы въ 3 р. Вступная плата вносится при поступленіи членовъ Общества, ежегодный взносъ делится или единовременно или въ 3 срока. Лица, не уплатившія членскаго взноса въ теченіе года, считаются сложившими съ себя званіе члена, которое вновь пріобрѣтается ими по внесеніи за все истекшее время.

§ 10. Члены-сотрудники не делаютъ никакихъ обязательныхъ въ пользу Общества взносов, пользуются правомъ совещательнаго голоса и не могутъ быть избираемы ни въ какія должности.

§ 11. Все члены Общества имеютъ право пользоваться библіотекой, музеемъ и другими учрежденіями Общества на основаніи составленныхъ для сего правилъ.

§ 12. О членахъ, действія которыхъ противоречатъ зачамъ Общества и не соответствуютъ его достоинству, можетъ быть возбужденъ по инициативе Правленія или 10 действительныхъ членовъ Общества вопросъ объ ихъ

исключеніи. Предложеніе обь исклученіи вместе съ заключеніемъ Правленія вносится на обсужденіе Собранія и считается принятымъ въ томъ случае, если за него при баллотировке подано не менее 2/3 голосовъ присутствующихъ на Собраніи членовъ.

III. Средства Общества.

§ 13. Средства Общества составляютъ: а) изъ членскихъ взносовъ, б) изъ доходовъ отъ его капиталовъ, в) изъ доходовъ отъ устраиваемыхъ Обществомъ предпріятій и г) изі пособій и пожертвованій учреждений и частныхъ лицъ.

§ 14. Все вступительныя и единовременныя членскіе взносы, все денежныя пожертвованія, если таковыя не предназначены жертвователями для определенной цели, и все остатки отъ годовичныхъ расходовъ отчисляются въ запасныя суммы, предназначаемыя на особыя предпріятія по постановленію Общаго Собранія.

IV. Управление делами Общества

§ 15. Делами Общества заведываютъ Правленіе и Общее Собраніе Членовъ.

§ 16. Правленіе Общества находится в г. Кіевъ и состоитъ изъ следующихъ лицъ: председателя Общества, товарища председателя, секретаря, казначея Общества и двухъ неперемѣнныхъ членовъ Правленія.

§ 17. Правленіе избирается на одинъ годъ изі действительныхъ членовъ.

Примечаніе: Въ случае выбитія какого либо изъ нихъ ранее годовичнаго срока, новое лицо избирается порядкомъ, означеннымъ въ § 18, лишь на время до перваго годовичнаго собранія.

§ 18. Правленіе избирается въ первомъ годовичномъ очередномъ собраніи Общества закрытыми записками и баллотированіемъ. При этомъ соблюдается следующий порядокъ: все присутствующіе въ засѣданіи действительные члены предлагаютъ закрытыми записками по одному кандидату сначала на должность председателя, который и избирается тотчасъ же баллотированіемъ; затемъ, такимъ же порядкомъ, поочередно производятся выборы остальныхъ членовъ Правленія.

§ 19. Правленію принадлежитъ заведываніе и управленіе делами Общества. На него обязанности лежатъ: а) разсмотреніе представляемыхъ на обсужденіе собраній Общества предложеній и проэктвъ; б) веденіе отъ имени Общества сношеній; в) составленіе ежегодной сметы, которая представляется на утвержденіе Общества въ первомъ очередномъ годовичномъ его собраніи (§ 27); г) разрешеніе

сметныхъ расходовъ, у твержденныхъ, не превышающихъ пятидесяти руб., при чемъ о каждомъ подобномъ расходе докладывается Обществу въ ближайшемъ очередномъ собраніи; д) распоряженіе о денежныхъ выдачахъ, разрешенныхъ собраніемъ, и вообще наблюденіе за правильнымъ и целесообразнымъ расходованиемъ суммы Общества; е) выдача шнуровыхъ книгъ казначею, скрепленныхъ подписью секретаря, веденіе входящихъ и исходящихъ книгъ и списка членовъ Общества; ж) заведованіе собраній Общества; ж) заведованіе изданіями Общества и его имуществомъ; з) назначеніе собраній Общества; и) назначеніе очереди докладовъ и сообщеній и привлеченіе докладчиковъ, хотя бы они не состояли членами Общества, при чемъ въ случае, если Правленіе найдетъ необходимымъ отклонить какой-либо докладъ или сообщеніе, оно обязано предствитъ свое решеніе на обсужденіе ближайшаго общаго Собранія; к) предварительное разсмотреніе составленнаго секреторемъ годовичного отчета о деятельности Общества, который читается въ первомъ очередномъ годовичномъ собраніи Общества.

§ 20. Правленіе имеетъ засіданія отдѣльныя отъ Собранія Общества. Они созываются председателемъ Общества, по собственному его усмотренію или по предложенію двухъ членовъ Правленія; въ случае отсутствія председателя, место его занимаетъ товарищ прдседателя. Решенія ПРавленія имеютъ законную силу, если въ засіданіи его присутствовало не менее трехъ членовъ.

Примечаніе 1-е: Члены Общества могутъ присутствовать на засіданіяхъ Правленія съ правомъ совѣщательнаго голоса, но въ числѣ не болѣе 10 лицъ.

Примечаніе 2-е: Лица, заведующія учрежденіями Общества, присутствуютъ въ засіданіяхъ Прапвленія и собраніяхъ Общества по вопросамъ, относящимся къ ихъ деятельности, съ правомъ совѣщательнаго голоса, хотя бы они и не состояли членами Общества.

§ 21. Председатель председательствуетъ въ собраніяхъ Общества и Правленія и подписываетъ входящія и исходящія бумаги.

§ 22. Секретарь хранитъ печать Общества, ведетъ журналъ засіданій Правленія и Общества, составляетъ годовой отчетъ о деятельности Общества, заведываетъ перепиской по деламъ Общества и скрепляетъ исходящія отъ Общества бумаги.

§ 23. Казначей принимает все денежные поступления и вносит все суммы Общества в избранное Правлением кредитное учреждение, из которого они могут быть вынуты не иначе, как по чекам или предложениям, товарищем председателя и секретарем, и с приложением печати Общества; производить расходы, согласно смете и постановлениям Правления, а также ведет отчетные по кассе и имуществу Общества шнуровые книги, на основании инструкции, составленной Правлением и утвержденной Собранием Общества; составляет годичный отчет о движении суммы для включения в общий отчет по Обществу; наблюдает за своевременным поступлением членских взносов и доводит до сведения Правления о членах, выбывших за невнесением взноса. На мелкие расходы казначей может располагать суммой до 50 рублей.

§ 24. О всех своих действиях и распоряжениях Правление докладывает Общему ближайшему Собранию.

§ 25. Дни очередных Собраний Общества назначаются Правлением. По требованию не менее 10 действительных членов Общества Правлением назначаются экстренные общие Собрания не позднее двухнедельного срока со дня подачи заявления.

§ 26. В Собраниях, в случае отсутствия или болезни председателя, место его занимает товарищ председателя. В случае же отсутствия или болезни председателя и его товарища, председательствует один из присутствующих действительных членов, избранный в том же заседании закрытыми записками.

§ 27. В первом годичном очередном Собрании, которое должно быть назначено в январе месяце каждого года, а) читается отчет о деятельности Общества за истекший год, б) докладывается отчет Визитной Комиссии (§ 31), в) утверждается годичная смета и г) избирается Правление.

§ 28. Все вопросы решаются в собраниях абсолютным большинством голосов, кроме случаев, обозначенных в §§12 и 32. В случае равенства голосов, при открытом голосовании, голос председателя дает перевес. Всякий вопрос решается закрытой баллотировкой, если того потребует не менее 1/3 присутствующих в собрании членов.

§ 29. Число членов, необходимое для того, чтобы решения Собрания считались законными, определяется ежегодно в первом очередном годичном

Собрании, которое само придерживается нормы, установленной в предшествовавшем году.

Примечание 1. В случае, если Собрание не состоится вследствие недостаточного числа членов, явившихся на Собрание, то назначается новое Собрание, которое считается законно состоявшимся независимо от числа членов, явившихся на Собрание, с чем оговаривается в повестке.

Примечание 2. Для научной части заседаний (рефераты, доклады) нормы численного состава не требуется.

§ 30. Собрания Общества, за исключением тех, которых последует особое решение Общества, открыты для публики и подчиняются правилами о пуб. Собраниях.

§ 31. Для наблюдения за правильностью функционирования Общества и за действиями Правления избирается Общим Собранием Ревизионная Комиссия из трех лиц сроком на один год. Она имеет право производить ревизию дел Общества и доводить до сведения Правления и Общих Собраний о всех замеченных упущениях.

Примечание: В состав Ревизионной Комиссии члены Правления избираемы быть не могут.

§ 32. Вопрос об изменении в уставе Общества может быть возбужден Правлением Общества или десятью его действительными членами. Ходатайство об изменении возбуждается в том случае, если в пользу такого изменения подано при баллотировании не менее 2/3 голосов присутствующих на Собрании членов.

§ 33. В случае состоявшегося решения закрыть Общество, имущество Общества, по удовлетворении всяких его обязательств, поступает в распоряжение Киевского Общества распространения низшего, среднего и высшего образования в народе.

Додаток Д

Керівництво Київського агрономічного товариства

1. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1909 г. 6 с. (Оттиск из журн. «Хозяйство», № 6 за 1910 год).
2. ЦДІА в м. Київ. Ф. .275. Оп. 1. Спр. 2193. 12 арк.

Додаток Е

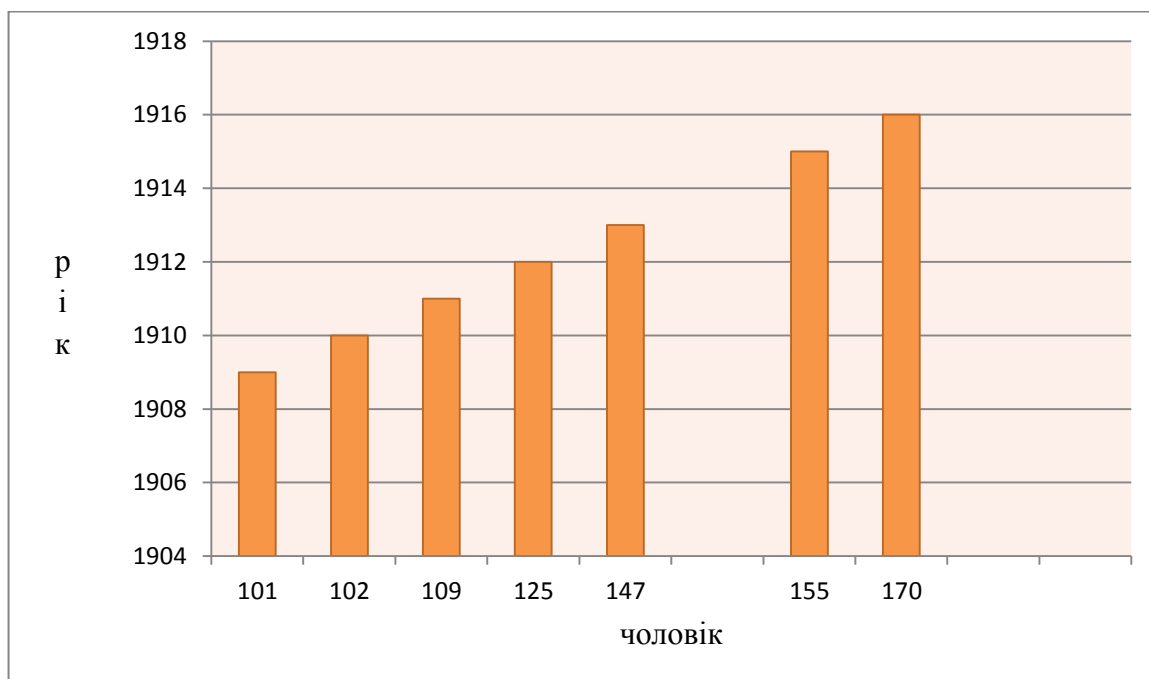
Структура Київського агрономічного товариства

Додаток Ж

Кількісний склад

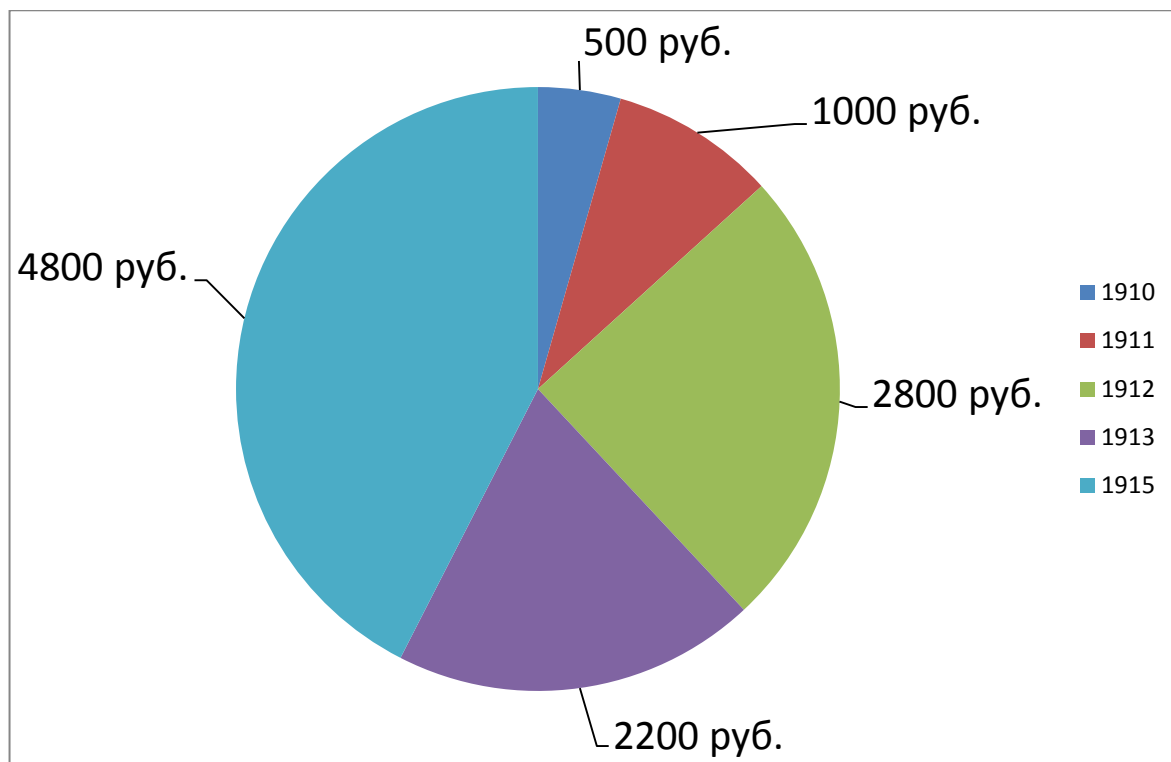
Київського агрономічного товариства (1909–1918)

1. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1909 г. Київ, 1910. 6 с. (Оттиск из журн. «Хозяйство», № 6 за 1910 год).
2. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1910 г. Київ, 1911. 7 с.
3. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1911 г. Київ : Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1912. 12 с.
4. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1912 г. Київ : Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1913. 31 с.
5. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1913 г. Київ : Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1914. 32 с.
6. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1915 г. Київ : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. 24 с.

Додаток 3

Дердавне фінансування Київського агрономічного товариства

1. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического общества за 1909 г. Київ, 1910. 6 с. (Оттиск из журн. «Хозяйство», № 6 за 1910 год).
2. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1910 г. Київ, 1911. 7 с.
3. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1911 г. Київ : Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1912. 12 с.
4. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1912 г. Київ : Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1913. 31 с.
5. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1913 г. Київ : Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1914. 32 с.
6. Отчёт о деятельности Киевского Агрономического Общества за 1915 г. Київ : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1916. 24 с.